

T.C

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN
2. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Sevgi ŞİMŞEK

21901011

Danışman

Prof. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2024

T.C
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DIYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN
2. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Sevgi ŞİMŞEK
21901011

Danışman
Prof. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2024

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Diyarbakırlı Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eserinin 2. Cildinin Transkripti ve Değerlendirmesi” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

.../.../.....

Sevgi Şimşek

ÖN SÖZ

Geçmiş zaman bilimi olarak kısaca ifade edilen tarih, günümüzü geleceğimizi şekillendirecek ve inşa edecek tek hakikattir. Geçmiş öğrenme isteğimizin temelinde de insanları ve toplumları anlamak, kimlik edinmek ve manevi ferasetimizi artırmak gibi nedenler başta gelir. Bundan dolayı geçmişten bu güne kadar tarih bütün toplumlarda önemli bir yer işgal etmiştir.

Yunan tarihçi Tukidides ile başlayan tarih yazıcılığı zamanla başka uygarlıklarda da gelişmiş. XV. yüzyılda Şükrullah'ın Farsça yazdığı “Behcetü't-Tevârih” Osmanlı'nın ilk genel tarih kitabıdır. Daha sonraki yıllarda genel tarih kitapları yazılmış ancak modern anlamda genel tarih kitapları XIX. yüzyılda yazılabilmektedir.

XIX. yüzyılda yazılmış genel tarih kitaplarından biri de “İbretlerin Aynası” anlamına gelen “Mir'ât'ül-İber” dir. Eser dokuzu matbu biri el yazması olmak üzere on ciltten oluşmaktadır. 1304/1888-1306/1890 yılları arasında yazılan eser İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaasında basılmıştır. Çalışmamıza kaynaklık edecek olan 2. cilt Eskiçağ medeniyetleri tarihi hakkında bilgiler içermektedir. Toplamda yedi bölümden oluşan eser, Eski Hint Medeniyeti ile başlayıp Çin, Suriye, Tataristan ve Türkistan, Haykanya, Küçük Asya (Anadolu) ve son olarak Eski Arap Medeniyetini kapsamaktadır. İlk altı bölüm eserin yaklaşık üçte birini oluştururken son bölüm eserin üçte ikisini oluşturmuştur.

Arap Yarımadası ve Arap kavminin konu edildiği son bölüm İslam öncesi Arap tarihi açısından son derece kıymetli bilgiler içermektedir. Mevcut bilgiler günümüzdeki bilgilerle kıyaslandığı zaman Said Paşa'nın eseri kaleme aldığı dönemde elde ettiği bilgilerle çoğunlukla örtüşmesi eserin değerini arttırmaktadır. Bu eser, kültür ve medeniyet şehri Diyarbakır'ın yetiştirdiği Said Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Mir'ât'ül-İber'in 2. cildi çalışmamızın ana kaynağını oluştururken, eserin içeriği genel tarihi ihtiva ettiğinden yardımcı kaynaklar noktasında da imkan sunmaktadır. Bu doğrultuda çalışmamızı nitelikli hale getirmek için mevcut eserin dışında Said Paşa'nın hayatı, eserleri, tarih anlayışı ve devlet adamı kimliği noktasında

akademik çalışmalardan faydalanarak ve eseri transkript ederek akademik alana sunma abasinda olacağız

Bu tez çalışmasının belirlenmesinde ve tashihinde bana yardımcı olan, derin tarih bilgisiyle bana rehberlik eden değerli danışman Hocam Prof. Dr. Oktay BOZAN’a, her zaman yanımda olan çocuklarıma, eşime ve yeğerim M. Furkan Ereli’ye teşekkür ederim.

Sevgi şimşek

Diyarbakır-2024

ÖZET

XIX. yüzyılda yaşamış önemli şahsiyetlerden biri olan Diyarbakırlı Said Paşa, (1248/1832-1309/1891) tarih, edebiyat, belâgat, matematik ve mantık alanında eserler kaleme almış Diyarbakır'ın yetiştirdiği mümtaz şahsiyetlerden biridir. Diyarbakırlı Said Paşa, aydın kimliğinin yanında kâtiplik, mutasarrıflık gibi değişik devlet hizmetlerinde bulunmuş dürüstlüğü ve çalışkanlığıyla taktir toplamıştır. Günümüzde özellikle edebiyat alanında kaleme aldığı eserler üzerinde çalışmalar yapılmış ancak tarih alanındaki çalışmalarda kaynaklık teşkil etmesi temennisiyle Said Paşa'nın “Mir'âtü'l-İber” adlı genel tarih kitabının 2. cildi tez çalışması olarak seçilmiştir. Tez üç bölümden müteşekkil olup birinci bölümde Said Paşa'nın Hayatı ve Eserleri, ikinci bölümde eserin Transkripti, üçüncü bölümde eser, konuya ilişkin akademik yayınlarla desteklenerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Mir'âtü'l-İber, Genel Tarih, Çin, Hindistan, Suriye, Arap Yarımadası

ABSTRACT

Diyarbakır Said Pasha (1248/1832-1309/1891), one of the important figures who lived in the 19th century, is one of the distinguished figures of Diyarbakır who wrote works in the fields of history, literature, rhetoric, mathematics and logic. Diyarbakırlı Said Pasha, in addition to his intellectual identity, served in various state services such as clerk and governor, and was appreciated for his honesty and hard work. Nowadays, studies have been carried out especially on the works he wrote in the field of literature, but the second volume of Said Pasha's general history book called "Mir'âtü'l-İber" was chosen as the thesis study, with the hope that it will serve as a source for studies in the field of history. The thesis consists of three parts; in the first part, Said Pasha's Life and Works, in the second part, the Transcript of the work, and in the third part, the work is evaluated with the support of academic publications on the subject.

Keywords

Mir'âtü'l-İber, General History, China, India, Syria, Arabian Peninsula

İÇİNDEKİLER

Sayfa no.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.HAYATI	8
1.2. ESERLERİ.....	10
1.2.1. Divânçe-i Eş'âr	11
1.2.2. Divân.....	12
1.2.3. Diyârbekir Târihi	13
1.2.4. Mîzânü'l-Edeb	13
1.2.5. Mîr'âtü'l-İber (Mufasssal Tarih-i Umumî)	14
1.2.6. İlmi-i Hesâb	15
1.2.7. Tabsîratü'l-İnsân	15
1.2.8. Mîr'ât-i Sıhhat	15
1.2.9. Hülâsa-i Mantık	15
1.2.10. Encümen-i Şu'arâ Veya Mecmû'a-i Müntehebât	15
1.2.11. Nuhbetü'l-Emsâl	16
1.2.12. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi	16
1.2.13. Kasîde-i Bürde Tercümesi	16

İKİNCİ BÖLÜM

**DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA’NIN MİR’ÂTÜ’L-İBER ADLI
ESERİNİN 2. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ**

2.1. Dördüncü Fasl	17
2.1.1.Hind Bilâdı Coğrafyası	18
2.1.1.1.Hindistan.....	17
2.1.1.2.Hind-i Çini.....	20
2.1.2 Hind’in Kurûn-i Ūlâ Tarihi.....	23
2.1.3. Hind Medeniyet Ve Mezheb Ve Maârifi	25
2.1.3.1.Ulûm Ve Ma’ârif.....	25
2.1.3.2.Sanâi’.....	25
2.1.3.3. Mezâhib.....	26
2.1.3.4. Lugât.....	27
2.2. BEŞİNCİ FASL	29
2.2.1. Çin Bilâdı Coğrafyası	29
2.2.2. Çin Târihi Kable’l Hicre (5-3200)	32
2.2.2.1. Hiba Ailesi.....	32
2.2.2.2. Çing Tang Hükümeti.....	32
2.2.2.3. Çao Hükümeti.....	32
2.2.2.4. Şihuangtu Ailesi.....	33
2.2.2.5. Han Devleti.....	33
2.2.2.6. Teşin Hükümeti	34
2.2.3. Çin Medeniyeti ve Mezâhib ve Avâidi.....	36
2.2.3.1. Mezâhib.....	36
2.2.3.2. Lugât.....	38
2.2.3.3. Kitâbet ve Ma’ârif.....	38
2.2.3.4. Sanâyi’	39
2.2.3.5. Zirâat.....	39
2.2.3.6. Ticâret.....	40
2.3. ALTINCI FASIL	42
2.3.1. Suriyya Coğrafyası	42
2.3.2. Fenikelüler	44

2.3.3. Selekia Devleti (Kable'l-Hicre 678-934)	48
2.3.4. Benî İsrâil'in Babil Esâretinden Kurtulub Orşelim'e Azimetlerinden Benî Haşmonây Denilen Benî Asemonyâ Hükümetinin Teşekkülüne Kadar Sebkat İden Vukuât (786-1158)	60
2.3.5. Beni Asemonya (Haşmonây) Hükümeti (Kable'l- Hicre 661-786).....	63
2.3.6. Heradese Hükümeti (Kable'l-Hicre 558 – 661).....	68
2.3.7. Tedmur.....	71
2.3.8. Ba'lebek (Baalbek)	75
2.4. YEDİNCİ FASL	78
2.4.1. Tataristan Ve Türkistan Coğrafyası	78
2.4.2. Hunlar	80
2.4.3. Hungolar Ve Kabartaylar.....	82
2.4.4. Aryana Ve Ariler	82
2.4.5. Baktriyana.....	84
2.4.6. Baktriyana'da Siodots Ve Eyusidemus Hükümetleri (748-878)	86
2.5. SEKİZİNCİ FASIL	87
2.5.1 Kıt'a-ı Mezkûrenin Coğrafyası.....	88
2.5.2. Haykanya Devleti (Kable'l-Hicre 949-2729)	89
2.5.3. Arşakyan Devleti (Kable'l-Hicre 774-194)	94
2.6. DOKUZUNCU FASIL	98
2.6.1. Asya-yı Sugrâ'nın İcmâlen Coğrafyası ve Akvâmı.....	98
2.6.2. Misya Memleketi	101
2.6.2.1. Truvada.....	99
2.6.2.2. Bergama.....	101
2.6.3. Lidya Memleketi.....	105
2.6.4. Karya Memleketi	109
2.6.5. Lisiya Memleketi	109
2.6.6. Bisinya Memleketi.....	110
2.6.7. Pamfilya Memleketi.....	112
2.6.8. Pisidya Memleketi	112
2.6.9. Silisya (Kilikya) Memleketi	113
2.6.10. Kapadokya Memleketi.....	114
2.6.11. Paflagonya Memleketi	115
2.6.12. Frigya (Frijya) Memleketi	116

2.6.13. Pontus Memleketi	117
2.7. ONUNCU FASIL.....	119
2.7.1. Akvâm-ı Arab	119
2.7.1.1. Arab-ı Ârîbe-i Bâide.....	117
2.7.1.2. Arab-ı Ârîbe-i Bâkiye.....	119
2.7.1.3. Arab-ı Müsta'ribe.....	120
2.7.2. Cezîretü'l Arab Kıt'asının Coğrafyası	124
2.7.3. Yemen Memleketi Coğrafyası	125
2.7.4. Mülâhaza-ı Târihiyye.....	127
2.7.5. Yemen'de Kahtâniye Devleti (95 – 3065).....	128
2.7.6. Yemen'de Habeşe Hükümeti (Kable'l-Hicre 95-23).....	144
2.7.7. Yemen'in Bîtekrâr Himyer Hükümetine Duhûlu (Kable'l-Hicre 23-16)	146
2.7.8. Yemen'de Marazba Hükümeti (Kabl-El Hicre 16 – Ba'de'l-Hicre 7) .	146
2.7.9. Hadramut	148
2.7.10. Ahkâf	150
2.7.11. Uman.....	151
2.7.12. Bahreyn.....	152
2.7.13. Hicaz Coğrafyası	153
2.7.14. Bilâd-ı Hicaz'dan Mekke-i Mükerrreme'nin Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târihi.....	155
2.7.15. Yesrib (Medine-i Münevvere) Coğrafyasıyla Kurûn-ı-Evveli Vekayı'-ı Târihiyyesinin Hulâsası	162
2.7.16. Yemâme	168
2.7.17. Tihâme	171
2.7.18. Necid Memleketi Coğrafyası	179
2.7.19. Necid'de Beni Kinde Devleti (Kable'l-Hicre 162-54)	181
2.7.20. Eyyâm-ı Mülûkü't- Tavâif , Vak'a-ı Tenûh	185
2.7.21. Hîre'de Menâzire Devleti (Kable'l-Hicre 610 – 12)	187
2.7.22. Karkîsâ'da Benî Semîdi' Hükümeti.....	193
2.7.23. Şam'da Gasâsine (Gassânî) Devleti (Kable'l-Hicre 580-16)	194
2.7.24. Mülûk-ı Mütferrik-i Arab	198
2.7.25. Arablar'ın Avâid Ve Sıfât Ve Belâgat Ve Diyânetleri	202
2.8. FİHRİST.....	207

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA’NIN MİR’ÂTÜ’L-İBER ADLI	
ESERİNİN 2.CİLDİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	
3.1. İKİNCİ CİLDİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ.....	211
3.2. DÖRDÜNCÜ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	212
3.3. BEŞİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	216
3.4. ALTINCI FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	219
3.5. YEDİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	226
3.6. SEKİZİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	228
3.7. DOKUZUNCU FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	231
3.8. ONUNCU FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	236
SONUÇ.....	252
KAYNAKÇA.....	254

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
b.	bin
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
S.	Sayı
Çev.	Çeviren
Hız.	Hazreti
h.	Hicri
s.	Sayfa
S.	Sayı

GİRİŞ

İnsanoğlu varlığını, aidiyet duygusunu ve dünyaya geliş amacını sorgularken kendini geçmişle bir dialog içinde bulur. Dolayısıyla tarih, geçmiş ile günümüz arasında kurulan bir bağ ve kısa yoldan elde edilen bir tecrübedir.

Tarih kelimesi ibranicede “ay” manasına gelen “yarex” kelimesinden gelmektedir. Batı dillerindeki karşılığı ise “historia” olan kelime anlam olarak araştırma veya soruşturma demektir. İnsanın, maddenin, mekanın kısacası yaratılan herşeyin bir tarihi vardır. Fakat aslolan insanın ve milletlerin tarihidir. Tarihe her tarihçi kendi bakış açısıyla bir tanım getirmiştir.

A. Zeki Velidi Togan’a göre tarih “*beşeriyetin içtimai ve siyasi bünyeler teşkil ederek terakki ve tekamül eylemesinde fertler ve cemaatler tarafından işlenen fiil ve ortaya atılan fikirleri ve bunların neticesi olarak zuhur etmiş olan vakaları tetkik eder.*”¹ Bu tanımdan hareketle tarihin araştırmaya dayalı olduğunu söyleyebiliriz. Batılı düşünürler tarafından kültür tarihçisi ve ortaçağ fikir tarihinde önemli bir yere sahip olan İbn Haldun’a göre de tarihi olayların sebep ve sonuçlarını felsefi muhakemelerle tetkik etmek gerekir.²

Yaşadığı dönemin tarih anlayışından sıyrılarak kendine özgü tarih anlayışıyla gerçeklik ve gözlem metodunu kullanan İbn Haldun, 1332’de Tunus’ta doğmuştur. Nesebi, Peygamber efendimizin duasına mazhar olmuş Vâil b. Hucra dayanır. Aldığı eğitim ve siyasi birikim sonucu “Kitâbu’l-İber” adlı tarih kitabına giriş olarak yazdığı “Mukaddime” tarih, siyaset, sosyoloji ve ekonomi konularını içeren çok kapsamlı bir eserdir. Bu eserde kullandığı metod ve ulaştığı sonuçlar günümüzde de kabul görmektedir.³

¹ A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 2.

² İbn Haldun, **Mukaddime**, Süleyman Uludağ (Hazırlayan), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 75.

³ Nurhayat Çalışkan Akçetin, “İbn-i Haldun’un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi, **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, S.24, s. 354.

Tarih, merkeze insanı alarak nesnel bir şekilde olayları kronolojik olarak aktarır. Bu kapsamda Türkler de kendi kültürünü ve siyasi tarihini anlatan bir çok eser kaleme almıştır. Bu eserler tür olarak ilk örneklerini Araplarda gördüğümüz gazavâtnâme ile başlamış daha sonra vekâyinâme, seyahatnâme, sefâretnâme vb. türlerde de devam etmiştir.

Osmanlı Devleti’nde tarih yazıcılığı kuruluş dönemine kadar dayanmaktadır. Kuruluş dönemini anlatan eserler XIII. ve XIV. yüzyılda yazılmıştır. Osmanlı tarihçiliğinin en önemli eserlerinden biri olan “Tevârih-i Âli Osman” gazâ ve cihad ruhunu canlı tutmak maksadıyla XVI. yüzyıla kadar yazılmış anonim eserlerdir. Müellifler, tarih yazımında bu eserlere başvurmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda yazılan eserler ise genel tarihi kapsamaktadır.

Tarih yazıcılığı XIX. yüzyılda daha modern anlamda yapılmıştır. Bu türün en önemli temsilcisi ise Ahmet Cevdet Paşa’dır. 1822’de Bulgaristan’ın Lofça kasabasında doğan Ahmet Cevdet, asıl adı Ahmed’dir ancak Cevdet mahlasını 1843’te İstanbul’da öğrenim gördüğü sırada şair Süleyman Fehîm Efendi’den almıştır. En önemli eseri olan “Târîh-i Cevdet” çok geniş bir tarihi araştırmaya dayanarak hazırlanmıştır. Ahmet Cevdet Paşa Batı kaynaklarını da kullanarak 1854’te yazdığı eserin ilk üç cildini Sultan Abdülmecid’e sunmuş bundan dolayı 1855’te vakanüvislik verilerek rütbesi yükseltilmiştir.⁴

XIX. yüzyılda yazılmış genel tarih kitaplarından biri de Diyarbakır’da yetişmiş devlet adamı, şair ve tarihçi Said Paşa tarafından kaleme alınan “Mir’âtü’l-İber” adlı eserdir. Dokuz ciltlik eser’in birinci cildi mukaddime ile başlar, bu bölümde tarihe yardımcı bilimlere olan coğrafya, jeoloji ve arkeoloji hakkında bilgiler aktarılmıştır. Devamında dünyanın yaradılışı, dünya üzerindeki ırklar, insanların konuştuğu diller, Hz. Adem’den Hz. İsa’ya kadar olan yirmi sekiz peygamberin hayatı, Asya kıtası, Mezopotamya coğrafyası, Babil, Asur, Eşkâniyân, Keyâniyân, Pişdâdiyan Sâsâniyan devletleri konu edilmiştir.⁵ Müellif diğer ciltlerde ise Asya, Avrupa, Afrika kıtalarındaki medeniyetleri ele almıştır.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 82-83.

⁵ Diyarbakirli Sa’id Paşa, **Mir’atü’l İber (Mufasssal Târih-i Umumi)**, Karabet ve Kasbar Matbaası. İstanbul 1304/1888, C.1.

Said Paşa, “Mir’âtü’l-İber” adlı umumi tarih kitabı genel olarak diğer umumi tarih kitabı yazarları gibi insanlığın yaradılışından başlamış eskiçağ medeniyetleri tarihini ve islam tarihini aktarmıştır.

Sağlıklı bir tarih yazımı ve aktarımı için tarihçiler metodoloji ve kronoloji bilimlerini kullanmışlardır. Bu bağlamda tarihi olayların incelenmesi ve tarih öğretimini kolaylaştırmak için tarihi dönemler Eskiçağ, Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ olmak üzere çağlara ayrılarak sınıflandırılmıştır. Eskiçağ Sümerlerin M.Ö. IV. yüzyılda yazıyı icat etmeleriyle başlamıştır. Fakat Eskiçağın bittiği dönem hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. MS 375’de Kavimler Göçü, MS 395 Roma’nın ikiye ayrılması ve MS 476 Batı Roma’nın yıkılması bu görüşlerdendir. Aslında insanlık tarihi için yepyeni bir dönem başlatan Hicret (MS 622) Eskiçağ’ı sona erdiren en önemli olaydır. Çünkü Eskiçağ’ın putperest (pagan) kültürünü ortadan kaldırarak tüm dünyayı etkileyen yeni bir dönemi başlatmıştır.⁶ Her zaman Eskiçağ, genel tarih için başlangıç teşkil etmiştir.

Eskiçağ tarihi dendiği zaman Mezopotamya, Anadolu, Yunan, Mısır, Çin ve Hint akla gelmiştir. Said Paşa ise genel tarih kitabını yazarken İslam tarihini ana merkeze aldığı için Arap tarihini de göz önünde bulundurmıştır. Arap tarihini, Arab-ı Bâide ve Arab-ı Bâkiye olarak ikiye ayırarak incelemek daha faydalı olabilir. Arab-ı Bâideye mensup olan Araplar çok eskiden yaşamış fakat zaman içinde yok olmuşlardır. Bu grupla ilgili bilgiler çoğunlukla Kur’an-ı Kerim, Arap şiirleri ve rivayetlerden elde edilmiştir. Bu Arap kavimleri *Ad*, *Semûd*, *Medyen*, *Tasım*, *Amâlika*, *Câsim*, *Cedis* ve *Birinci Cürhüm* kavimleridir.

Arab-ı Bâkiye ise Arab-ı Arike (*Kahtâniler*) ve Arab-ı Müsta’rike (İsmâililer) olmak üzere iki ana kola ayrılmışlardır. Kahtâniler’in soyu Hz. Nuh (a.s)’ın oğlu Sam’a dayanmaktadır. Kahtâniler Arap Yarımadası’nın güney batısında bulunan Yemen ve civarında yaşamışlardır. İsmâililer ise sonradan Araplaşmış anlamında Arab-ı Müsta’rike kolundan olup Arap Yarımadası’nın Hicaz ve Necid bölgesinde yaşamışlardır. Uygarlık noktasında Kahtânilerin, İsmâillilerden daha ileride olduğunu söyleyebiliriz. Kahtâniler tarihte Himyer, Sebe ve Kehlân adında önemli devletler kurmuşlardır. Bir milletin zenginliği ve refahı o milletin uygarlık seviyesini

⁶ Adem Işık, **İlginç Yönleriyle Eski Çağ Milattan Önce**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2013, s. 2.

gösterdiğinden inşa ettikleri şehirler de uygarlığı temsil eder. Arap Yarımadasında kurulmuş olan San'a ve Me'rib şehirleri bunun en büyük kanıtıdır.⁷ Tarihte bu şehirlerde görkemli yapıların olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri ilk gökdelen bina olma özelliğini taşıyan "Gumdan Sarayı"dır ki bu saray, San'a da inşa edilmiştir. Granit, porfir ve mermerden inşa edilen Saray, özellikle yukarı bakıldığında gökyüzünün görüldüğü tek parça şeffaf yapısı dikkat çekiçidir.⁸

İslam tarihçileri, İslam'ın doğduğu Arap Yarımadası ve Arap kültürü hakkında araştırmalar yaparak bu alana hizmet etmişlerdir. Çölün kısıtlı su kaynaklarını kullanarak yaşamını sürdüren ve "bedevi" olarak adlandırılan Araplar, vahalarda tarımla uğraşan Araplar ve şehirlerde tüccar veya zanaatkâr olan Araplar farklı yaşam koşulları, sosyal yapıları ve uğraşları onlara ayırt edici özellikler kazandırmıştır. Ancak bu ayırma rağmen Arap kültürünün temelinde cesaret, aileye bağlılık, misafirperverlik, atalarına övgü ve yüceltme vardır. Bu kültür beraberinde Arab asabiyetini de doğurarak kendi iç çatışmalarını da beraberinde getirmiştir.

Farklı zamanlarda ise Arapların, Arap Yarımadası'nın dışına çıktığı görülmektedir. "Bereketli Hilal" denilen Suriye, aşağı Irak, Fırat ve Dicle arasında kalan bölgeye kadar yayılarak beraberlerinde idari ve sosyal örgütlenmelerini de götürmüşlerdir.⁹ Yine Arabistan dışına çıkan bu Araplar İslâm fetihleriyle beraber batıdan İber Yarımadası ve doğudan Orta Asya'nın içlerine kadar olan daha geniş alanlara yayılmışlardır.

Diyarbakırlı Said Paşa, eserinin 2. Cildinde Eski çağ medeniyetlerini ve özellikle Arap medeniyetini konu etmiştir. Eser günümüzün tarih çalışmalarında kaynaklık teşkil edecek niteliktedir. Said Paşa, 2.ciltte günümüzde kullanılan kaynak gösterme metodunu kullanmamış, ancak eser incelendiğinde kaynak olarak Kur'ân-ı Kerim'den ve Tevrat'tan yararlandığı, aynı zamanda İslam âlimleri, filozoflar ve diğer tarih kitaplarından alıntılar yapmış olduğu özellikle İbnü'l Esir'in İslam Tarihini anlattığı

⁷ Corci Zeydân, **İslâm Uygarlığı Tarihi Cilt-1**, Nejdî Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s.36- 37.

⁸ Yasemin Barlak, "Yemen'de Bir Osmanlı-Arap Şehri: San'a", **İSTEM**, Aralık-2017, S.30, s.335

⁹ Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, Yavuz Alogan (Çev.), iletişim yayınları, İstanbul, 2016, s.31-33.

“el- Kâmil fi’t târih” eserinin 1. cildini kaynak olarak kullandığı görülmekte ve yer yer İbn Haldûn’a atıfta bulunmaktadır.

İzzeddin İbnü’l Esir 12 Mayıs 1160 (h. 4 Cemâziyelevvel 555) Cizre’de (Cezîre-i İbn Ömer) doğmuş. Yaşadığı dönemin zorlu koşullarına rağmen çok iyi bir eğitim almış. Musul Atabeyliği’de elçilik ve tarihçilik görevlerinde bulunmuş. Özellikle “el- Kâmil fi’t târih” kitabıyla ünlenen İbnü’l Esir hadis ilminde hafızlık derecesine ulaşırken aynı zamanda usûl-i hadis, siyer, ensâb ve eyyâmmü’l Arab alanında ön plana çıkmıştır. İbnü’l Esir rivayetleri aktarırken tenkid ve tahlilden yararlanması sadece güvenilir kaynakları kullanması onu büyük ve itibarlı bir tarihçi olarak ünlenmesini sağlamıştır.¹⁰

İbnü’l Esir’in İslam tarihini anlattığı “el- Kâmil fi’t Târih” adlı eseri Ortaçağda yazılmış en önemli genel tarih kitabıdır. Eser, ilk olarak Carolus Johannes Tomberg tarafından yayımlanmış ve farklı zamanlarda da çeşitli baskıları yapılarak Türkçe’ye çevrilmiştir. “Tarihü’l Kamil” olarak bilinen bu değerli eser doğuda olduğu kadar batı dünyasında da ilgi görmüştür.¹¹

Said Paşa, kâinatın yaratılışından başlayarak Dünya tarihini kronolojik olarak yazmış olduğu “Mir’ât’ül-İber” adlı eserin birinci ciltten başlayarak ihtiva ettiği konular şu şekildedir;

Birinci cilt Mukaddime ile başlayarak devamında, Hilkat-ı Âlem, Cin kavmi ve İblîs’in yaratılışı, Hz Âdem’den Hz. İsa’ya kadar büyük peygamberlerin hayatı, dillerin değişimi, Yahudi milletin halleri konu edilmiştir. Bu cildin ikinci bölümünde Asya kıtası, Mezopotamya, Bâbil, Asur, Farslar, Pişdadiyan, Med, Sasaniyan devletleri olan eski Farsların medeniyet ve mezhepleri yazılmıştır.

İkinci ciltte Hind, Çin, Suriye, Fenike, İsrailoğulları, Tataristan, Türkistan, Küçük Asya (Anadolu) ve Arap Yarımadası, Arapların gelirleri, özellikleri belâgat ve inançları anlatılmıştır. İkinci cilt dördüncü fasıl ile onuncu fasıl arasında olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. Said Paşa, Hint medeniyetini konu ettiği dördüncü

¹⁰ Ömer Faruk Şahin, “İbnü’l Esir’in el- Kâmil Fi’t Târih Adlı Eserinde Selçuklular ve Moğollar”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzincan 2019, s. 2-3.

¹¹ Abdülkerim Özaydın, “İbnü’l Esir, İzzeddin”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000, C. 21, s. 27.

fasılda Hind coğrafyasını detaylı bir şekilde aktarmıştır. Hindistan'ın kırsal kesiminin önemine vurgu yaparak dinleri hakkında spesifik bilgiler aktarmıştır. Hindistan'ın zengin kaynaklarından ötürü çok kez istilaya uğramış olduğu ifade edilmiştir. Beşinci fasılda en eski medeniyetlerden olan Çin medeniyeti konu edilmiştir. Çin'nin coğrafi konumu, dini yapısı, nüfusu ve ekonomisi hakkında malumat verilmiştir. Çin'de hüküm sürmüş hanedanlıklar aktarılmış ve Çao Hanedanlığı döneminde yaşamış Konfüçyüs hakkında bilgilere yer verilmiştir. Altıncı fasılda, eski zamanlarda Kenan olarak bilinen Suriye bölgesi aktarılmıştır. Bölgede hüküm sürmüş Fenikeliler, Selekoslar ve Beni İsrail hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir. Bölgede bulunan iki önemli antik şehir Tedmur (Palmira) ve Ba'labek (Baalbek) ile ilgili çok kıymetli bilgiler aktarılmıştır. Yedinci fasılda Tataristan, Türkistan, Hunlar, Kabartaylar ve Ariler konu edilmiştir. Günümüzde Belh şehrinin bulunduğu antik merkezlerden olan Baktriya ile ilgili faydalı bilgilere yer verilmiştir. Sekizinci fasılda eski zamanlarda kurulmuş Ermeni kökenli Haykanya Devleti ve hükümdarlarının isimleri konu edilmiştir. Dokuzuncu fasılda Said Paşa'nın Küçük Asya olarak ifade ettiği Anadolu medeniyetleri aktarılmıştır. Batı Anadolu, Kapadokya ve Karadeniz'e kadar kurulan bu medeniyetlerin kuruluşundan yıkılışına kadar kısa ama öz bilgiler ifade edilmiştir. Onuncu fasılda ise bu cildin ana konusunu oluşturan Arap medeniyeti geniş bir şekilde ele alınmıştır. Arapların kökeni, Arap Yarımadası'nın coğrafi konumu, Yemen bölgesi, Yemame, Tihame ve Necid bölgesi konu edilmiştir.

Üçüncü ciltte Afrika ve Avrupa kıtaları anlatılmaktadır.

Dördüncü ciltte Bizans imparatorluğu, Rumlar, İspanya, Almanya, Portekiz, Fransa, İngiltere, felsefe tarihi ve bu dönemde ortaya çıkan yenilikler anlatılmaktadır.

Beşinci ciltte Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatı ve ayrıca bir Mukaddime ve Lâhika-i Mukaddime bölümü vardır. Bu bölümde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in doğumundan başlayarak hayatı yazılmıştır.

Altıncı ciltte Hz. Ömer'in hilâfetinden başlamış devamında Hz. Osman ve Hz. Ali'nin dönemleri ele alınmıştır.

Yedinci ciltte Fezleke ve Muhâkeme-i Târihiyye (Devlet-i Emeviyye Târihi) ile başlamaktadır. Halifelerin hayatı, Havâric ve Şî‘â Vukû‘âtı, Irak coğrafyası ve tarihi anlatılmaktadır.

Sekizinci ciltte “Cezîre-i Mâ-beyne’n-nehreyn Dâiresinin Kurûn-ı Vustâ Târihi” ile Cizre, Diyarbakır, Musul, Fars, Horasan, Selçuklular, Isfahan coğrafyası ve tarihi ayrıca İsmâiliyye Devleti’nin tarihi anlatılmaktadır. Bu cildin Diyarbakır ile ilgili bölümünde; Diyarbakır çevresinde yaşanan kıtlık, Ergani’de demir çıkarılması ve Diyarbakır’daki bazı gelişmeler kronolojik olarak anlatılmıştır.

Dokuzuncu ciltte, “Taberistân Coğrafyasıyla Vekây-i Târihiyyesi” bölümü ile Cürcan, Mazenderan, Kirman, Fars, Azerbeycan, Afganistan, Gazne, Türkistan, Harezm, Mâverâünnehir tarihi anlatılmaktadır.¹²

Tarih alanında yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı temennisiyle Said Paşa’nın genel tarihi ihtiva eden bu kıymetli eserinin ikinci cildini transkript ederek ilim dünyasına katkı sunmaya çalıştık.

¹² İbrahim Halil Tuğluk, “ Said Paşa’nın Mir’atü’l-İber Adlı Eseri Üzerine” **Dicle Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü Dergisi**, C. 8, S. 15, s.103-104.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.HAYATI

Said Paşa, 1832’de (h.1248) Diyarbakır’da doğdu. Dedesi İbrahim Cehdi Efendi, babası Diyarbakırlı Süleyman Nazif Efendi’dir. Seyyid Nesimi, İsmâil Fami, Mehmed Emiri, Hami, İbrahim Cehdi ve Süleyman Nazif Efendi gibi şair yetiştiren kültürlü bir nesilden gelmektedir.¹³ Sanatkâr bir aileye mensup olan Said Paşa, edip ve şair Süleyman Nazif (1870-1927) ve Faik Ali (Ozansoy) (1876-1950)’un da babasıdır. Paşa iki yaşında babasını kaybetikten sonra zoluklarla büyümüştür. Bu zorluklara rağmen tahsil hayatını tamamlamıştır. Said Paşa, edebiyat, tarih, mantık ve matematikle ilgilenmiş çok yönlü bir şahsiyettir.

Said Paşa ilk memuriyet görevine Diyarbakır Tahrirat Kalemi'nde katip olarak başlamıştır. 1857’de Osmanlı bürokrasisinde tecrübeli memurların ifa ettiği Hâcegânlığa yükselmiş. Bir yıl sonra Vilayet Mektupçusu olmuş. 1872’de Mirmiranlık rütbesi ile Elazığ Mutasarrıflığı’na, 1874’te de Maraş Mutasarrıflığı’na tayin olmuş.

Memuriyet sicil kayıtlarına göre; *Mûma ileyh Said Paşa 96 senesi şehr-i Ramazan-ı şerifinin yirmi beşine müsadif 95 senesi Eylülünün birinde [12 Eylül 1879] beş bin sekiz yüz elli kuruş maaş ile Mardin Mutasarrıflığına tayin olunarak 99 senesi şehr-i Ramazan-ı şerifinin yirmi altısında vaki 98 senesi Temmuzunun yirmi dokuzunda [11 Ağustos 1882] tekaüdü icra olunmuştur. Paşa-yı muma ileyh uhdesine 1304 senesi şehr-i Receb-i şerifinin altısında [31 Mart 1887] Rumeli Beylerbeyi Pâyesi tevcih buyurulmuştur.*¹⁴

1887’de Rumeli Beylerbeyiliği rütbesi verilmiş. Yaşadığı dönemin atmosferinde yeri geldiği zaman Said Paşa da muhallif olduğu fikirler ve şahsiyetler olmuştur.

¹³ Özkan Cığa, “Diyârbekirli Mehmed Saîd Paşa’nın Bibliyografyası”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)**, Nisan 2016, S. 15, s. 1.

¹⁴ Bedri Mermutlu, “Tarihsel Belgeler Işığında Diyarbakırlı Said Paşa’nın Hayatı ve Hizmetleri”, **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Aralık 2022, C. 14, S. 3, s. 1393.

Bundan dolayı Sadrazam Midhat Paşa'nın halefi olan Mahmud Nedim Paşa'yı bir şiirinde tenkid etmesinden dolayı görevinden alınmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda da Muş, Siirt ve Mardin'de mutasarrıflık yapmıştır.

Kaleme aldığı birçok eserle yaşadığı çağda kabul görmüş, inançlı, ahlaklı ve dürüst bir şahsiyet olan Said Paşa, Arapça ve Farsça dışında Fransızca da öğrenerek ilmi çalışmalarını ilerletmiştir.¹⁵ Modern fen bilimleri ile ilgili çalışmalarından dolayı şair Faik Reşad, Said Paşa hakkında “devrin İbn-i Sina'sı” ifadesini kullanmıştır. En kapsamlı çalışmalarını tarih ve edebiyat alanında yaptığından bu alanda yazılmış eserleri okuyup değerlendirmiştir. Başta Diyarbakır olmak üzere uzun bir süre bir çok yerde yöneticilik yapmasının temelinde dürüstlüğü ve çalışkanlığı vardır.¹⁶

1888'de ikinci defa Muş Mutasarrıflığına tayin edilen Said Paşa bu görevi sırasında ikinci mecdidi nişanına layık görülmüştür. Muş'ta kaldığı sürede şeker hastalığı hayli ilerlemiş olduğundan kendi isteği ile Mardin mutasarrıflığına tayin oldu. Şeker hastalığının dışında birde zatüreye yakalanan Said Paşa tedavisi mümkün olamayarak 1891'de (h.1309) görevi sırasında vefat etti.¹⁷ Mevcut kaynaklar, Said Paşa'nın mezarının Mardin'de olduğunu ve mezarı başındaki kitabede oğlu Süleyman Nazif'in kaleme aldığı şu kıtası yazmaktadır;

“Açdı dâğ-ı ebedî sîneye hicrân-ı peder

Ağladır derd-i firâkı beni tâ kabre kadar

İstemezdim ki kazılsın gurbet ilde kabrin

N'eyleyim böyle imiş hükm-i kazâ emr-i kader”¹⁸

¹⁵ Kenan Erdoğan, “Klasik Mi'râciyyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa Ve Mi'râciyyesi”

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 1999, S. 12, s. 166.

¹⁶ Saliha Aydoğan, “**Sa'id Paşa Mizânü'l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 30-31.

¹⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2002, s. 1583.

¹⁸ İdris Kadioğlu, “Said Paşa ve Tenezzüh Şiiri”, **Turkish Studies**, 2015, s. 55.

1.2. ESERLERİ

Said Paşa, Osmanlı Devleti'nin bir taşra şehri olan Diyarbakır'da yetişmiş son derece kültürlü ve münevver bir şahsiyettir. Yaşadığı dönemin şartları ve ortamı onun fikir dünyasını şekillendirmiştir. Ancak yaşadığı dönemde çağdaşı olan pek çok ilim insanı İstanbul'a ve yurt dışına çıkma imkanı bulurken Said Paşa bu imkana sahip olamamıştır.¹⁹ Buna rağmen tarih ve edebiyat alanında yazdığı kıymetli eserler onu günümüze ulaştırmıştır.

Said Paşa ve eserleri üzerine yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu onun edebi yönüyle ilgili olmasına karşın Faik Reşat; onun nesrinin nazmından daha güçlü olduğunu bundan dolayı kendisine “şair”den çok “münşi” denilmesinin daha doğru olacağını söylemiştir. Nitekim Mir'âtü'l-İber” ve “Diyarbakir Tarihi”, onun tarihçi kişiliğini yansıtan önemli eserleridir.²⁰

Said Paşa'nın; tarih, edebiyat, matematik ve mantık gibi farklı alanlarda kaleme aldığı eserleri şunlardır:

1. *Divânçe-i Eş'âr*
2. *Divân*
3. *Diyârbekir Târihi*
4. *Mizânü'l-Edeb*
5. *Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Tarih-i Umumî)*
6. *İlm-i Hesâb*
7. *Tabsiratü'l-İnsân*
8. *Mir'ât-i Sıhhat*
9. *Hülâsa-i Mantık*

¹⁹ Erdoğan, a.g.m., s. 175.

²⁰ Aydoğan, a.g.t., s. 32.

10. *Encümen-i Şu'arâ veya Mecmû'a-i Müntehebât*

11. *Nuhbetü'l-Emsâl*

12. *Kasîde-i Nûniyye Tercümesi*

13. *Kasîde-i Bürde Tercümesi* ²¹

Bu eserlerinin dışında Said Paşa vefat etmeden yirmi gün evvel aşağıdaki gazeli kaleme almıştır.

“Kendim yanarım aşk ile gayre zararım yok

Ser tâ beka dem ateşim emma şererim yok

Yarı ararım devrederek hane behane

Yar ise benim haneme gelmiş haberim yok

Bir sırr-ı hafî, ruhumu almış yedi zabta

Zahirdeki arayışı hüsne nazarım yok

Etmez bu şüununbana tesir, gumumu

Mir'atı tecelli-i Hudayım kederim yok

Baş eğmemişim kimseye dünya için asla

Dünyada Said anın için derd-i serim yok” ²²

1.2.1. Divânçe-i Eş'âr

1871'de (h.1288) Diyarbakır'da basılan Said Paşa'nın bu eserinde dini konulu tevhid, münacât ve mi'râciyye türündeki kasideler ile gazel, müseddes, muhammes, tarih, kıt'a ve müfred şeklindeki manzûmeler yer almaktadır.²³ Divânçe-i Eş'âr 56 varaklık müretteb olmayan matbû bir dîvândır. Matbu olan bu eserin nüshası Türkiyat

²¹ Ciğâ, a.g.m., s. 2-3.

²² Erdoğan, a.g.m., s. 167-168.

²³ Kadioğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa..”, s. 2.

Enstitüsü Nu: 1957/255'te kayıtlıdır. Said Paşa'nın on yıl sonra kendi el yazısıyla kaleme aldığı dîvânı, Fatih Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Kitaplığı'nda AEmnz210 numarada muhafaza edilmektedir. Bu yazma dîvân 27 varak olup toplam 1387 beyitten oluşmaktadır. Saîd Paşa, hacminden dolayı “Dîvânçe-yi Eş'âr” diye adlandırdığı dîvânını daha sonra gazel, muhammes, müseddes, mu'aşşer, tercî'-i bend gibi şiirler yazarak eserin hacmini artırmıştır.²⁴

Said Paşa'nın divandaki “Müstakîm ol Hazret-i Allâh utandırılmaz seni” mısrasının tekrarlandığı muhammesi dokuz bentlik olup en meşhur olan manzûmedir, bu manzûme aslında iyi ahlaklı olmanın bir özeti niteliğindedir. Ziya Paşa'ya reddiye olarak yazdığı bu manzûmenin giriş bendi şöyledir;

*“ Sen usandırma eli el de usandırılmaz seni
Hilekârlık eyleme kimse dolandırılmaz seni
Dest-i a'dâdan soğuk su içme kandırmaz seni
Korkma düşmenden ki ateş olsa yandırılmaz seni
Müstakîm ol Hazret-i Allâh utandırılmaz seni ”*²⁵

Said Paşa'nın Matbu nüshada “Muhammes” başlığıyla yazdığı bu manzumesi yazma nüshada ise “Ahlâk” başlığıyla yer almaktadır.²⁶

1.2.2. Divân

Said Paşa devlet hizmetlerinin yanı sıra şiirleriyle edebi alanda da var olmuş ve özellikle Klasik Türk Edebiyatının önemli türleri arasında “Tevhid” alanında yazdığı şiirlerini topladığı bir Divana sahiptir. Said Paşa Divanında “Tahmid” başlığında şu beyitleri kaleme almıştır;

*Bu 'alem bir kitab-ı hikmet-enduz-ı hakayıkdur
Me'alın her kim istihrac iderse afezin bada*

²⁴ Atabey Kılıç, “Diyarbakırlı Said Paşa Divânının Neşri üzerine Notlar”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)**, Nisan 2016, S. 15, s. 27.

²⁵ Kadioğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa...”, s. 5.

²⁶ Kılıç, a.g.m., s. 40.

‘Aceb vaz’ eylemiş bu kargah-ı hikmet-amizi

*Ki kemter şun’anı derk eyleyince pir olur berna*²⁷

Said Paşa inanç ve fikir dünyasını bu eserinde ziyadesiyle göstermiştir. Eserinde, tevhid, münacât ve Mi‘râciyye türündeki dini kasideler ile gazel, müseddes, muhammes, tarih, kıt’a ve müfred şeklindeki manzûmeler yer almaktadır. Hikmetli şiirlerinin ihtiva ettiği ana konu kainat, dünya ve insandır.²⁸

Said Paşa, “Dîvânçe-i Eş‘âr” eserini ilerleyen yıllarda gazel, muhammes, müseddes, mu‘aşşer, tercî‘-i bend gibi şiirler yazarak hacmini artırması neticesinde divanı meydana getirmiştir. Paşa’nın sanatkârlığını gösteren 193 manzumeyi ihtiva eden Divânıdır.

Sa‘îd Paşa üzerine birçok çalışması bulunan ve aynı zamanda 2004 yılında Dîvân’ını yayımlayan Kenan Erdoğan’ın verdiği bilgilere göre Said Paşa’nın İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi’ndeki evrâkı arasında şiirlerini içeren 6 adet müsvedde defter bulunmaktadır. Bu defterlerin biri hariç hepsi “Dîvân-ı Sa‘îd” şeklinde başlamaktadır.²⁹

1.2.3. Diyârbekir Târîhi

Said Paşa’nın bu eseri hakkındaki bilgilere göre; Diyarbakır Salnâmesinin ikinci kısmının 144 sayfalık kısmı olup başlangıçtan Osmanlı fethine kadar olan dönemdeki Diyarbakır tarihini ele almıştır.³⁰

1.2.4. Mîzânü’l-Edeb

²⁷ Turgut Koçoğlu, “Said Paşa’nın Tahmîdî Üzerine Düşünceler, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)**, Nisan 2016, S. 15, s. 44.

²⁸ İdris Kadioğlu, “Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler Ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi’nin Yazdığı Nazireler “, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, Nisan 2009, S. 1, s. 2.

²⁹ Hanife Koncu, “Vardır Söyleyecek Çok Sözüm Sana” Said Paşa’nın Bir Şiir Defteri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)**, Nisan 2016, S. 15, s. 64.

³⁰ Aydoğan, a.g.t., s. 34.

Said Paşa'nın bu eseri 1888'de Şirket-i Mürettibiye Matbaasında basılmıştır.³¹ İçerik bakımından klasik bir belâgat kitabı olan Mîzânü'l-Edeb dönemin padişahı II. Abdülhamit Han'a övgülerin dile getirildiği "Tahdîs-i Ni'met" başlıklı 1 sayfalık ön söz ile başlamaktadır. Giriş bölümü ise "besmele" ile başlayan 3 sayfalık bir "Dibace", 137 sayfalık bir "Mukaddime" ve 1 sayfalık "Tetimme-i Mukaddime" olmak üzere toplamda 141 sayfadan meydana gelmiştir.³²

Arapça belâgat kurallarını ayrıntılı bir şekilde Türkçe'ye uygulamaya çalışan Said Paşa mukaddimede fesahat ve belâgat kavramlarına dâir geniş açıklamalar yapmıştır. Belâgatın öznel olduğunu fesahatin ise daha nesnel olduğuna vurgu yaparak arasındaki ayırma dikkat çekmiştir. "*pek küçük bir bahçeden toplanmış pek küçük bir çiçek destesi*" diye takdim edilen toplam 130 eski divan şairimizin şiirlerinden seçme sunmuş ancak şiirler belli bir tasnif ve sıralamaya göre yapılmamıştır.³³

"İlm-i belâgat" olarak ifade edilen Ma'anî, Beyân ve Bedî konularını maksat bölümünde izah etmiş olup bu bölüm 3 bâb ve 1 lâhika olarak kısımlandırılmıştır.³⁴ Eserin diğer iki bölümü ise Hatime ve İ'tizar'ın bulunduğu sonuç bölümüdür.

1.2.5. Mir'âtü'l-İber (Mufassal Tarih-i Umumî)

Said Paşa'nın bu çok kıymetli eseri XIX. yüzyılda kaleme alınmış genel dünya tarihi mahiyetindedir. Mir'âtü'l-İber, genel bir tarih kitabı olması hasebiyle İnsanlığın yaratılışından itibaren tarihsel gelişimi; coğrafya, kültür, medeniyet ve tarihî olaylar dikkate alınarak yazılmıştır. Mir'âtü'l-İber, "*İbretlerin aynası*" anlamına gelen Arapça "*Mir'ât* ve "*İber*" kelimelerinden oluşan Arapça bir tamlamadır. Dokuzu matbu biri el yazması olmak üzere on cilt olarak kaleme almıştır. İstanbul'da Karabet ve Kasbar matmaasında basılan eserin birinci ciltten beşinci cilde kadar olan ciltleri

³¹ Ciğâ, a.g.m., s. 3.

³² Aydoğan, a.g.t., s. 37.

³³ Nuran Balta, "**Türk Edebiyatı Tarihi Edebiyat Nazariyesi Geleneğinde Mîzânü'l-Edeb'in Yeri**" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, Edirne 2009, s. 15.

³⁴ Aydoğan, a.g.t., s. 49.

1888’de (h.1304), altıncı ve yedinci ciltler 1889’da(h. 1305), sekizinci ve dokuzuncu ciltler ise 1890’da (h.1306) basılmıştır.³⁵

1.2.6. İlm-i Hesâb

Matematik ilmi ile ilgili olan bu eser 1871’de (h.1288) İstanbul İbret Matbaasında yayımlanmıştır.

1.2.7. Tabsıratü’l-İnsân

Bir Ahlak kitabı olan bu eser 1872’de (h.1289) İstanbul’da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası ve 1891’de (h. 1307) Mahmud Bey Matbaasında basılmıştır.³⁶

1.2.8. Mir’ât-i Sıhhat

Bir çeviri eser olan bu kitap, Dr. Antonin Bossout’a aittir. Said Paşa, Mehmed Zeki ile beraber Türkçe’ye çevrilen bu eser, 1870’de (h. 1287) Diyarbakır Vilayet Matbaası’nda basılmıştır.³⁷

1.2.9. Hülâsa-i Mantık

Hulâsa-i Mantık adından da anlaşılacağı üzere bir mantık kitabıdır. 1899 (h.1315) yılında Rüşdiye Mektepleri için İstanbul Asır Matbaasında basılan bu eser, atmış beş sayfadan müteşekkil zengin bir içeriğe sahiptir. 1892 (h.1310) yılında İstanbul Âlem Matbaası’da basılan başka bir nüshası da vardır. Eserde Said Paşa’nın mantık ilmiyle ilgili düşüncelerini ve tespitlerini görmek mümkündür.³⁸

1.2.10. Encümen-i Şu’arâ veya Mecmû’a-i Müntehebât

³⁵ İbrahim Halil Tuğluk, “Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)**, Nisan 2016, S. 15, s. 97-98.

³⁶ Aydoğan, a.g.t., s. 36

³⁷ Aydoğan, a.g.t., s. 35

³⁸ Şerefettin Adsoy, “Said Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri”, **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Kasım 2015, C. 7, S. 14, s. 355.

Said Paşa'nın Şairler meclisi anlamına gelen bu eseri bir mecmua olup divân şairlerinden seçme beyit ve şiirleri içermektedir.³⁹

1.2.11. Nuhbetü'l-Emsâl

Bu eser Ahmed El-Meydânî'nin ünlü eseri “*Mecmau'l-Emsâl*’in” kısaltılmış bir tercümesi niteliğindedir. Said Paşa bu eserde bulunan mesel, fıkra ve beyitlerin en güzellerini seçip tercüme etmiştir. Dört yüz seksen iki sayfa olan eser, 1872 (h.1289) yılında Diyârbekir Vîlâyet Matbaasında basılmıştır.⁴⁰

1.2.12. Kasîde-i Nûniyye Tercümesi

‘Unvanu'l-hikem, Unvanu'l-hilm veya Kaside-i Nuniyye’ adlarıyla bilinen bu eser, Gazneliler döneminde yaşamış şair ve yazar Feth el-Bustî'nin ahlâkî öğütler içeren Arapça kasidesinin ilk 45 beyitlik kısmının manzum çevirisidir. Said Paşa'nın bu eseri vefatından sonra oğlu Süleyman Nazif tarafından kısa bir mukaddimenin eklenmesiyle “*Mahfil*” adındaki dergide yayınlanmıştır.⁴¹

1.2.13. Kasîde-i Bürde Tercümesi

Peygamberimize övgü amacıyla yazılan Kaside-i Bürde'nin müellifi Mısırlı Sûfî ve şair Muhammed b. Said el-Busîrî'dir.⁴² Hz. Peygamberin üstünlüğünü medh etmek için yazdığı bu kaside “Kaside-i Bür'e” olarakta bilinir. Said Paşa'nın tercüme ettiği Kaside-i Bürde'si de Bûsîrî'nin eseri gibi on bölüm şeklinde olup tahmiste, vezin hataları pek azdır. Tahmisin bölümleri şu şekildedir;

birinci bölümünde nefsin ta'zili, ikinci bölümünde nefsin istekleri ve hallerinden, üçüncü bölümünde Hz. Peygambere övgüden, dördüncü bölümünde Hz. Peygamberin doğumundan, beşinci bölümünde kendisine dua edenlerden, altıncı bölümünde

³⁹ Adsoy, a.g.m., s. 355.

⁴⁰ Ahmet Tanyıldız, “Saîd Paşa'nın Nuhbetu'l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, s. 87.

⁴¹ Adsoy, a.g.m., s. 355.

⁴² Kaside-i bürde'nin yazarı olan İmam-ı Busayri hazretleri, Sofiyye-i aliyyenin büyüklerindendir. Bir gün felç oldu, bedeninin yarısı hareketsiz kaldı. Resulullah'a tevessül edip, insanların en üstününü öven meşhur kasidesini hazırladı. Rüyada Resulullah'a okudu. Çok beğenip, arkasından mübarek hırkasını çıkarıp İmam'a giydirdi. Bedeninin felçli olan yerlerini mübarek eliyle sığadı. Uyanınca bedeni sağlandı, hırka-i saadet de arkasındaydı. Bunun için, bu kasideye Kaside-i bürde denildi. Bürde, hırka, palto demektir.

Kur'an-ı Kerîm'den, yedinci bölümünde miracdan, sekizinci bölümünde cihaddan, dokuzuncu bölümünde istiğfardan, onuncu ve son bölümünde ise Allah'a yakarıştan bahsedilir.⁴³

⁴³ Vesile Albayrak Sak, “Said Paşa’nın Kaside-i Bürde Tahmisi “, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 2013, S. 8/9, s. 528.

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI

ESERİNİN 2. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ

2.1. DÖRDÜNCÜ FASIL

Hind Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ târihi - Hind coğrafyası - Hind târihi - Hind Medeniyeti

2.1.1. Hind Bilâdı Coğrafyası

Hind biladı iki kısım olub bir kısmına Hindistan diğerk kısmına Hind-i Çini denülür.

2.1.1.1. Hindistan

Asya'nın kısm-ı şarkisinde vâki' bir kıt'adır. Şimâlen Himalaya silsilesi, şarkan yine silsile-i mezkûre ile Brahmaputra Nehri ve Bengale Körfezi, cenûben Bahr-i Hind, garben yine Bahr-i Hind ve Nehr-i Sind ile mahdûddur. Cihet-i şimalide vâki' Himalaya silsilesi Hindistan ile Tibet bilâdını fâsıldır. Şimâl-ı Keşmirden cenûba meyl ile tûl-ı şarkinin doksan iki derecesinden Brahmaputra Nehri'ne kadar imtidâd ider.

Hindistan'nın muazzam tûlu (1620), muazzam 'arzı (1400) mil coğrafyadır. Mesahası (1100000) mil murabba' olub (150000000) nüfusu havidir.[2]

Hindistan dağlarından Himalaya Cıbalı'nın sath-ı bahrdan irtifa'ı (29.000) kadem, yahud (9000) metre râdelerindedir. Ruy-ı Zeminde bundan yüksek dağ yoktur. (226) mil mesafeden görünür. Cebel-i mezkûrun (1200) kadem irtifa'ına kadar Palut ve Sanavber ağaçları⁴⁴ nâbit olub (9500) kadem irtifa'ına değin üzerinde ahâli meskûndur. Şu dağda altun, bakır, timur, mıknatıs, tuz. Cas, kibrit, intimun ma'denleri bulunur. Üzerinde hiçbir vakit kar eksik olmaz.

El-Gat garbiye silsilesi Hindistan'ın cenûbundadır. Şu silsile beş binden altı bin kademe kadar mürtefi'dir. Bahr ile arası yetmiş dört mildir.

⁴⁴ Sanavber Ağacı, servi ve şimşir (şimşâd) gibi yapraklarını dökmeyen dayanıklı ağaçlardan biridir. Yüzlerce yıl yaşayan bu ağaç, Doğu dünyasında yaşam ağacı olarak kabul edilir.

El-Gat şarkıye silsilesi ‘arz-1 şimâlıden on birinci ve on altıncı dereceler aralarında vâkı’dır. İrtifâ’ı üç bin kademedir. Silsile-yi garbiye silsile-yi şarkiyeden yüksek olduğu için suların çoğu şark cihetine cereyân eder. Şu iki silsilenin beynni ‘arz-1 şimâliyenin on birinci derecesinde vâkı’ Nilgiri dağları vasıl eder. Nilgiri dağlarının ba’zısı (6000) kadem irtifâ’ındadır. [3]

Hind-i Bilâdinin enhârı pek vâsi’ ve uzun ve derin ve cereyânları batı olub ekseriyen derununda sefineler isti’mâl olunabilür.

Enhar-1 mezkûrenin berisi Hind Nehridir. Buna Sind dahi dinülür. Mahreci cihet-i şimâlide vâkı’ Himalaya cibalinde tûl-1 şarkiyenin seksen derece elli dakika ve ‘arz-1 şimâlinin otuz bir derece yirmi iki dakikasındadır. İbtida dağlar aralarından şimâl-1 garbiye doğru akarak cenub-1 garbiye meyl ile Kâbil ve Afganistân havâlisinde câri nehirlerle birleşdikden ve müte’addid fırka oldukdan sonra Bahr-1 Hind’e dökülür.

Hind’de vâkı’ Gang (Ganj) Nehri Hindiler aralarında Gunga⁴⁵ deyü ma’rûfdur. Nehr-i mezkûrenin mahreci Himalaya Cibalin’de yetmiş dokuz derece tûl ve otuz iki derece otuz bir dakika ‘arz-1 şimâliyede vâkı’ bir mahalldedir. Karlı derelerden cereyân ederek garba ve sonra cenûba, ba’de şark-1 cenuba meyl ile cibâl-1 mücavirden gelan nehirler ve nehirelerle birleşüb her devair ve Allahâbâd aralarından mürur ider. Allahâbâd şehri civarında Cum’a Nehri dahi karışarak ‘arzı üç mil ve bahrdan üç mil bu’dunda ‘umku üç yüz kademe bâliğ [4] olduğu halde bahre iki yüz yirmi mil mesafe takrib etdikde iki kısma ayrılır. Hubli⁴⁶ denilen küçük kısmı Kalküta şehri civarından ve büyük kısmı cihet-i asliyesi üzerinden geçüb Bengale Körfezine mansıb olur. Şu iki nehrin aralarındaki Buk’a (Zelte) Harfi gibi şekil-i mesleside olduğundan Yunanlılar Buk’a-1 mezkûreye Zelte namını verdiler.

Brahmaputra Nehrinin mahreci Himalaya Dağlarının şimâl cihetinde ve Tibet biladındadır. Nehr-i mezkûr ibtidâ-1 şarka ve sonra cenub-1 garbiye ve ba’de cenuba dönerek bahre yetişmezden mukaddem Ganj Nehrin’e dökülür.

⁴⁵ Ganj Nehri, Hindu dilinde “Ganga” denilirken Said Paşa “Gunga” olarak yazmıştır.

⁴⁶ Hubli ifadesindeki “b” harfi sehven “cim” harfiyle yazılmış.

Sun Nehri'nin mahreci evsat-ı bilâddadır. Şimâl-ı şarkiye cârî ve Patna⁴⁷ medinesi kurbunda Nehri-i Ganj'a mansıb olur.

Narbada Nehri'nin mahreci Sun Nehri'nin kurbundadır. Garba cereyân ve cenuba meyl ile yedi yüz elli mil mesafe kat' etdikden sonra Kambay Körfezine dökülür.

Sudat Nehri'nin mesabı Narbada Nehri'nin kurbundadır ki şu nehrin tûl-ı cereyânısı dört yüz atmış mildir.

Godavari⁴⁸ Nehri'nin mahreci El-gât-ı garbiye civarındadır. [5] Şarka sonra cenub-ı şarkiye akarak (850) mil mesâfe kat' ile Bengale Körfezine dökülür.

El-gât-ı garbiye civarında Kirişna namıyla mevsûm bir nehirde çıkar. Şu nehir (650) mil mikdarı şarka doğru cereyân ile Bengale Körfezi'ne mansıb olur. Bunun cenubunda Benar nehri caridir. Bunun da tûl-ı cereyânısı (350) mildir.

Hindistan'da daha çok nehirler de vardır. Beyânına lüzüm görülmedi.

Bilâd-ı mezkûrede şâyân-ı beyân olacak buhayreler yoktur.

Hindistan'ın havası muhtelifdir. Dağlara ve nehirlerle yakın yerlerde rüzgarlar nisandan teşrin-i evvele kadar cenub-ı garbiden, ba'de cenub-ı şarkiden esüb evâsıt-ı nisanda yağmurlar cihât-ı garbiyede ve güz mevsiminden sonra cihât-ı şarkiyede yağarlar. Suların, otların, harâret-i şemsden hâsıl buhârların kesretinden hammâllar, mi'de ve ciğer ve kulunç illetleri tekessür iderek ahâli pek çok ıztıraba düçâr olurlar. Emrâzın iştidâdı teşrini sânîdedir.

Hindistan'nın mahsûlatı pek çoktur. ilim-i nebâtât eshâbı o kıt'da sekiz bin nev' nebâtât ve eşcâr [6] bulmuşlardır. Mahsûlâtı hinta, şe'ir ve hubûbât-ı saire şeker kamışı, pamuk, tütün, tut, narcil, hurma, hayzeran, badem, üzüm, temr-i hindi, limon, portakal, hindistan cevizi, sandal, fülful, haşhaş, çivit vesâir şeylerden ibaretdir. Hindistan'a mahsûs Banyan denilen ağaç pek büyük olur. Dalları çok yeri doldurur.

⁴⁷ Hindistan'da bir şehir olan "Patna" yı Said Paşa "Batna" olarak yazmıştır.

⁴⁸ Ganj Nehri'nden sonra Hindistan'ın en uzun ikinci nehri olan "Godavari Nehrini" Said Paşa, "Kodavari" olarak yazmıştır.

Hindistan bilâdında at, öküz, camus, koyun, deve, fil, gergedan, tavus, dudu vesâir dürlü dürlü hayvanlar ve kuşlar ve elmas ve yakut taşları gibi ahcâr-ı semine ve gümüş ve bakır ve timur vesâir envâ' maden bulunur.

Hindista'nın bilâd-ı meşhûrelerinin başlucaları atideki şehirlerdir.

Keşmir şehrinin mevki'i şimâl-ı garbi cihetindedir. Şal ma'mûlâtî meşhurdur. Lahor şehri Keşmir'in cenûbunda ve Hind nehrine dökülen bir nehrin döküldüğü yerde vâki'dir. Meltan kasabası Lahor'un cânib-i garbiyesindedir. Şu kasabada ipekden güzel şeyler nesc olunur. Surat⁴⁹ şehri bu nam ile yâd olunan nehrin üzerindedir. Altı mil muhitinde bir suru vardır. Dünyanın pek eski şehirlerindendir. Hindistan [7] şehirlerinin meşhurlarından birisi de Ahmedabad'dır. Yüz bin nüfusu hâvidir. Şehr-i mezkûrede bin kadar câmi'-i şerif bulunduğu rivâyet olunur. Yüz bin nüfusu şâmil Dali şehri Çimne nehri kenarında ve bir tepe üzerindedir. Etrafındaki surun mahiyeti yedi mildir. Ebniye-i fâhire ve cevâmi' ve mesâcid-i kesireye hâvidir. Derûnunda iki yüz kırk irtifâ'ında bir minâre vardır. Allahabad Medinesi Cumra Nehri'nin Ganj Nehri'ne karıştığı yerdedir. Yirmi bin nüfûsu şâmindir. Brâhma denilen Benares Şehri Ganj Nehri üzerindedir. Derûnunda çok heykeller mevcûddur. Şehr-i mezkûr hindilerce mukaddes add olunur. Orada vefât iden 'azâb görmez i'tikâdındadırlar. Bete'e medinesi Kalkûta'nın şimal-ı garbisinde ve dört yüz mil bu'undadır. Ticâret-i vâsi'aya hâiz ve üç yüz bin nüfus hâvidir. Kalkûta şehri Hucli (Hugli) Nehri üzerinde ve bahre yüz mil mesâfede vâki'dir. Üç yüz bin nüfusu şâmil olub İngilizlerin vâlisi orada oturur. Bombay şehri Fil Ceziresi kurbunda vâki' ve yüz yetmiş bin nüfûsu şâmindir. Hindistanda daha pek çok şehirler ve kasabalar var ise de bunların zikriyle iktifâ olundu. [8]

2.1.1.2. Hind-i Çini

Şu kıt'a şimâl-ı Çin'in ihâta itdiği arâzidir. Hindistan'nın ve Brahmaputra Nehri'nin iki tarafında vaki' bir kısımdan ibâret olub şimâlden Çin, şarkdan Çin Denizi, cenûbunda Bahr-ı Çin ile Malakka Boğazı, garbında Bengale ile mahdûddur. Tûl-ı

⁴⁹ "Surat" kelimesindeki "ra" harfi sehven "dal" harfiyle yazılmıştır.

şarkinin doksan iki ve yüz yedi dereceleriyle arz-ı şimâlinin yedi ve yirmi altı dereceleri beynindedir.

Hind-i Çini kıt'ası Burma, Siyam, Kuşin-i Çin namlarıyla üç büyük kısmâ şâmildir. Hepsi şedidü'l-harâretdür. Şu kıt'a derûnunda vâsi'-i mahsûldar ovalar vardır ki şu ovaları Tibet bilâdından mütevâziyen mümted olan silsileler kat' iderler. Cibâl-ı mezkûrede pek çok ağaçlar vardır. Ahâlisi azdır. Sakamonya,⁵⁰ Ceviz, Kâfûr, Temr-i hindi, Nârcil, Nâr, Hayzerân⁵¹ oralardan celb olunur. Meyveleri Hindistan'dan çokdur.

Hayvanatı fil, gergedan, ayı, kirpi, öküz, camus, dürlü dürlü maymunlar, tavşan, tilki, ceylan, vesâir envâ'idin 'ibâret olub at, öküz, keçi, az bulunur. Oralarda koyun hiç yokdur.

Burma memleketi, şarkan Çin ve Kuşeyn ve Siyam, cenûben [9] Siyam ve Malakka ve bahr, garben keزالik bahr ve Bengal ile mahdûddur.

Arazisi pek güzeldir. Derûnunda nehirler şimâlden cenûbe doğru akarlar. Sitan ve Saluan Nehirleri onlardan ma'dûddurlar. Şu nehirler Tibet dağlarından çıkarlar. Burma memleketinde altûn, gümüş vesâir maden bulunur. Ahâlisi üç buçuk milyon nüfustur. Hepsi mevtâlarını ihrâk iderler. Medain-i meşhûresi Efa, Bigo, Ranko şehirleridir. Efa memleket-i mezkûrenin âsımasıdır.

Siyam memleketi garb ve şimâlden Burma, şarkdan Kuşeynçin, cenûbdan Siyam Körfezi ve Malaka Şaba Ceziresi ile mahdûddur. Mesâhası (250.000) mil murabba' ve sükkânı beş milyon nüfustur. Minam Nehri şu kıt'ada cereyân ider. Nehr-i mezkûr Laos cibâlinde çıkub Siyam Körfezi'ne dökülür. Körfeze karib mahallerdeki arazi bir mildir. Siyam bilâdının havası pek sıcaktır. Ve toprağı münbitdir. Medain-i meşhuresinden birisi Minam Nehri üzerinde vâki' Yusya şehridir. Şehir merkezinde üç yüz kadar heykel vardır. Birisi de Bangkok şehridir. Buda nehr-i mezkûrun üzerindedir.

Laos memleketi şimâlden Çin, şarkdan Tongin ve Kuşeynçin, cenubûndan Kabudya, garbında Siyam ve Burma ile mahdûddur. [10]

⁵⁰ Sakamonya; Müshil olarak kullanılan bir bitki olup, mahmûde, bingöz otu gibi adlarla da bilinir.

⁵¹ Sandalye vb. yapımında kullanılan sıcak iklim kamışdır.

Kuşençin kıt'ası arz-ı şimâlinin sekiz ve yedi ve tûl-ı şarkiyenin yüz üç ve yüz yedi dereceleri aralarındadır. Yüz seksen mil mikdârî imtidâd eder. Tunkin şehri şimâl cihetinde Kambodya'nın cenûbundadır. Havası Burma ve Siyam'a gâlibdir. Şu kıt'ada altûn ve gümüş madenleri bulunur. Ahâlisi on dokuz milyondan ziyâdedir.

Tunkin bilâdı on yedi ve yirmi üç derece arz-ı şimâli, yüz bir ve yüz sekiz derece tûl-ı şarki beyninde vaki' bir dâiredir. Şimâlden çin, şarkdan bahr, garbden Laos, cenûbdan Kuşeynçin ile mahdûddur. Şu dâire on bir kısma münkasımdır. Aksam-ı mezkûrede on sekiz medine var. En meşhuru Satuki Nehri üzerindeki Kihu şehridir. Bununla bahr arasındaki mesâfe yüz mildir.

Kambodya bilâdı Tunkin Halici ile Siyam aralarında olup bir milyon nüfûsu hâvidir. Bilâd-ı Tibet'den haric ve fırkalara inşi'âb ile bahre mensub olan Kambodya Nehrinin tûl-ı cereyânısı (1800) mil olup nehr-i mezkûr Kambodya nevâhisinden cereyân eder. Bilâd-ı meşhûresinden Saykon şehri yüz seksen bin nüfûsâ şâmildir. [11]

2.1.2 Hind'in Kurûn-i Ūlâ Târîhi

Hind'in ahâli-i kadimesi Me'cûc⁵² neslinden olduğu zann olunuyor. Fakat Hind'e müteallik tevârîh, milel-i kadime-i sâire tevârîhinin hepsinden ziyâde hurâfât ile memlû ve devlet ve pâdişâhlarının vakâyi'-i kadimleri mechûldur.

Brahma, Hind'in kitabelerinde mevhûmâtıdan 'add olunacak rivâyetleri aralarında tâife-i beşerin temeddünleri birkaç yüz bin senelerden beru gösteriliyor. Kudemâ-yı Hind Şems ve Kamerin oğulları diyerek iki âilenin hükümetinde kâil olup hatta şu âilelerden yetmiş kadar batın zuhûr itmiş i'tikâdıyla pek çok hükümdârân-ı mevhûmeden dahi bahs eylediler. Bahsleri içinde ne i'timâda şâyân vukûât, ne de ehemmiyeti hâiz rivâyet görülebilir. Hepsi efsane kabilinden madûddur.

Ve kezâlik tufandan sonra Brahman namında bir kimse Hindistan'da bir devlet teşkil itdiği ve şu devlet-i mülûkdan yedi kimse dokuz yüz sene kadar hükümet ettikleri bâzı [12] târihlerde görölüyor. Mülûk-ı merkûmenin isimleri Brahman,

⁵² Me'cûc " ifadesindeki "elif" sehven yazılmamış.

Nâhud, Daman, Fur, Destlem, Beyt, Kuriş ve İskenderin muhârebe ittiği pâdişâhın ismi Destlem olduğu dahi gösteriliyor. Halbuki Hindistan'da İskenderle muhârebe iden hükümdâr Pors namında bir zat olup İskenderle muhârebesi Pencab'da vukû' bulmuştur. Ma'mâfih yedi kimsenin dokuz yüz sene Hükümet etmesi de ihtimâlât-ı akliyeden ba'iddir. Bu devlete müessis gösterdikleri Brahman Hindlilerin Veda denilen kitab-ı mukaddeslerinin müellifi deyü yâd ettikleri Brahma olacağından eşhâs-ı sâire dahi hükümât-ı Hindiden bir zât olması melhûz veyahud sâir Hind târihlerinin hikâyeleri gibi bu da mevhumâtdan ma'düddur.

Müverrihlerin oldukça sahte garib rivayetlerine nazaran Hindistan'nın meskûniyeti pek eski olup Ganj Nehri'nin iki tarafında vâki' memleketler şimdiki siyâh Hindlilerin ecdâdları olan akvâm ile hicretten (2000) sene mukaddem ma'mûr imiş.

Memâlik-i Hindiye'nin ezmine-i kadimede servet ve yesârları akvâm-ı sâireden ziyâde olduğundan düvel-i kadime istilasına tama' iderek kable'l-hicre yirminci asırda ferâine-i Mısır [13] ve husûsuyla Fir'avn Siner ve Setris askerle Hindistan'ı zabta kıyâm itmiştir. Asurilerden Semirâmis askerle Hindistan'a kadar gitmiş ve Asuriler bahsinde gösterildiği üzere Hindlilerin Hud'a-ı harbiyesine tutulub münhezimen Babil'e dönmüştür.

Keyâniyân mülûkündan Keyhüsrev Hindistan'ı zabt için hayli uğraşdı ise de feth edemeyüb ahlâfindan Dârâ kuvve-i harbiye ile Hind'in ba'zı mahallerini istimlâk eyledi.

İskender-i Yunani Keyâniyân devletini mahv etdikden sonra yüz yirmi bin askerle Hindistan'a giderek çok yerleri zabt etmiş ve dahâ ilerü yürümek istemiş ise de mesâfenin uzaklığı cihetiyle askeri muvâfakat etmediklerinden 'avdet etmiştir.

Selefkkiye devletinin müessisi Selefkos Suriye havâlisini istimlâk etdikden sonra kable'l-hicre (920) târihlerinde hindistan'ın bir kısmını istila eyledi. Selefkos'dan sonra eslâfindan Antiohos Hindistan 'aleyhine kıyâm ederek ahâlisinî cizyeye rabt etmiştir. İrân'ın şark tarafındaki ahâli Selefkkiye Devlet'inin boyunduruğu altından çıkmayı arzû ederek Arşâk Eşkâniân Devleti'ni te'sis eyledikden sonra Hindistan'ın ba'zı mahalleri dahi Eşkâniân'a itbâ' eylediler. [14]

Devlet-i müşarünileyhâ kable'l-hicre (750) târihinde Moğol tâifesine karşı ba'zı mürettebe-i inhizama tesâdüf etmekle Hindliler artık ecnebi devletlere itbâ'dan sâlim olub yerlûden (Raça) nâmıyla intihâb etdikleri vülât-ı müstakilenin hükümetlerine tâbi' oldular. Her vâli memleket-i müstakilesinde birer pâdişâh gibi hükümetini yürütdü.

Hicretten (670) sene mukaddem Romalular Mısır'ı istilâ etdikden sonra menba'-ı servet olan Hindistan'ın istilâsî hırsına düşmüşlerdi. Lakin Eşkâniân Devleti Romalularla Hindistan aralarında sedd-i hâil olmağa muvaffak olamadılar.

Eşkâniân pâdişâhlârî ba'zı kere Sind Sahrâsı'na kadar açılıb Hindistan hükümdarlığı ünvânını nâmlarına 'ilâve itdiler ise de yine a'mâl-ı nüfuza muktedir olamadıklarından yerlû Raçalar istedikleri gibi hükümetlerini icra idiyorlardı.

Devr-i İslâma kadar Hindistan kıt'ası hakkıyla ecânib istilâsından sâlim kalub Devlet-i Emeviyye zamânında ba'zı mahalleri memâlik-i islâmiyeye munzamm ve daha sonraları oralarda hükümet-i islâmiye dahâ ziyâde mütevevsi' olmuşdur ki keyfiyyetleri kurûn-ı vustâyâ hâvi olan kitab-ı sâlide tafsil olunacaktır inşâllahu teâlâ.⁵³ [15]

2.1.3. Hind Medeniyet ve Mezheb ve Maârifî

Hindistan'ın ahâli-i asliyesî Brahma, askeri, tüccâr ve zürra', ummâl ve ashâb-ı sînâi olmak üzere dört kısma münkasım olub Brahma denilen kâhinler birinci, ashab-ı hükümet ikinci kısımdan idiler.

Dördüncü kısım dahi sînâi ve amele cihetiyle aksâm-ı adideye münkasım olmuşlardır. Brahma ve askeri takımlardan her bir kimse sınıfının mâdûnunda olan işlerle iştigâl murâd ettiği hâlde bu suret-i ihtibâr edebilur idi. Binâenaleyh dâire-i imtiyâz hâl kadiminde kalmayub esnâfın yekdiğeriyle ihtilât ve izdivâcından sunuf-ı müteadidde münşa'ib oldu. O makûle ihtilâdı kabul idenlere Brahma hakâret nazarıyla bakarlar idi.

⁵³ Yüce Allah'ın izniyle.

Hindliler her ne kadar ezmine-i kadimede ecânibin hükmü altında devâm etmeyerek istilâyâ tesâdüf etdikce o istilâyı izâle ve kendi istiklâllerini istihsâl etmişler ise de mevâtınları mevrüd-i servet ve menabî’-i ticâret olduğundan Mısırlılar, Asuriler, [16] Fenikelüler gibi kudemâ-yı akvâm ile her vakit beyinlerinde bâb-ı ticâret açık idi. İskender’in istilâsı zamânlarında Yunanlılar oralarda açılıb ahlâk ve ‘âdet ve adâb ‘umûmiyelerine dâir hayli şeyler öğrendiler.

İskender’in eyyâmında beyne’l-ahâli cârî olan taksim usûlu mer’î idi. Brahmanlar ise her sınıfın mümtâzı olup o zamânlarda ki usûl-ı taksim Mısırlılar aralarında cârî olan usûle pek ziyâde muşâbih olduğundan Yunaniler, Hindliler Mısır Kıptilerinden oralara intikâl etmiş bir kavim olmak zannında bulundular. Zann-ı mezkûr menşe’iden neş’et etmekle Hindlilerin Mısır Kıptilerinden oldukları ba’zı târihlere derc ve imlâ olundu.

Hindistan’daki büyük şehirlerin her birisi bir ticâretgâh idi. Ahâli ‘umûmiyet sûretiyle idare ve taayyüşce iki sınıf add olunarak birinci sınıf ticâretle me’lûf olan bilâd-ı mütemeddine ve ikincisi zirâ’atle meşgul kurâ ahalisi idiler. Şehirlerde Brahmanların nüfûzları umûma cârî olduğu gibi her karyede reis olmak üzere bir Brahman ve umûr-ı saire için birde zâbıtâ me’mûrû, [17] su nâzırı, mekteb hacesi, tîmûrcu, dülger vesâir bu misillü adamlar bulunur idi.

Lakin vülât-ı müstakille olan Raçaların her birisi kendi dâiresinde bir hükümdâr-ı müstakil idi. Bunlar kendi memleketlerinin en büyük şehirlerinde ikâmet ve Brahmanların mu’âvenetleriyle hükümet iderler idi. Brahmanlardan mürekkeb muhâkemin riyâseti ve muhârebe vukû’unda asker kumândanlığı Raçalara âid vazâifden idi. Raçalardan her birisinin zîr-i destinde olan mahallerde Racadan bir karye me’murlarına kadar derece derece imtiyâz ve o emr ve nevâhi haklarında münâsebet ve irtibât mevcûd idi. Karyeler ma-fevkinde birer de nevâhi idareleri var idi.

2.1.3.1. Ulûm ve Ma’ârif

Hindliler ulûm ve ma’ârifce mümtâz idiler. Lakin riyâziyât ve tabi’yâtta mâhir oldukları halde küre-i arz bir sath-ı basit ve ortasında bir cebel-i azim olduğu ve yıldızlar o cebellin etrafında döndükleri itikâdında bulunduklarından bu itikât üzerine

pek çok hurâfâta kâil oldular. Bu hallerle berâber ecsâm-ı semâviyenin hesâbâtında ol kadar mahâretleri var idiki hesâbât-ı zîcyede hataları pek nadir idi.

Hindiler şiir ve felsefeye ziyade mâil idilir. Mülûk-ı [18] Fûrs kitâbelerinden hayli şeyler fârisî lisânına tercüme itdirdiler. Yunan hükemâsı da Hind hükemâsından istifadeye râğbet itmişlerdir. Erkâm-ı Hindi'nin mûcidi Hindlilerdir. Arablar onlardan ahz eylediler. Hicretten mukaddem ki (1200) târihlerinde Sissa nâmında bir hekim Hindistan'da satranc oyununu icad itmiştir.

2.1.3.2. Sanâî'

Hindlilerin sanâyice yed-i tulâ ve mahâret gâyetleri olub 'âc ile müzeyyen mâideler, murassa' şeyler, altuna ve gümüşe müteallik nâdireler zücâc ve avân ma'mulâtı, şâl mensucâtı meşhurdur.

2.1.3.3. Mezâhib

Eski Hindliler Brahmanları vesâiti tevessül add iderek günah ve hakikati na-ma'lûm ve her yerde hâzır ve mevcûd bir kader-i mutlak tanırlar idi. O kader-i mutlak kâffe-i eşyânın hâlık ve hâfızı vesair vesâiti ana vusulun vesâil bilürler idi. Ma'mâfih kader-i mutlak bir akl-ı küll derki her şeyin mebd-i olub bahr-ı muhîtte kâ'id olduğu hâlde yerlere ve göklere emr ve irâdesi müessir ve hava gibi âlemin derûnunda sâir eddüğünü ve ona vusûl, huzûz-ı nefsaniden ittikaya mütevakıf olduğunu i'tikâd iderler idi. Hind kudemasının esâsı diyânet ve 'akideleri bundan ibâret iken sonraları o [19] itikâdı gayb iderek Yunaniler, Mısırlılar, Asuriler gibi putperestliğe zâhib oldular.

Bunlar putperestliğe döndükten sonra za'imler nice Brahma, Vişnu, Şiva⁵⁴ namlarıyla üç ilahaya itibâr ederek Brahmaya hâlık, Vişnu'ya hâfız, Şiva'ya mühlik dediler. Şu üç ilahlarının her birisine evsâf ve eşkâl-ı mahsusa i'tasıyla Brahmanın dört yüzü ve dört eli olduğunu ve birinci elinde Veda dedikleri kitâb-ı mukaddesleri, ikinci elinde bir çengel, üçüncüsünde bir sech, dördüncüsünde bir su kabı bulunduğunu ve Vişnu'nun dahi dört eli olmak üzere birinci elinde bir boru ikincisinde döndükçe içinden ateş çıkar bir halka, üçüncüsünde bir kılıç, dördüncüsünde bir kara yonca dalı

⁵⁴ "şiva" ismi sehven (س) harfiyle yazılmıştır.

olduğunu ve Şiva'nın kezâlik dört eli olarak birincisinde bir çevgân, ikincisinde günahkârları bağladığı için bir ip olup iki eli hâlî edüğünü itikât ve şu eşkal ile temsillerini yapub buthâneye vaz' ile her birisini ma'bûd ittihâz itdiler.

Bunlardan başka ilahlarının pâdişâhı olmak üzere bir ilaha daha itibâr etmişlerdir. Buda fil üzerinde olduğu hâlde düşmanlarıyla mukâtele etmekde bulunduğu akidesini mürtekib [20] ve cümle vücûduna münteşir olmak üzere mülk-i Îlâ-Lehât dedikleri mevhûm-ı mezkûrun bin aded gözü olduğunu itikâdına zâhib oldular.

Hindlilerden ba'zı kabileler mevtâlarını ihrâk etmeleri bir zevcenin zevci vefât ider ise zevcesi de onunla beraber yakmaları muktezây-ı diyânetleridir.

Akvâm-ı Hindyenin zikr ettiğimiz mezheblerinden başka Budaları dahi olmağla şu Budaların verdikleri ta'limâtlar yanlarında mukaddes idi. Buda hicretten mukaddem ki yirmi yedinci asırda tevellüd etmiş bir Hind şehzâdesinin ismi olup merkûm saltanata adem-i itibâr ve Hindleri putperestliğe sevk ile bir takım ta'limât tertib itmiştir. Sonra aralarında her bir hakîm ve alim ve âkile Budâ ıtlâk olundu. Benâres⁵⁵ şehrinin mukaddes olması ve orada vefat edenlerin 'azâbdan sâlim olacağı itikâdı Buda'nın şehir-i mezkûrda zuhûrû içündür. Ma'bedlerinde Budaların yaldızlı ve masnu' temsilleri olmağla şu temsiller ma'budlarından ma'duddurlar.

Din-i mübîn-i islâmın zuhûrundan sonra şa'saa-ı diyânet Hindistana'da münteşir olmağla Hindilerin pek çoğu müslümân [21] olmuşlardır. Millet-i islâmdan ma'dûd olmayanlar mezâhib-i mezkûreye devam idiyorlar.

2.1.3.4. Lugât

Hindistan'da on kadar lugat vardır. Hepsi bir asıldan münşaidir. Luğat-ı asliyeleri sanskritdir. Şimdi beynlerinde lugat-ı mezkûre ile tekellüm olunmaz. Lakin 'ulûm-ı kütüb-i diniyeleri şu lugât üzere muharrerdir. Elyevm Hind'e müsta'mel olan lisân, arab ve eski Fürs lisânı asıl Hindlilerin lugâtlarıyla mahlûtdur. [22]

⁵⁵ Kaşî olarak da bilinen Benâres Şehrinin diğer bir adı da Vârânasi'dir, ayrıca kutsal bir Hindu merkezidir.

2.2. BEŞİNCİ FASIL

Çin Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târihi - Çin Coğrafyası - Çin Târihi - Çin Medeniyeti

2.2.1. Çin Bilâdı Coğrafyası

Çin memleketi şimâlden Bilâd-ı Sibîrya ve şarkdan Sengalyan boğazı, Japonya⁵⁶ (Yaponya) Denizi, Bahr-ı Asfer ve cenûbdan Çin Denizi, Tonkin Körfezi, Hindiçini, Hindistan ve garbden yine Hindistan, Afganistan, Bilâd-ı Tatar ile mahdûd olub arz-ı şimâlinin yirmi altı ve tûl-ı şarkinin yetmiş dört ve yüz kırk beş dereceleri aralarında vâki'dir.

Çin'in mesâhası (5.300.000) mil murabba' ve muhiti (12.550) ve hadd-ı şimâlisinin Tûlu (3.300) ve nehr-i umurun mesabından Hanian Ceziresine kadar tûlu (3.350) mil olub (400.000.000) nüfûs hâvidir.

Çin arazi-i vâsi'ası (1) şimâl-ı şark cihetinde vaki' Manşuya,⁵⁷ (2) on sekiz mukâtta'a (3) Moğol ve ili [23] ve Tibet gibi bilâd-ı mütecâvireden Türkistân ve Afganistan hudûduna kadar mümted emlâk-ı muzâfadır.

Şu büyük memleket bir takım uzun ve yüksek selâsil-i cibâl ile muhâtdır. Bununla bilâd-ı mütecâvire beynini şu silsileler fasl eder. Selâsil-i mezkûreyi dahi başkaca silsileler kât' iderler.

Zikr olunan cibâlin birisi Altay Dağlarıdır. Şu dağlar Amur Nehrinin bahre döküldüğü yerde bed' ile şimâl cihetinde mümted silsilelerdir. Mesab-ı mezkûreden garbe dönerek (2.500) mil mesâfe imtidâd etmiştir. Muaddil irtifâ'î (7000) kademdir. Cibâl-ı mezkûrenin çoğu arz-ı şimâliyenin kırk yedi ve elli iki dereceleri miyânında vaki'dir.

⁵⁶ "Japonya " ifadesi sehven "yaponya" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁷ Said paşa'nın Manşuya dediği bölge Mançurya'dır.

Çin ve Bedahşan aralarını Balur Dağı silsilesi fasl eder. Bu dağdan dahi bir takım şu'beler cihet-i cenûbiyeye doğru mümted olub Tibet hududunca Hind ile Çin arasını fasl olan Himalaya dağlarına kadar imtidâd ile cenûb-ı şarkide Burma bilâdına mehaz oluncaya değin mün'atîf olmuştur. Bilâd-ı Tibet'den Burma ve Siyam dairelerine değin ba'zı enhâr-ı câriye cibâl-ı merkûmeye hark ederler. [24] ve şubelerinin ba'zılarında Çin ve Tongin aralarındaki bahre kadar giderler.

Deniz etrafında başka silsileler dahi vardır. Bunlar Kore⁵⁸ şibh ceziresinden Amûr Nehrinin bahre döküldüğü yere değ imtidâd itmişlerdir.

Evâsıt-ı bilâdı hark eden silsilelerin ba'zılarına Çin ahalisi Tien-şan (Cibal-ı semaviye) ıtlâk iderler. Şu silsilelerin birincisi taraf-ı şimâlîde ve Belur dağında vâki'dir. Arz-ı şimâlinin dördüncü derecesinden cenûb-ı şarkinin yetmiş altı ve dokuz derecelerine varıncaya değin imtidâd ile il-i mukâta'asınî şimâlî ve cenûbi kısımlarına ererler.

Silsile-i mezkûrenin birisi de Nan-şan silsileleridir. Bu da arz-ı şimâlinin otuz altı derecesinde imtidâda başlayub Tibet ve Gobi⁵⁹ sahrası arasınâ fasıldır.

Bunlardan başka memleketin ortasından mürûr eder çok silsileler ve şu'beler vardır.

Çin memleketi vasatında bulunan Gobi sahrasının tûl-ı (1.800) ve arzı (350) yâhût (400) mil olub mesâhası (1.200.000) mil murabba'dır. [25]

Çin bilâdı enhârının birisi Nehr-i Asferdir. O memleket ahalisi buna Huangho⁶⁰ derler. Mahreci Deyan Ovasında ve arz-ı şimâlîynin otuz beş ve tul-ı şarkinin doksan altı derecesinde vâki'dir. Oradan nabî'ân ve otuz mil kadar cenûbe doğru cereyân ederek şimâl-ı şarkîye ve ba'de şimâle döner. Ve dört yüz otuz mil ile (500) mil ve önden şarka dönüb (650) mil kadar akdıktan sonra Bahr-ı Asfer'e dökülür. Mecrâsı sarı topraktan ibâret olduğu için Nehr-i Asfer namıyla şöhret vermiştir. Nehr-i mezkûrda garbden Wei ve Li nehirleri ve enhâr-ı sâire dökülürler.

Çin'de bulunan nehr-i kebîr ki Çin ahâlisi Hindlilerden Takiyan deyu meşhurdur. Tibet nevâhisinden cereyân eden enhâr-ı kesireden terkib eder. Tûl-ı şarkinin doksan

⁵⁸ "Kore" ifadesi "Koreya" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁹ "Gobi" ifadesi "Kobi" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁰ "Huangho" ifadesi "Huanho" şeklinde yazılmıştır.

dokuz derecesinden cereyâna başlayub arz-ı şimâlinin otuz iki derecesinden Bahr-ı Asfer'e dökülür. Tûl-ı ceryânısı üç bin mildir. Nehr-i mezkûr Çin memleketinin ortasından geçtiği için mıntika-ı Çin deyü yâd olunur.

Medine-i Kenton'da Çin Denizine dökülen Ganguyan ve Ba'zen [26] Şukyan nâmlarıyla ma'rûf nehrin tûl-ı cereyanısı (700) mildir. Pekin cânibinde Nehr-i Asfere dökülür.

Bihu Nehri ile Sibiryadan çıkarak Safaliyan Boğazına mansıb olan Amur Nehri dahi Çin enhârındandır.

Çin buhayresinin birisi Tentihu buhayresidir. Hunan mukâ'atasında vâki' ve muhiti (220) mildir. Birisi de şark canibindeki Buyan bahiresidir. Şu iki bahirenin nevâhilerinde pek çok göller olduğundan Çin ahâlisi o nâhiyelere arz-ı bahirat tesmiye etmişlerdir. Nehr-i Asfer ile Nehr-i Kebir arasında Nasihu ve Menşuya'da Henkay ve Hudun nâmlarıyla birer bahire olub bunlardan başka ba'zı göllerde vardır.

Bilâd-ı Çin'deki garâibden birisi suru meşhûrdur. Sur-ı mezkûr Çin bilâd-ı asliyesiyle Moğol bilâdını fasl eder. Kabâil-i şimâliyenin tecâvüzlerini men' için ezmine-i kadimede binâ olunmuşdur. Mebde-i Bahr indinde ve arz-ı şimâlinin kırk derece ve dört dakika ve tûl-ı şarkinin yüz yirmi derece ve iki dakikasındadır. Yüz on bir buçuk derece tûl ve otuz dokuz buçuk derece arzında Nehr-i Asfere mülakî olur. Tûlu (1250) mildir taş ve tuğladan ve ba'zı mahalleri [27] kerpiçden mebnidir. Aşağısının simki yirmi beş kademdir. Üzerindeki kiremidden mebnî burcların ba'zıları kırk kadem irtifa'ındadır.

Şimdiki hâlde ekseri harâb ve nazar-ı itibârından sâkıtdır.

Çin memleketindeki eşyâ-ı mu'teberenin birisi de bir büyük cedveldir ki tûlu (650) mil olub mebde'i arz-ı şimâlinin otuz yedi ve tûl-ı şarkinin yüz on altı derecesinde ve Pekin şehri müntehasının kurbundadır. Cedvel-i mezkûr nakliyâtı teshil için suret-i mahsusada küşâd edilmiştir.

Çin kıt'asının havası ekseriye mu'tedildir.

Memleket-i mezkûre bilâd-ı meşhuresinin birisi Nankin şehridir. Şehr-i mezkûr mukaddemleri Çin Devletinin âsıması idi. Sonraları taht-ı hükümetin oradan

kaldırılması azimet-i sâbıkasından düşmesine bâdi oldu. Ahâlisi beş yüz bin nüfûsdur. Nankin şehrinin ebniye-i garbiyesinden ma'dûd bir büyük burç vardır. Şu burcu Çin pâdişâhlarından birisi on dokuz sene müddetde tuğladan inşâ etdirdi. Binâsı itkân san'atı hâvidir. Muhit-i derûnunda dereceler [28] vardır. Dış yüzü hazef-i çini ile müzeyyendir. Bilâdı meşhurasının birisi de Pekin şehridir. Şehr-i mezkûr elyevm Çin devletinin dârü'l-mülküdür. Aded-i ahâlisi iki milyondur. Pekin şehrinin şekli müstetîl olub etrafını bir büyük sur ihâta etmiştir. Şu surun irtifâ'ı yüz ve arzı otuz kademdir. Hâraslar üzerinde atlı olarak devr ile emr-i harâsete devam iderler. Etrafında on iki kapu vardır. Şehir cenûbi ve şimâli kısımlarına münkasım olub mesâkin 'âmenin çoğu kısm-ı cenûbidedir. Hükümdârın sarayı ve bağı ve bahçeleri kısm-ı şimâlide vâki'dir. Şu bağlar ve bahçeler behcet ve letâfeti hâizdir. Yine kısm-ı mezkûrda ba'zı masna', göller ve göllerin etrafında türlü türlü çiçekler mevcûddur.

Çin bilâd-ı meşhûresinin birisi de Sagnago şehridir. Pekin'den sonra ittisâ ve letâfetce en makbul şehir odur.

Çin'de cass, lacivert, billur, mıknaş, civa, gümüş madenleri ve elmas, zümrüt, yakut gibi ahcâr-ı semîne bulunur. Kafur, ûd, çay, ağaçları pek çokdur. Çay mahsulâtı senede üç defa düşürölüb hafif ateş [29] yanında kavrulduktan sonra yaprakları bükülür. Ve kalaydan ma'mûl sandıklara vaz' ile satılmak için her tarafa gönderilir. Çin'den senevi iki milyon okka çay hârice çıkarıldığı mervidir. Çin'deki kıymetli mahsulâtın birisi de ipekdir. İpek böceklerinin terbiyesine pek ziyâde i'tinâ ve hâricde hayli şey fûrûht iderler.

2.2.2. Çin Târihi Kable'l-Hicre (3200 - 5)

Çin memleketi memâlik-i dünyanın en eskilerindendir. Devletlerin müessis-i aslisi müverrihlerce ihtilâf üzeredir. Çoğu Fuhi⁶¹ namında bir kimse olduğunu zann idiyorlar. Ba'zı müverrihler Çin ahâlisinin Mısır Kıbtillerinden olduklarını ve Mısır'ın ma'mûriyetinden sonra ba'zı akvâm oralara hicretle tavattun iylediklerini za'm eylediler.

⁶¹ Said Paşa "Fuhi" olarak ifade ettiği kişi "Fu Xi veya Pao Xi" dir.

Çin'in bidâyet-i ma'mûriyetinden beri sebkât eden dört bin seneden ziyâde orada yirmi iki aile-i devletin hükûmet etmiş oldukları mervîdir. [30]

Çin târihi, tevârih-i dünyanın eskamı add olunan târihlerinden ma'dûddur. Tarih-i mezkûrun mütezammın olduğu hurâfat ve hikâyat mevhûma dâire-i tasdika takrib olunamaz. Ma'mafih mülûk-ı kadimesinin kable'l-hicre (1788) senesine değin sebkât iden zamâna müte'allik vakâyı'-ı tarihiyyeleri içinde zıkr ve istifadeye müte'allik hiçbir şey yoktur.

Çinliler devletlerinin bidâyet-i teşkilini yüz bin seneden ziyâde i'tibâr ediyorlar. Halbûki Hebût-ı Adem ile hicretin arasındaki müddet oldukça kabule şâyân olan rivâyetce (6216) senedir. Çinlilerin öyle i'tibârları ya hurâfâdan yahud seneleri bizim senelere müsâvi olmamasından nâşidir.

Müverrihlerin bir tâkımı Çin akvâmını evlâd-ı Yâfes'den Me'cûc'a nisbet ediyorlar. Ve "Tebelbül-i elsine târihi olan kable'l-hicre (3304) senesinden sonra Benî Nuh'ın rû-yı zemine teferruklarında Me'cûc'un evlâdı dahi Çin taraflarına giderek orada tavattun etmişlerdir " diyorlar.

Çinlilerin vakâyı'-ı târihiyelerine nazaran nev'-i beşerin tefrik almadıkları târih-i mezkûra karib zamânlarda zuhur eden Fohi Çin ahâlisi için ba'zı kavânin vazî' etmiş ve Tinu nâmında birisi de ona halef olmuştur. Fohi'den Hiba [31] nâm hükümdar zamânına kadar altı zât Çin memleketini idâre ettiği ve Çin'in ezmine-i târihiyesi Huangatu nâm zâtdan bede' eylediği mervidir.

Huangatu zamânı hicretten (3200) sene mukaddem olduğu târihlerde görülüyor. Ebü'l-Fidâ'nın Sebe'iniye denilân tevrât-ı Yunaniyede istinbât eylediği Tebelbül-i elsine târihiyle Fohi arasında hayli zamân vardır. Fohi'nin zamânı deyu gösterilen kable'l-hicre (3600) senesi tebelbül-i elsineden mukaddem olmak lazım gelür. Bu ise târih-i umûmî esâsına mugâyirdir. Ma'mafih cins-i beşerin bidâyet-i intişârı târihi zaten meşkûk olduğundan bizim devr-i târihden mukaddem ki ezmine vuku'ât için sene tasrihiyle vazî' eylediğimiz târihler müverrihlerin ifâdâtına ittibâ'en bir emr-i ittibâridir.

El-kavl alâ za'mehum kable'l-hicre (3460) da Fuhi'ye halef olan Niti Çinlülere muallim olmuş ve (3200) de Huangatu nâmında birisi Çin hükümetini idareye

başlayub Çin'in ezmine-i târihiyesi bundan bed' itmiştir. Huangatu'dan sonra Yao zuhur ederek bunun zamânına musâdif (2930) târihinde Çin havâlisinde bir su tuğyânı yüz [32] göstermiş ve Yao'ya halef olan Şun siyâsiyât ve tedbir-i menzil hakkında ba'zı kavâ'id vaz' itmiş imiş.

2.2.2.1. Hiba ailesi

Kable'l-hicre (2819)'da teşkili-i hükümet idüb hükümet-i mezkûrenin müessisi bu nâm zâtdır. Bunun târih-i cülûsuna kadar Çin hükümdarları intihâb ile ta'yin olunur iken bu verâset kâ'idesini vaz' eyledi. Çin hükümeti (2388) târihine değin şu ailenin iyâd-ı idarelerinde kalub o târihde Çing Tang ailesi hükümeti zuhûr itmiştir.

2.2.2.2. Çing Tang Hükümeti

Şu hükümetin müessisi Şang'dır. Ba'zı emâretlerle bi-l ittifâk Hibâ hükümetini imhâ ve ailesine mensûb olmak üzere Çing Tang hükümetini te'sis eyledi. Şang sülâlesinden gelin son hükümdar-ı mezâlim irtikâb itdiğinden Çao beylerinden Fa nâmında bir zât huruç iderek Şang hanedanına galebe ve Çao ailesi hükümetini te'sis itdi (1744).

2.2.2.3. Çao Hükümeti

Şu aile zamânında usûl-ı mâlikâne te'sis itmekle ta'addüd iden idareler aralarında uzun uzun muhârebeler vukû' buldu. Çao ailesi (761) senesine kadar devam etmiştir. Şu hanedandan (1622) [33] senesinde cülûs eden Teşin sayd ve şikâra harîs olub vaktini bahçelerde, saydgâhlarda geçirir ve sayd tesâdüf etse ele götürünceye kadar arkasını bırakmaz idi. Şikârda yanına aldığı etbâ' rast geldikleri mezru'anı harâb ederken kendisi men' için onlara laf söylemez idi. Vüzerâ-yı devlet, memleketi elinden kurtarmak için ittifâk iderek sayd talebiyle geçeceği bir büyük nehirde dibinde kırılmış bir kayık hazırladılar. Teşin etbâ'ıyla şu kayığa binüb suyun ortasına vardıkta kayığın tahtaları ayrılmağla yanında olanlarla beraber nehre düşüb gark oldular.

Şu devletin zamânında Konfüçyüs⁶² namında bir hakîm zuhur ederek dîn ve adâb ve siyâsete dair kitaplar yazmış ve Çin vakâyi'-i târihyesinin oldukça mazbûtiyetiyle hükümetin intizâm idaresine şu zâtın asârı sebep olmuştur. Konfüçyüs'ün vilâdeti

⁶² Said Paşa, "Konfüçyüs" adını "Konfükyüs" şeklinde yazmıştır.

hicretten (1170) sene mukaddemdir. Müverrih Heredot⁶³ ile hem-asır olduğundan müverrihler bunların her birisini Ebu't- tevârih deyu yâd ediyorlar.

Hükümet-i mezkûrenin mezâlîmi nefret-i umûmiyeyi mûcib olmağla hükümdar ahîr Nanvagi tevâbi'nden birisi sarayda habs ile hükümeti yed-i igtisâbına aldı. Aile-i [34] mezkûreden Cuvang Seyang Vang'ın oğlu Şihvangtu huruc ve hükümeti zabt ile bir devlet-i müstakile teşkil itdi (861).

2.2.2.4. Şihvangtu Ailesi

Şu zât cûlus etdiğinde Tatarların hücumundan muhâfaza için meşhur Çin Sur-ı azimini binâya başlayub on senede ikmâl etmiştir. Şu surun hitâmından sonra inşâsında gösterdiği himmet nefesine aceb vermekle böyle bir eser ile mülûk-ı sabıkaya takdimle müftehir oldu. Binâenaleyh eslâfının asârını imhâya çalısub müverrihleri i'dâm ve kuyûd-ı memleketi itlâf edi verdi. Hükümdar-ı Müşârün-ileyh dağları delerek yollar inşâ ve kanallar küşâd ettirmiş ve Huyungnu denilen tâife ile akvâm ve haşiyenin çoğunu harben Çin havâlisinden tard etmiştir. (832) senesinde Şihvangtu fevt olub oğlu yerine geçmiş olduğu halde vefâtıyla hükümeti münkarız olmağla Han Hükümeti teşkil itti (824).

2.2.2.5. Han Devleti

Şu devlet (724) ten (358) senesine kadar mümted olmuştur. Müessisi Liu Bang⁶⁴ nâm zâtdır. Müşârün-ileyh Huyungnu kabilesi ile muhârebeler ederek galebe ve serir-i hükümete cûlus eyledi. Halkı maârife teşvik [35] ve Konfüçyüs'ün asârını cem' ile maârife ve umrân-ı memlekete mûte'allik asâr-ı kesire meydana koymuştur. Devlet-i mezkûrenin ekser evkâtı Tatarlarla muhârebeye masrûf idi bu tâkımdan (762) tarihinde serir-i hükümete cûlûs eden Vatu, haft-ı ahvâl ve mülâhâ ile mâruf olduğundan huzuz-ı nefsâniyesini muhâfaza için maâcin ve mukavvayât isti'mâlina harîs olduğu halde hayatını muhâfaza edemeyub vefât itdi bundan sonra cûlûs iden zât târih-i mütalaası ve ders iltizâmıyla meşgul olub idare-i siyâsiyeye bakmadığından vezirinin mübâşeretiyile ahâli üzerine hücum eylediler Katancana'da ders ile meşgul

⁶³ “Heredot” ismi “Hiredot” şeklinde yazılmıştır.

⁶⁴ Han Devletinin kurucusu “İmparator Gaozu” olarak bilinen “Liu Bang” ismini Said Paşa “Liu Yang” şeklinde yazmıştır.

iken hücumdan haber alub muslihan taşra çıkdı ise de mukâbeleye muktedir olamayacağını anlamakla ‘avdet ve Katancana’yı ihrâk etdi. Şu sırada kırk bin cild kadar kitab yanmışdır. Harîk esnasında ahâli kendüsünü tutub öldürdüler.

(542) de Çinliler asker sevkiyle Kaşgarı zabt etmişlerdir. (540) da Hakan Çin Hutu Baş Balık ve Oğur vilâyetleri ile sair ba’zı hanlıkları taht-ı tâbi’yete aldı. Bundan sonra Çin Devleti Bahr-ı Hazar’a kadar hükümetlerini yürütdüler. (500) den (400) târihlerine kadar [36] Çin ve Romalular aralarında ticâret ve mu’âmele-i dâd u sited cereyân eyledi. O târihlerden sonra Çin Devleti Bahr-i Muhit-i şarkiye değin tecâvüzünü artırmışdır.

Han Devletinin hükümdar-ı ahîri Hupantu zamânında Tavaşilerin azdiyad nüfûzlarından nefret-i umumiye yüz gösterdiğinden vuku’ bulan muhâlefet ve ‘isyân devlet-i müşârün-ileyhin inkırâzına kadar mümted oldu.

2.2.2.6. Teşin Hükümeti

Han devletine halef olmuşdur. Bu hükümetin müessisi Vatu nam zatdır hareket-i istidadiye ile devlet-i sâbıkayı imha ve ailesine mensub olan Teşin devletini te’sis itdi (358).

Hükümet-i mezkûrede Su-i idareden nâşi intizâm bozulub Teşin devleti münkârız oldu (202). Bundan sonra teşkil eden Sonag Hükümeti (142) ve bunada halef olan Çi Hükümeti (120) de ve ba’de zuhur eden Liyang Hükümeti (65) de ve anı ta’kib eden Teşbin Hükümeti Hicretten beş sene mukaddem munkarız oldular.

Teşin Devleti hükümdarlarından sakoyen nefsi için büyük ve pek musanna’ bir kasır inşa itdirmişdir. [37]

2.2.3. Çin Medeniyeti ve Mezâhib ve Avâidi

Çin ahâlisinin kable’l- hicre (870) târihlerine kadar sebkât eden vakâyi’ medineleri içinde Fohi’nin asârından başka şâyan-ı zikr add olunacak bir şey yokdur. Fohi ahâliye mevaşi terbiyesini ta’lim ile zevâc ve mu’aşeret cirâniye ve tedbir-i menzil gibi mevâdda dair ba’zı kavâ’id vaz’ eyledi. Çinliler o târihde Hirüğlik denilen kitâbeti

isti'mal ve Fohi'ye 'alâmet olmak üzere bir yılan cüssesine makrûn insân başı resm ederler idi. İçlerine ibtidâ zırâ'at sana'atını idhâl eden şahsın 'alâmeti öküz cüssesine makrûn insân başı idi.

Çin ahâlisi mukaddemleri Fohi'yi mukkaddes add ettikleri gibi nâmına olan rivâyetleri hâlâ bâkidir. Çao Devleti zamânında Çinlülerden mu'teber Feylesoflar zuhur etmiştir. İbtidâ ki Feylesofları Konfüçyüs'dür. Te'lifatı yanlarında pek mu'teberdir. Şu Te'lifat-ı esâs diyânât ve adâb itthâz eylemiştir.

Çin mülûkundan yukarıda mezkûr'ül-ism Şihvangtu'nun [38] binâ etmiş olduğu sur-ı azim dünyanın 'acâyib seb'inden add olunuyor. Memleketin siyâseti icâbınca sur-ı mezkûr sonraları hey'et-i asliyesinde kalmayub bi'd-def'ât hedm ve tecdid olundu.

Teşin Devleti hükümdârlarından Suko'nun yaptırmış olduğu kasr hakkında müverrihler çok tasviratta bulunuyorlar. Kasr-ı mezkûr fevkal'âde tezyinât ve itkân san'atı hâvi imiş. Divarları altın suyu ile yaldızlanmış ve akmişe-i nefise ve eşyâyı fahire ile tefriş olunmuş imiş. Hükümdar-ı müşârün-ileyh vefât etdikden sonra yerine geçen oğlu babasının vefâtına kadar kasr-ı mezkûrû görmemiştir. Babası vefât ettiğinde kasra girmesiyle beraber letâfet ve tezyinâtından kendüsüne dehşet gelmiş olduğundan “ Şu kasr mülûkun ukûlunu ifsâd ile kibr ve acibini artıracak şeydi ” diyerek bi'l-ihrâk tahrib itdirdi.

Çin ahâlisinin saçları siyah, benizleri sarı, gözleri küçükdür. Çoğu uzun gömlek giyüb bellerine ipekden kuşak bağlarlar. Yanlarında bıçak ve hancer bulunur. Cümlesi hilekârlığa meyüllüdürler. Beynlerinde bir takım avâid-i kabiha vardır ki işidenlerin mi'deleri bulanır. Fare [39] gibi pis hayvanları yerler. Evladlarını idareden aciz olanlar nehre atarlar. Âdetleri böyle olduğundan gerek hükümet gerek ahâli evlâtlarını nehre atanlar ta'riz etmezler. Ebeveynin evlâda şefkatleri yoktur. Evlâd ise bilakis ebeveyne ol kadar şefik ve muhibb olurlar ki anların rahatları için nefslerine her dürlü meşakati celb ile memnun olurlar.

Çin ahâlisinden evlâdını tezvic murâd edenler arûs ve arûsanın tali'-i vilâdetlerini yoklayub tali'lerinde muvâffakat gördüklerinde cevâhir-i nefise ile kızı istemeğe adam gönderirler. Zifâf günü arûsun hânesinde bir çadır kurup şu çadırın zeminine buğday serperler. Ashâb-ı Maârif da'vet olunur. Gelüb rütbeleri sırasınca o çadırdaki

otururduktan sonra arûs ile birlikde yolda buğday ve arpa serpe serpe arûsanın bulunduğu hâneye giderler. İkisini bir mahalde oturtub her birisine çay ve hulviyyat i'tâsıyla avdet iderler.

Çinliler başlarını traş edüb ortasında bir mikdâr saç bırağırlar. Kızların ayakları pek küçük olması yanlarında makbul olduğundan kızlar henüz çocuk iken ayaklarına [40] timurdan kalıb geçirüb büyüyünceye kadar şu kalıbı çıkarmazlar. Büyüdükde ayakları küçük kalur.

2.2.3.1. Mezâhib

Çin ahâlisi putperestdirler. Putperestlikleriyle beraber bir ilâhın vücûduna mu'tekid olub kevâkib-i semâviyeye takrib için evsana da zebiha arz iderler. Bilâd-ı Çin'deki ve sîni mezhebinin en büyüğü (Budavi) dir. Şu mezhebi Hindlilerden ahz eylediler. Buda'nın kim olduğu hind mebhasında yazıldı. Çinliler o mezhebi Hindlilerden aldıktan sonra içlerinde başka dürlü fûru'lar zuhur edib fûru'-ı mezkûre Japonya ve Siyam gibi Bilâd-ı mütecâvireye münteşir oldu. Binâenaleyh o havâlîde elyevm Budavi fûru'una müntesib olanların mikdarı (372) milyon nüfûs olduğu rivâyet olunur. Buda'yı ahâli ibâdet etdikleri ilâhlarının reisi add iderler.

Budavilerin Buda'ya mensûb kitapları on iki fasla şamildir. Fusûl-ı mezkûre mündericâtı Buda tahlis-i âlem için dördüncü günde olduğuna ve şems kabilinden olduğuna ve akâid mahsûsa-i sâirelerine müte'allik ifâdât ve hikâyâtdan ibâretidir. Çinlilerin kahinlerine mahsûs ıstılâhları ve mezheblerine mahsûs cem'iyetleri vardır. Şu cem'iyetlerde [41] kahinler elbise-i husûsiye giyüb boyunlarına saceler takarlar. Ve ellerine çanlar ve defler alub şem'alar ikadıyla heykellerini tavaf iderler.

Budavi mezhebinin esâsı ervâh-ı beşer ve hayvanatın ale'l- umum madde-i vâhideden neş'et itmek cihetiyle huluddine, şu ervâhin öldükden sonra, kâbil-i sevab ve ikâb olduklarına, insânlar sa'âdet-i ebediyece istihkâklarına göre mütefâvit olacaklarına, bunlara mahsus ve çoğu Rakif nâmıyla mevsûm olan dârü's- saâdenin reis-i âmidâ şefâ'at itmedikçe kimsenin hatası afv olunmayacağına, âmidânın şefâ'atı ise takvâya ve namuslarını muhâfazaya hidematla husûle geleceğine itikâdden ve nevâmis-i mezkûre (1) zî-hayat olan mahlûk öldürmemek, (2) sirket, (3) zinâ, (4) yalân

irtikâb etmek, (5) şedidü'l-te'sir olan müskirâtı içmemek üzere menhiyyata dâir vesâyâ-yı hamseden ibâretdir.

Nevâmis-i mezbûreye muhâlefet ve günâh irtikâb edenler o dârü's-saâdeye duhulundan mahrum add olunub belki muazzeb olmak üzere Deseyhugf nâmıyla mevsûm dârü's-şekâveye idhâl olunacakları ve dünyaca zebâyih ile evsâna takrib edenler [42] ba'del mevt bir müddet Deseyhugf'da muazzeb olduktan sonra reis-i sebillerini tahliye ederek azâbhânedan kurtulan ervâh yılan, kurbağa, kuş, balık, himar, pars, arslan gibi hayvanatın cesedlerine sokulub birisinden diğerine intikâl ile def'a-ı saniye olmak üzere bir insan cesedine hulûl etdikden sonra eğer salah ve takva yolunda gider ise ba'de'l- vefât dârü's- saâdeye ve gitmez ise yine dârü's-şekâveye dâhil olacıklara itikâdat-ı mezhepleri cümlesindendir.

“insânın aslı, rûh-ı semâvi iken ecsâd-ı beşeriye şu alemin suyunu içindikilerinde şehvât ile ittisâf-ı ârızasına müsâdîf olmuş ve meyl-i dünya vesâir o sâf zemimeye andan neş'et etmiştir.” Deyu itikâd iderler.

Buda mezhebinden Lamavi, Burmi, Gadami, Fuy fûru'ları teşa'üb eyledi.

Lamavi fûru'u Tibet şehri ahâlisinden şehir-i mezkûrde hükümdarlık etmiş Lama nâmında bir şahsdan zuhur etmiştir. İndüs Nehrinin menba'ında hudud-ı Çin'e dâhil ba'zı mahallere kadar mümted olan mevaki'deki altı milyon ahali umumen şu fûru'a mensubdur. Bu mezhebin ashâbı ilah-ı vâhîde ve cennet ve cehenneme ve rûh-ı cesedinden çıkmasını müte'âkib cesed-i ahire [43] hulûl edub bi'l-ahire sevâb veya ikâba tesâdüf edeceğine mu'tekiddirler. Lama'nın vilâdeti tarih-i hicretten (1648) sene mukaddemdir. Mezhebine mensûb olanlar merkûmun ilah-ı muteccessid olduğunu ve mevt görmeyüb yine avdet etmek üzere gaybubet ettiğini itikâd iderler.

Burmi fûru'u Hind bilâdından Burma nâm memleketden zuhur ederek Çin'e münteşir oldu. Üç milyon nüfûs bu mezhebendir. Bunlar nikâh ile yalnız bir zevce alabilüb istedikleri kadar cevâri istifrâş edebilürler. Ve Brahma gibi mevtalarını ihrâk etdikden sonra küllerini defn iderler.

Gadami fûru'u Gadama nâmıyla yâd etdikleri ilahalarına mensûbdur. Fûru'-ı mezkûr ashab-ı tenasüha kâil olub her nev'-i hayvaniyeyi bir gömleğ i'tibâr ve insânın en son ki gömleği beyaz fil olduğunu ve Siyam ahâlisi her bir beyaz hayvanda emvât-ı

insâniyeden birisinin rûhu bulunduğunu ve padişahların ruhları beyaz fillerle hulûl eylediklerini itikâd iderler.

Fuy fûru’u mezhebini hicretten (674) sene mukaddem Çin hükümdarı bulunan Fuh icâd etmiştir. Şu mezheb [44] ashabı Fuh’ya ulûhiyet isnadıyla nası günahlarından tahlis edeceğine mu’tekkiddirler.

Buda mezhebinden başka Çin’de birde Sintoy⁶⁵ mezhebi vardır ki şu mezhebin masdarı okyanus muhitinde ve Çin’in cihet-i şarkisindeki Japonya memleketi olup elli milyon ahâli bu mezhebdedir. Japonya’da umur-edyân kuyûd-ı i’tirazdan azâdedir. Hükümdarlarının hukukuna dokunmadıkça her kim ne mezhebe olur ise olsun ta’riz olunmaz. Bunlardan bir takım esnâma ibâdet ve esnâm-ı mezkûreyi şemse ve anâsıra nisbet iderler.

Çinliler hükümdarlarını semânın oğlu ve memleketlerini memâlik-i semâviye add ederler. Devr-i islâmda Çinlilerin ba’zıları din-i islâmı kabul etmişlerdir.

2.2.3.2. Lugât

Çinlilerin tekellüm eyledikleri lugât dünyanın pek eskilerindendir. İçlerinde ba’zı tagyirât var ise de çoğu aslını değişmemiştir.

2.2.3.3. Kitâbet ve Ma’ârif

Çinliler yazuyu yukarıdan aşağıya doğru yazarlar. Akvam-ı sâire gibi harf hecaları olmayub her kelime yahud her cümle için bir alâmet-i mahsusaları olduğundan şu alâmetler yirmi [45] beş bin kadar işaretlerdir. Alâmet-i kadimeden elyevm metrûk olanlar hesâb olunsa kırk beş bine karib olur ki kırâat ve kitâbete iktidar alâmât-ı mezkûrenin hepsi hafza mevkuf olduğundan şu müşkülât-ı azime üzerine binlerce nüfûs içinde ancak bir okur yazar bulunabilir. Ulûm ve Ma’ârifleri Felekiyyât, Tencim, Hendese, Tıb, Ma’lumat-ı Mezhebiye ve Edebiyaddan ibâret olup kırâat ve kitâbelerinin müşkülât-ı fevkalâdesi ve memâlik-i saire ile adem-i ihtilâtları cihetiyle ulûm ve ma’ârifleri ezmîne-i kadimede ki derecesinden ileruya gidememiştir. Şu

⁶⁵ Said Paşanın “Sintoy” olarak aktardığı mezheb “Şintoizm”dir.

adem-i ihtilâtdan naşı dünyâda kendülerinden ma'lûmâtlı, kendülerinden mütemeddin ahâli yoktur zannındadırlar.

2.2.3.4. Sanâyi

Avrupa ahâlisi temeddünden bî-nasib oldukları ezmân-ı kadimede Çinliler mütemeddin idiler. San'at-ı fağfuru oradan intişâr ederek başka mahallerde dahi san'at-ı mezkûre ma'mulâtı mahrec-i asliyesine nisbetle çini deyu müştehir olmuştur. Târih-i miladdan mukaddem Çinliler pusulayı, san'at-ı tabiat ve barut i'mâlını bulmuşlardır. Lakin muhtera'ât vak'aları terk edemeyüb hâl-ı asliyesinde kaldı, tabiat san'atı şimdiki gibi huruf-ı masuga ile olmayub [46] basacakları kitabın her sahifesi için ahşabdan bir kalıb i'mâl ve hakîyle istedikleri kitablari tab' ederler idi. Nukûş ve tasavir san'atları ve tut ağacı kabuğundan, pamukdan, kunabeden, samandan kâğıd i'mâli Çinlilerce min-el kadim-i ma'rûf⁶⁶ ve cârî idi. Ba'zı sanâyide âc üzerine nukûş işlemekte ve ipekden kaşe, keten, çuka, bisat i'mâlında mâhir bulunmuşlardır.

2.2.3.5. Zirâat

Çinlilerin memleketleri mahsulâtından başka olmak üzere hâricinden bir şey celb etmeğe ihtiyaçları yoktur. Yerleri gayet münbit ve her şey yetiştirmeye müstaidir. Kendileri dahi ashab-ı mesâi ve gayretten olduklarından her yerleri zirâat ve felâhatle ma'mûrdur.

Hatta bila-ihitimâm yüksek dağları dahi ova gibi kâbil-i zirâat olacak şekle koymuş ve toprağını muhâfaza için etrafına yüksek duvarlar çekmişlerdir. Emr-i zirâatda i'tinâyı âzimleri olduğundan numune-i imtisâl olmak üzere hükümdarları senede bir kere sarayından çıkub Buda'nın temsiline secde ittikten sonra üzerindeki libâs-ı mülûkâneyi ihrâc ve zirâate mahsus libâs-ı iktisâ ile müzeyyen iki öküz öğüne alır. Ve zemini harâset ider [47]

Memleketlerinde suların kesreti cihetiyle icâd etmiş oldukları tulumbalarla suları diledikleri yerlere yağmur gibi dökerler.

2.2.3.6. Ticâret

⁶⁶ Çok önceden bilinen.

Çinlilerin ticâretleri pek vüs'atlıdır. Ba'zı iskelelerde o kadar sefine bulunur ki uzakdan bakanlar deniz üzerinde ağaçları birbirine geçmiş orman zann ederler. Nakliyât ve mezruât için cedvelleri pek çokdur. Nakliyât-ı ticariyeleri bahr ve nehirler vâsıtalarıyla olduğundan yolları yapmağa i'tina itmemişlerdir. [48]

2.3. ALTINCI FASIL

Suriyyâ (Suriye) Coğrafyasıyla Kurûn-ı ûlâ Târihi - Suriyâ Coğrafyası – Fenikelüler - Selefkiye Devleti - Benî İsrail ahvâl-ı ahiresi - Benî Asemonyâ (Haşimonay) Hükümeti - Heradise Hükümeti – Tedmur - Ba'lebek

2.3.1. Suriyya Coğrafyası

Suriyya⁶⁷ kıt'ası şimâlen Asya-yı sugrâ, şarkan Fırat ve bâdiye-i Arab, cenûben bilâd-ı Arab'ın Tîh-i Benî İsrail denilen parçası, garben Bahr-ı Sefid ile mahdûddur. Şu memleket ezmine-i kadimede birisi Suriyya, diğeri Filistin nâmlarıyla ikiye münkasım idi. Romanilerin istilâlarında iki kısımda Suriyya ve ehl-i islâmın zabtında Berü's-Şam ıtlâk olundu. Şam tesmiyesi hakkında rivâyet-i adîde vardır. En doğrusu ka'be-i muazzamanın sol cihetinde vâki' olduğu içündür. [49]

Suriyya kıt'asını şimâlden cenûba doğru selâsil-i cibâl hark eder. Selasil-i mezkûrenin birisi Lukam silsilesidir. Şu silsile Asi suyuna kadar uzanmıştır. Asi suyunun cenûbunda Cebel-i Ekra' nâmiyle ma'rûf bir yüksek dağ vardır. Oradan

⁶⁷ Suriyya kelimesi Arapça latinize edildiğinde “Suriyya” olarak okunduğundan Said Paşa “Surye “ yerine “Suriyya” ismini kullanmıştır.

cenûba doğru bir silsile açılıb Kal'at'ül-Hüsn Vadir'ül- Hamira vadilerine kadar mümted olur. Nasırye Dağları şu silsileden ibâretedir. Mevk'-i mezkûrdan Cebel-i Lübnan ibtidâ ederek Şakif Kal'ası nevâhisine kadar gider. Cebeli mezkûrun Trablusşam üzerinde vâki' femü'l- mizab nâm mahalde ki irtifa'ı (11.000) kademdir. Oradan Cebel-i Amele silsilesi bed' edüb Safd ve Nasıra'ya kadar imtidâd eder. Andan sonra şarkan Nablus nevâhisine ve Nasıra'nın cenûb cihetine inhirâf gösterir. Merc ibn Âmr denilen ova cibâl-ı mezkûre ile Karmel Dağının arasına fâsıldır. Tur dağı mezkûr ovanın intihâsındadır. Kıt'a-ı mezkûrede başka dağlar dahi vardır.

Suriyya'da Haleb, Âsi, Ebi, Damur, Arden, Litani, Berdi, Âfrin Nehirleri vesâir enhâr ve nehirât ceryân eder.

Kıt'a-ı merkumenin hâvi olduğu buhayrelerden birisi [50] Antakya'nın şimal-ı şarkiyesinde vâki' Antakya buhayresidir. Nehr-i Esved ve Nehr-i Afrin şu buhayreye dökülürler. Birisi de Afamiya buhayresidir. Buda Hama'nın nâhiye-i şimâliyesindedir. Bahire-i Merc-i Dimaşk'ın cenûb-ı şarkisindedir. Suriyya'da daha başka buhayre dahi vardır ki hepsinin büyüğü Taberiye buhayresidir. Nehr-i Arden şu buhayrenin cihet-i cenûbiyesinden çıkar. Buhayrat-ı mezkûreden ma'dûd Buhayre-i Lut Asya mebhasında zikir olundu.

Suriyyâ'nın havası mevki'ne nisbetle muhtelifdir. Cibâl cihetlerindeki havaları güzeldir. Kıt'a-ı mezkûrede deve, camus, ceylan, tilki, kaplan, ayı vesair hayvanat ve her nev'i eşcâr ve mahsulât ve gümüş ve kalay madenleri vardır.

Suriye'nin başlıca şehirleri Dimaşk, Haleb, Urşelim, (Kudüs-i Şerif), Antakya, Hama, Humus, Lazkiye, Beyrut, Sayda, Sur, Âka, Nablus, Trablusşam, Habrun şehirleri olub bilâd-ı meşhure-i kadimesinden Tedmur ve Ba'lebek misillü harâb şehirlerin âsâr-ı atikaları mevcûddur.

Kıt'a-ı mezkûrenin hâvi olduğu arazi-i bikâ' ezmîne-i kadimede Arz-ı Kenân, Fenike, Arz-ı Beni İsrail [51] gibi esâmi-i muhtelif ile yâd olunmuşdur. İbrâhim Aleyhisselâm zamanında Filistin dairesi Benî Kenân kabâili miyânelerinde münkasım idi. Fenikelüler, Faniziler, Kadmuniler Nehr-i Arden'in araziye şarkiyesinde ve Husiler, Ferziler, Yubusiler, Amuriler nehr-i mezkûrun garb tarafında vâki' arazinin cihet-i mürtefi'a-ı cenûbiyesinde sâkin idiler. Suriyya'nın akvâm-ı asliyesi olan

Kenânilerin mevtınları evâsıt-ı bilâdide vâki' olub bunlar sahil-i bahrden Nehr-i Arden'e kadar yayılmışlardır. Cercaş-ı akvâmı Taberiye Buhayresinin şark-ı canibinde havî ve Cebela taifeleri Lübnan'ın tarafı cenûbiyesinde sâkin olmuş idi. Hz. Musa Aleyhisselâm Benî İsrail bilâd-ı Kenân'a duhul maksadıyla akvâm, mütevattınasına yakın vardılar ise de nebi müşarün-ileyhin vefâtına kadar aralarında hâdisе zuhur etmedi. O târihlerde Nehr-i Arden'in şark tarafındaki üç arazi esâmi-i muhtelifе ile ma'rûf idi. Şu arazinin birisi Buhayre-i Taberiye'nin şimâlinde vâki' Bâşân ve diğeri vasatda bulunan Celâd ve birisi de Buhayre-i Lut'un cenûb-ı şarkiyesindeki Mevâb arazisi idi. Benî İsrail bilâd-ı mezkûreyi istilâ etdikden sonra esbât-ı mevcûda oraları kur'a ile miyânelerinde taksim etdiler. [52] Yehûdâ, Bünyamin, Şimon, Dan sıbtlarına arazi-i cenûbiye isâbet etdi. Şu dairede muahharen Yehûdâ Devleti teşkil etmişdirki tafsili târih mukaddes bahsinde sebkat eyledi. Efrahim ile Yesakir sıbtlarına ve Mensi sıbtının bir nısfına Samire deyu ma'rûf olan arazi-i mütevasıta ve Zebul'un, Neftali, Aşir sıbtlarına da sonraları Celil deyu iştihâr eden arazi-i şimâliye ve Rabin ve Cad sıbtlarıyla Mensinin diğеr nısfına Başân ve Celad arazilerinden Nehr-i Arden'in mu'birinde vaki' mahaller hisse isabet itmişidi. Benî İsrail ve Yehûdâ esbât ve devletlerine mute'allik ve vukuât-ı kadîme târih-i mukaddes bahsinde tafsil olunduğu gibi Suriyya akvâm-ı sairesi ile o devletlerin inkırâzlarından sonra olan bakıyye-i vukuât şu faslda beyân olunacaktır.

2.3.2. Fenikelüler

Fenikelüler bundan dört bin sene evvel şark havâlisinden Bahr-ı Sefid'in sevâhil-i şâmyesine azimet iderek Nehr-i Arden'in arazi-i şarkisine yayılmış ve oraları i'mâr eylemiş oldukları [53] ma'lûm ise de şarkın ne-makûl bilâdından geldikleri ve hin-i hicretlerinde ne-mikdar galebelikarı olduğu mechûldur. Şu kadar ki Karmel cibalinin Asi suyunun denize döküldüğü mahalle kadar mümted olan yerlerde medineler ve kal'alar yaptıkları ve maârif ve sanayice terakki iderek aktâr-ı âlemin kabâil-i sairesinden ziyâde kesb-i servet ve şöhret itdikleri tevârihce sabitdir.

Fenikelülerin Kenaniler deyu şöhretyab olmalarına bakılınca nesilleri Nûh Aleyhisselâmın hafidi Kenân bin Hâm'a mensub olmak lazım gelir. Fenikelüler deyu

şöhret vermeleri ol vakitler diyarlarında hurmalıkların kesretinden naşidir. Yunan lisanında Fenikes Hurmaya ıtlak olunub Fenike havâlisinden satılmak için Yunanistana kesret üzere hurma gönderilmesi Yunaniler ha o nâm ile şöhretlerini mûcib ve nâm-ı mezkûr sonra aktâr-ı âleme şayi' olmuştur.

Fenikelüler temeddün cihetiyle şuûb-ı ümemin azamından ma'dûd idiler. Ticaret ve servetce bir mertebe-i âliye vâsıl olmuşlar idi ki gümüş yanlarında kurşun gibi mebzûl idi. Beyn-el akvâm ibtidâ gemi inşasıyla bahren seyahat ve ticaret iden bunlardır. Ticaret-i Bahriye bunlara münhasır gibi idi. Galebe [54] -likleri bulundukları kıt'anın ikâmetlerine kifâyet edemeyeceği bir dereceye varmakla hükümdarları tavattun ve imâr için mevâki'-i baîdeye takım takım cemiyetler gönderdiler. San'at ve asarlarının memâlik-i saireye intişarıyla maâriflerinin istihârı bundan neş'et eyledi. Yunaniler ve Romaniler vesâir akvâm kitâbeti ve ba'zı maârif şu tâifeden ahz itmişlerdir.

Sidon (Sayda) şehri Fenikelülerin hudud-ı şimâliyeleri ve Gazze şehri hudud-ı cenûbileri intihâsında idi. Bunlardan pek çok âileler Filistin nevahi-i cenûbiyesinin iç tarafına doğru açulûb Cibal-ı Yehûdyâ ve Sevahil-i mücâvire ile Lut Buhayresi ve Arden taraflarında sâkin oldular. Sayda şehrini kable'l-hicre (2426) târihlerinde binâ etmişler. Şehri mezkûrun binâsından üç karn sonra Ferâine-i Mısır'dan Sizosteris Fenike bilâdını istila etmiş ve fütühatını taşlar üzerine yâzdırmıştır. Benî İsrail ile muhârebeleri vuku'una kadar oralardan ayrılmadılar. Yuşa Bin Nun (a.s.) zabt ettiği yerlerden Fenikelüleri tard ve diyarlarında Benî İsraili iskân eyledi.

Filistin ahâlisi Hz. İbrahim (a.s.) efendimizin zaman-ı sa'âdetlerinde ve daha mukaddemleri Filistin'in cihet-i [55] cenûbiyesindeki Fenikelülerle çok uğraşdılar. Ahir'ül- emr oralardan Fenikelüler tard etdiklerinden matrûdlar tedric ile şimal taraflarına çekilerek Cibal-ı Karmel yanında sâkin olmuşlar idi.

Şu tâifenin parlak vakitlerinde memleketlerinin âsıması Sidon (Sayda) idi. Sidon'un şimâlindeki Fenikelüler kabâil-i saireleri gibi zengin değiller idi.

Memleketlerinin cihet-i şarkiyesindeki tâkımları, denizden yirmi otuz mil kadar açılabilmişlerdir. Fenikelülerin mütevattın oldukları buk'a taraca olduğu halde şehirlerinin hepsini şu buk'ada yaptılar. Lakin medinelerinden çoğunun esâmi-i

kadimesi unutulmuştur. Yunanlıların tesmiye eyledikleri Trablus ve Lazkiye gibi nâmlar şâyi' ve müştehir oldu.

Medâin-i mezkûrenin azamı ve ticaretce akvâsı Sur şehri idi. Hükümdarlarından Hz. Süleyman (a.s.) ile muâsır ve muâhid olan Hiram gibi ba'zılarının isimleri ma'lum olub çoğu mechuldur.

Fenikelülerin hepsi bir hükümdara tâbi' olmayub her şehirde bir hükümdar olduğu halde cümlesi Sayda'da bulunan bir Meclis-i Umumi'nin ahkâmına tabi' ve muti' idiler. Hükümdarlar [56] ise eşrâf ve kehenenin sütutlarından nâşî idarelerinde müstakil değiller idi.

Fenikelüler o derece takaddüm ve şöhrete isâl eden esbâb-ı evlâ deniz sevâhilinde bulunmaları ve o sâhillerdeki iskelelerin kesreti, sâniyen ümem-i mücâvirenin ticaretce onlara hem-pa olamamalarından ötürü servet ve ganalarının cümleden ziyade olması, sâlisen zirâat için arazilerinin kılleti idi. Ma'lumdur ki arazisi vüs'atli olan yerlerdeki ahâli her şeyden ziyade ekin ekmekle ve ekilecek yerleri ahâlinin galebeliğiyle mütenâsib olacak dereceden noksan olur ise ticaret ve san'atla iştigâl ederler. Mahsulat-ı araziye den hububatın her tarafa nakliyle esmânından olunacak istifade nakliyatın masraf ve su'ubetiyle muvâzene olunduğu ve ahalisini idareye kafi olmayan mahaller levâzım-ı maişetlerini yakın yerlerden celb idebilüb uzak mahallere ihtiyaçları hem-civarlarıyla beraber kahta tesadüflerine mütevakıf bulunduğu cihetle ziâatın faidesi hiçbir vakit san'at ve ticaretle kıyas kabul edemiyeceğinden Fenikelülerin killet arazileri ticaret ve san'atla iştigal mütemâdilerini mûcib olmuş ve şu hal ise Fenikelüleri servetce akvâm-ı sâirenin [57] yetişemedikleri bir mertebeye çıkarmıştır. Binâenaleyh bunların ticaret için gitmedikleri yer kalmamıştır. Cebelitarık'a bilâd-ı İngiliz'e, Asurya'ya, Babil'e, Hindistan'a, Mısır'a, Yunan'a ve sair mahallere giderek ticaretleri sayesinde memleketlerini mevrîd-i servet ve gınâ eylediler.

Filistin, hububat, zeytin, şarab ve Babil pamuk, ipek, yün, ketanı ve Kartacana altunu, gümüşü, maden-i nefiseyi ve Rus ve Yunan bilâdı bakır ve envâ'ı maden-i sakileyi ve kıbad ve kaya ve Asya-yı Sugrâdaki sair bilâdat ve enva'i mevaşiyi ve Hind ve Arab cevâhirin enva'ile inciye, ıtrıyyat, baharat ve sair şeyler Fenikelülerin memleketlerine doldurub Fenikelüler ise sanâyi kuvvetiyle eşya-yı mezkûreden

üzerlerine ucuz baha ile mal olan şeyleri her mahallin rağbetine göre i'mal ve tarz-ı ahare tahvil ile li-ecli'l ticare memâlik-i saireye götürüb satarlar ve beraber kaç misli fevâid istihsâl ederler idi. Bizim memalikimize nisbetle asrımızın Avrupalıları gibi idiler.

Şu vesait-i gınâ Sûr şehrini bir mertebe-i fâikaya isal itdiğinden o târihlerde Sûramu'l- bilâd add olunur idi. Lakin sükkân ve ahâlinin o kıt'ada barınamayacak derecede [58] çoğalmaları memleketlerine sığamamalarını mûcib olduğundan ekseriyesi başka yerlere dağılmağa mecbur oldular.

Binâen ala zâlik müteferrik olanlar gitdikleri mahallerde ba'zı medâin inşa etmişlerdir. Şu medâinin en meşhuru Afrika kıt'asında vaki' Kartacana şehri idi.

Sûr şehri ise azametinden düşmeyüb Asur Pâdişahlarından Salmanasar hicretten (1276) sene mukaddem şehr-i mezkûru beş sene müddet muhâsara etmiş olduğu halde alamadı.

(1194) târihinde Babil Pâdişahı Buhtunnasr Fenikelülerin ne kadar memleketleri var ise hepsini zabt ederek yalnız Sur şehrini üç sene muhasara etmişken feth edemedi ise de âkibet ahâlisi Buhtunnasr'ın daire-i itâatına girmeğe mecbur oldular.

Bundan sonra Keyâniyân Pâdişahı Keyhusrev oraları istila itmeğe ahâlisinin çoğu Kartacana taraflarına hicret eylediler. Şu muhacerat kable'l-hicre (954) târihine kadar devam itdi. O târihlerde İskender Yunani Fenikelülerin cümle biladını yedi ay zarfında istila itmiş [59] ve çok yerleri yakub ele götürdüğü ahâliyi köle ve cariyeye deyû satmışdır.

Ondan sonra Fenike bilâdı za'f ve sukût külliye mübtelâ olarak İskenderin ahlâfından Mısırdaki teşkil eden Ptalama⁶⁸ devletine inkıyad eylediler. Ve hicretten (687) sene mukaddem Romalıların eyâdî-i istilalarına geçdiler. Şu inkılâb ve sukut-ı mütemadi gitdikce hükmünü şiddetlendirmekle dünyanın matmah-ı enzâr-ı umumiyesi olan kavs koca bir cem'iyyet-i azime-i mütemeddinenin a'sâr-ı kesire zarfında vücûda getürmüş oldukları nice nice bilâd-ı muazzama asar-ı indiras ile harâbezâra inkılâb ve

⁶⁸ "Ptalama", İskenderin generallerinden Ptolemaios Soter'dir.

bir vakit âlem-i ‘umurânın en parlak dâiresi iken âkibet-i harâb ve yebâb olub gitdi. Seccan men la-yezül mülkehu.

Taife-i merkume altundan gümüşden hulliyyât ve sair her dürlü nevâdir-i nefise i’ mâl ve maden, âc, ecnas-ı akmişeye zinet ve nukuş-ı garibe i’ta ederler idi. İbtidâ şişeyi icad eden bunlardır. Huruf-ı kitabeti Fenike hüküdarlarından Kadmus namında bir zatın oğlu⁶⁹ icad idüb akvâm-ı saire Fenikelülerden ahz etdiler. Tekellüm eyledikleri lisân-ı İbrani idi. [60]

Fenikelüler kevakib ve esnama taparlar idi. Ma’bud ittihâz etdikleri şeylerden birisi bakırdan ma’mul ve ba’al deyu mevsum bir put idi. Şu putun başı buzağı başı gibi olub mülûka mahsus bir mücevher tacı ile mükellel idi. Küçük çocuklardan ba’zılarını karabin-i beşeriyye deyu o sanemin ilerüye doğru uzanmış ve ateşle kızdırılmış olan kolları üzerine korlar ve çocuklar ateşin şiddetinden yanub telef olurlar idi.

2.3.3. Selefkiye Devleti (Kable’l-Hicre 934-678)

İskender Yunani kable’l-hicre (945) senesinde vefât edüb hîn-i vefatında yerine kimin hükümdar olacağını vasiyet etmemişdir. Memâlik-i seraskerleri aralarında taksim olunduğu sırada Medya ve Babil bilâdı Selefkos’a hisse düştü ise de Asya-yı sugrâ’da kesb-i istiklâl etmiş olan ve yine [61] İskender’in seraskerlerinden ma’dûd bulunan Antigonos Kapadokya valisi Omens ile bi’l-muhârebe galebe ve Kapadokya’yı zabt etdikden sonra Selefkos dahi dâire-i itâatına almağa kıyâm eyledikde Selefkos muhalefet gösterdi. Lakin Antigonos’un kuvvetine mukâbele edecek iktidarı olmadığını bildiğinden Mısır canibine firâr ve orada hükümet etmekde bulunan birinci Ptolemaios’un muavenetiyle Antigonos’un ordusuna galebe etdi. Şu vukuâtı müteâkib Antigonos ümera-ı saire ile muhârebeye tutuşduğu cihetle Selefkos vaktin karışıklığından bi’l- istifade Ptolemaios’un terfîk ettiği askerle Babil’e azimet ve kable’l- hicre (934) senesinde Selefkiye Devletini teşkil etmekle sene-i mezkûre târih-i Selefkinin ibtidâsı i’tibar olundu.

⁶⁹ “oğlu“ ifadesindeki “gayn” harfinin noktası sehven konulmamıştır.

Selefkos Babil’de istiklâlini ilân etdikden sonra Asurya, Medya, Fars, Asya-yı ulyâ dairelerinde teshir ederek altı yüz bin askerle Hindistan’a yürüdü. Hindistan Hükümdarlarından Sandrokonus şu kuvvete mukâbele edemeyeceğini bildiğinden ba’zı mertebe fedekârlık ihtiyarıyla musalahaya muvaffak olmağla Selefkos Hindistan’dan avdet etdikden sonra ba’zı ümera ile bi’l-ittifak Antigonos üzerine hücum eylediler. İpsos [62] nam mahalde bi’l-muhârebe Antigonos mağlûb ve maktûl olmağla yedindeki memalik ümera taraflarından inkısama vazi’ edildikde Bahr-ı Esved’den Hindistan’da vâki’ İndus⁷⁰ nehrine kadar mümted olan yerler Selefkosun yedinde kaldı. (923)

Şu kuvvet ve galebenin iktizası olmak üzere Suriyya, Frigya, Kürdistan, mâ-Beynü’n- Nehreyn bilâdı kâmilten Selefkos’un daire-i hükûmetine dahil olup her bir muharebede kazandığı muzafferiyet ve galebe üzerine Yunanca gâlib ma’nasına olan Nikatör ünvanını aldı.

Mısır hükümdarı I.Ptolemaios Soter’in oğlu Seranus ahlâk-ı fâsidesinden nâşi babası tarafından tard olunduğu cihetiyle akrabasından Makedonya Hükümdarı bulunan Lizmak’a his eylediği sû-ı niyet üzerine ordan firar ile Selefkosa iltica etmiştir. Lizmak’ın Makadonya ahalisi hakkındaki mezâlim-i şedidesini Selefkosa beyân etmekle Selefkos hem sıla-i rahm etmek hemde vatanını mezâlimden kurtarmak arzusuyla asker-i kaffeye istishâb ve Rumeli tarafına ‘azimetle bi’l- muhârebe Lizimak’ın orduları bozulduğundan Makedonya bilâdı dahi Selefkosun memâlikine munzamm ve Lizimak maktul oldu (904). [63]

Bundan sonra Seraunos, Selefkos’u babası Ptolemaios alehinde bulunmağa tahrik etmeğe çalışdı ise de beynlerinde olan hukuk-ı kadimeye ve ale’l- husus nail olduğu sa’âdet anın mu’âvenetiyle husûla geldiğine nazaran öyle denâeti kabul edemeyeceğini Selefkos Seraunos’a söylemesinden Seraunos dil-gir ve münfail olmağla Selefkos Salaniyan Körfezinde vâki’ Lizimahosya⁷¹ Şehrinde mezhebi olan putperestlik ayini üzere Temasile kurban resmini icra ederken Seraunos bagteten bıçakla arkasından urub Selefkos’u katl ve peyda etmiş olduğu tarafdarlarının ianesiyle Makedonya Hükümetini zabt eyledi. (903)

⁷⁰ “İndus Nehri” sehven “Landus Nehri “ olarak yazılmıştır.

⁷¹ “Lizimahosya şehri” tarih kitaplarında “Lisimakya” olarak geçmektedir.

Bergama Hükümdarı Filetairos akçe sarfiyla Selefkosun cenazesini Makedonya'dan celb ve adetleri üzere tertib eyledikleri alây huzurunda bil-ihârâk Antiohos'a irsâl edüb Selefkos nâmına olmak üzere inşa olunan büthâneye vaz' olundu.

Selefkos i'mâr-ı bilâda sâ'î idi. Atmış kadar şehri binâ etmiştir. Bu şehrin en meşhuru ve cesimi Babil civârındaki Selefkiye'dir. Selefkiye şehrinin şöhreti Seleukiya'dır. Mevki'i Dicle'nin sağında Ktesifon (Medâin) şehrinin karşı [64] sundadır. Aralarını Dicle Nehri fasl ider. Ma'mur iken her dürlü izzet ve letâfeti ve büyük san'atkarları şâmil ve etrafı sur ile muhât idi. Şehr-i mezkûrda üç bin beşyüz zira' mahalden Las Nehri ceryân iderek Dicle'ye mensub olur. Las Nehriyle Tur'a-ı saklaviye deyu ma'rûf Nehir-i İsâ'nın arası bin beş yüz zira'dır. Selevkiye Şehri Eşkânîân Devleti zamanında pek parlak olub hâvi olduğu nüfus altı yüz bine varmışdır. Rumlar Selefkiye'yi istila etdikleri vakit derununda mevcut hazâin ve ganâimin hepsini Romaya götürdüler. Apollon'un bir sanemi menkulât içinde idi. O sırada askeri tākımından ba'zıları orada bir menfez gördüklerinden derununda hazine var zannıyla kazdıklarında bir fena koku münteşir olarak bir azim veba tahaddüs etmekle Fürs bilâdı hududundan Galya'ya ve o târihden Fürs Padişahı Firuz'un zamanına kadar mümted olub çok insan telef oldu. Gelelim sadede.

Selefkos vefat etdikten sonra oğlu I.Antiohos Soter câlis-i serir-i hükümdar oldu. Antiohos müddet-i hükümetinde hayli muharebelerde bulunub yalnız bir muharebe kazanabilmiştir. Elyevm Ereğli denilen [65] Herakliya ahâlisini daire-i ita'atına idhâl için harekat-ı askeriye teşebbüs eyledi ise de Bisinya (Hüdavendiğâr) hükümdarı Zibutos askerle Herakliya ahalisine yardım edüb vuku' bulan muhârebede Antiohos'un askeri bozuldu. Mısır hükümdarı Ptolemaios, Filetairos baba Ptolemaios Lagus ile Selefkos'un bir mu'âhedesi hükmünce Mısırda, Dimaşk arasındaki araziye kendisine terkini iddiâyâ kıyam ederek bu yüzden açılan muharebe Antiohos askerinin mağlubiyetini ve Dimaşk'ın elden çıkmasını netice verdi. O aralık Makedonya hükümdarının Fransa ahâli-i kadimesinden Gal (Gul) taifesiyle bir muharebede maktuliyetinden naşı Antiohos Makedonya'yı istila etmek için Rumeli tarafına asker gönderdi ise de Makedonya Hükümetini zabta kıyâm eden Trakya Hükümdarı Antigonos'un sevk eylediği askere karşı münhezim oldu. Gal taifesi Keltli askerle Anadolu'ya geçüb Antiohos'un memâlikinden ba'zı mahalleri pâ-zede-i huyul,

hasar ve yağma eylediler. Antiokhos bunların üzerlerine bir cesim ordu tertib eyledi ise de Gal taifesinin kesreti cihetiyle muhârebeye cesaret edememiş olduğu halde kumandanlarından Seodos bir takım filleri [66] askerin öğünde düşmanın araba ve süvarileri üzerlerine yürüttüğünden araba ve suvarilerin hayvanları me'lûf olmadıkları hayvanat-ı müdhîşeyi görmeleriyle beraber ürküb gerüya rücu' ve Gal ordusunun piyadelerini pây-mâl etmelerini müte'âkib Antiohus'un askeri bil-hücum Gal askerinin çoğu maktûl ve firarıyla giriftar-ı esâret oldular. (897)

Antiohos ol vakte kadar vuku' bulan muharebelerde galebe yüzü görmemişken şu galebe-i azimeden dolayı askerinde nümâyân olan ferah ve şâdümânı mukâbil fillerin sayesinde kazandığı galebenin mahcubiyetini hiçbir vakit unudamayacağını söyledi. Şu muharebedeki galebe fillerden neş'et etmekle sikkelere fil resimleri ilâve edildi.

Antiohos bu galebeden sonra ba'zı mertebe-i şân ve i'tibara mazhar olduğundan Ptolemaios, Fladelfus'un mukaddemce almış olduğu Dimaşk Şehrini istidâda muvaffak oldu ise de bundan sonra Bergama'da ilân-ı isyan iden Omens üzerine sevk eylediği asker İpsos karibinde bi'l-muhârebe mağlub ve kendüside (886) senesinde fevt olmuşdur.

Antiohos Seios babası Antiohus Soter'in vefâtında Devlet-i Selefkiye seririne oturdu. Biraz vakit kendü [67] huzûz-ı nefسانيyesini iltizam eylediğinden nüfûzu hayli tenezzül ve sonra idare-i umura bi'z-zat kıyâm iderek ve birinci Selefkos'un Karadeniz Boğazı'ndaki hukukunu iâde için asker ve donanma ile giderek Bizantion Şehrini muhâsara eyledi ise de Serakya taraflarından üzerine düşman hucum eylediği cihetle muhâsarayı bırakub Rumeli'nin taraf-ı garbiyesine tevcih itdi ve askerle Sibesla şehrini taht-ı muhâsaraya aldı. Makedonya ve Serakya hükümetleri I.Selefkos'un vefatından sonra Selefkiye Devleti idaresinden ayrılub idare-i mustakille teşkil eylemiş ise de şu idare zarfında Gal taifesinin o hükümetler ahâlisini harben tazyike devamdan hali olmaması Serakyalıları Devlet-i Selefkia'ya olan irtibat kadimelerini iâde arzusuna düşürdüğünden eşrâfının Antiohos Teosa dehâletleri Sibesla şehri ahalisinin etbâ'ını mûcib olmakla şehri Antiohus'a teslim eylediler.

Bundan sonra Miletos şehrini menfûr-ı ahâli olan Timurhos yedinden aldığından ahâlî ilah ma'nasında olan Teios lafzını namına ilave etmişlerdir.

Antiohos Teios o işlerle uğraşur iken Fırat'ın şark tarafında bulunan ahali daire-i itaatinden çıkub birinci [68] Arşak'a bi'at etdiklerini bi'l-istihbâr ıslâhât için Irak tarafına tevcih idüb hem zevcesi hem de hemşiresi olduğu halde mukaddemce oğulları Selefkos ve Antiohos ile tard ve nefy itmiş olduğu Laozkes'i celb ve diğer zevcesi Verankis'i yeni doğmuş oğluyla Antakya'da ikâme eyledi. Laozkes ise gördüğü hakaretin intikamını almak için vusulundan sonra Saros taraflarında Antiohos Teos bi'l-tesmim ba'zı desâis ile büyük oğlu Selefkos Kalinikos'a ahz-ı bi'at ve hükümeti zabt edüb Antakya'ya azimetle Antiohos'un diğer zevcesi Verankis'in oğlu ve muahharen Verankis'i katl ettirmişdir.

Verankis Mısır hükümdarı Ptolemaios Orketus'un hemşiresi olduğundan Orketus bu vak'ayı işitdikde askerle bil-hucum Selefkye Devletin'e tabi' olan memâlik zabt ve Laozkes'i katl edüb fakat Laozkes'in küçük oğlu Antiohos tıfl mahsum olmakdan nâşi anasının cinayetinde zî-müdhil olmadığından onu İçil havalisine hükümdar ve Kasantios namında birisini Berü's-Şam'a vali nasb ile (865) senesinde Mısır'a avdet eyledi.

Bu vuku'ât üzerine Fırat'ın şark taraflarındaki memâlikin [69] birdenbire Devlet-i Selefkiye'nin yedinden çıkub Baktryana (Belh) ve havalisi Antiohos Teosun orada valisi bulunan Siyoduts'un ve Irak, Asyadis'in ve Grekan Arşikan ve Ermenistan Arsamisin iyade-i zabt ve istiklâllerinde kalmışdır. (865)

Orketos memâlik-i Selefkia'ya azimetle Galay idare-i devleti parça parça ettiği sırada Laozkus'un büyük oğlu Selefkos Kalinikos Anadolu taraflarına kaçmışdır. Ptolemaios Orketus avdet ettikten sonra memâlik mevrûsesini ele götürmek için yolunu bulub Roma Hükümeti Büyük Meclisine müracaatla istiane eyledi. Roma'dan cevab mülayim olduğu gibi akrabasından Kapadokya Hükümdarının dahi müzaheretine mazhar olduğu cihetle cem' ettiği askerle hıdımetine ta'yin olunan donanmaya binüb memâlikine doğru giderken bir şiddetli furtunaya tesadüfle donanma gark ve şikest olduğundan kendüsü birkaç adamla kurtulabilmişdir.

Anadolu ve Berü's-Şam vilâyetlerinin Hükümet-i Mısırya aleyhinde bulunan ahâlileri taraflarından vuku' bulan i'âne ile Kalinikos Berü's-Şam valisi Kasantios'un üzerine hücum eyledi ise de mağlub oldu. [70]

Kalinikos birâderi Antiohus Herakles ile ittifâk etmeği tasavvur ederek Anadolu Hükümdarlığı Herakles'de kalmak üzere memâlik-i mevrûselerinin ecnebiler yedinden istirdadı için muâvenet istediğinden Herakis muvâffakat ve muâvenet gösterdiği ve ekser mahallerin Selefkilere meylleri cihetiyle Mısır Hükümeti bir büyük gaileden ihtirâzen musalaha meyl ederek memâlik-i mezkûrenin Anadolu ve Berü'-ş-Şam kısımları yine Selefkiye Hükümetine itba' eylediler.

Herakis henüz mürâhık hükmünde iken besâlet-i fitrisi kendüsünü istiklâl ve tevsi'-i mülk efkârına düşürüb şartla ittisâf dahi rahat durmamasını icab ediyor idi. Binâen ala zalik kendüsü Kalinikos'un ve Kalinikos dahi anın izmihlâlini tasavvur ide ide aralarındaki husumet-i mahfiye açığa vurmağla her birisi mülûk-ı mütecavirenin bir takımından istimdâd ve cem' itdikleri ordular ile Ankara arazisinde bir şiddetli muhârebe itdiler. Kalinikos'un askeri bozuldu. Müteâkıben Antiohus Herakis'in askeri arasında ihtilâl zuhur eylediğinden mecburen Kalinikos ile sulhu kabul idüb Kalinikos bu musâliheden sonra Eşkânyân'ı taht-ı itâatına almak üzere askerle Fırat'ı geçdi ise de [71] muhârebede mağlub oldu. Bunun akabinde Herakis'in tahrikiyle Antakya'da ihtilâl-i eser baş gösterdiğinden Kalinikos askerle oraya gittiğinde fesadın mertebesi olan Hemşiresi Esteratonikos bilâ-mukâbele Selefkiye'ye doğru çekildi.

Bunun üzerine Kalinikos'un Herakis ile aralarındaki husumet tecdid ve imtidâd itmekle bi'l-ahire Kalinikos, Herakis ile Mezopotamya'da muharebe ederken Herakis mağlûb olarak Kürdistan dağlarına kaçmışdır. O sırada Kalinikos'un takib eden ba'zı askerini telef eyledi. Lakin iâde-i hükümet idecek iktidarı kalmadığından hiçbir tecavüz ve hareketinden istifadeye muvaffak olmaksızın Serakya'ya tevcih edüb (848) senesinde maktul oldu.

Selefkos Kalinikos kuvvetini artık Eşkâniyân aleyhinde bi'l-isti'mâl II. Arşintirdad ile vuku' bulan muhârebede mağlub ve esir olmuş ve sonra esâretten kurtulmuş ise de (847) senesinde vefat etmiştir.

Kalinikos'un vefatında büyük oğlu III. Selefkos Seraonus mesnednişin-i saltanat olub cülûsunu müteâkıb mülküne nafi' işlere teşebbüs eyledi ise de Anadolu'da vâki' Frigya eyâletine gitdikte askeri miyânelerinde tahaddüs iden fesâd [72] üzerine rüesâyı askerden ba'zıları vâsıtalarıyla bi't-tesmim (844) da fevt oldu.

Bundan sonra birâderi III. Antiohos on beş yaşında Pâdişâh-ı Selefkiyan oldu. Ol vakte kadar Selefkiye Devleti derece-i inkıraza takarrüb itmişdir. Müceddidi şu Antiohos'dur. Bu zât mülük-i Selefkiye içinde kesirü'l- vuku'ât ve gayret ve besâletle meşhur bir zâtdır. Cülusunda birâderlerinden Mulon'u Medya ve İskender'i Fars vilâyetlerine vali ta'yin eylemiştir. Antiohos'u bil- istihfâf i'lân-ı istiklâl eylediler. Antiohos bi'l-ahire ikisinede harben galebe itmekle her birisi hin-i mağlûbiyetinde su-i âkibetlerini bi'l- mülâhaza intihar itmişlerdir.

Antiohos bidâyet-i cülûsunda Mısır aleyhine kıyâm eylemiş olduğu halde Mulon ve İskender'in gaileleri o mes'eleyi te'hire sebep olmuşdu. Bunlar ortadan kaldırıldıktan ve Irak şehirlerindeki isyân izâle ile ba'zı ıslâhat-ı dâhiliye ve hâriciyeden sonra Mısır Hükümdarı Ptolemaios alehinde kıyâm eyledi ise de ibtidâ gâlib ve sonra mağlub oldu.

Muahharen dâhil-i mülkde tefrid eden amnzâdesi Aheios'u [73] izâle vesâir ba'zı fenalıkları ıslâh eyledi. Fesâdât-ı dâhiliye bir dereceye kadar bertaraf edilüb gavâil-i câriye kesb-i hiffet eylediğinden Selefkiye Devleti idâresinden iftirak ve İstiklâlini derd-dest etmiş olan Eşkâniyân Hükümetini mahv itmek maksadıyla yüz bin asker cem' ederek Eşkâniyân üzerine yürüdü.

Lakin hisettiği muhâtara üzerine muhârebeye cüret edemeyüb (830) târihinde Eşkâniyân Hükümetinin hukukunu tasdik itdi. Ve kezalik Baktriya'na tarafında istiklâl üzere hükümfermâ Afnidmos ile açtığı bab-ı muhârebeyi matlûbuna muvâffak olacak surette kapamağa muvaffak olamadığından onunlada musâlahaya mecbur oldu (868).

Bu sürede Antiohos Mısır Hükümdarı bulunan Ptolemaios Epifannes'in sagir sinninden mütevellid ihtilâlden bi'l- istifade memâlikinden mukaddema iftirak ve Mısır'a iltihâk etmiş olan Kilisirya ve Filistin memleketlerini (824)'de teshir eylemiş olduğu halde Mısır idaresine merbût Kilikya ve Karya memleketlerini dahi teshir için Berü's-Şam'dan uzaklaştığından Epifanes'in Kilisirya ile Filistin'i zabt ettiğini işitmeğle giderek bi't-tekrar istila itdi. [74]

Antiohos vukuât-ı mezkûre üzerine hayli tenfiz itmiş olduğundan efkar-ı istilâiyei nefsi-i bi'n-nefs artırmakda bulunan Roma Cumhuriyeti Antiohos'un nüfûz ve terakki-i şânını çekemeyerek beynlerinde münâzaa tahaddüs eyledi. Şu münâzaa imtidat ede ede muharebeyi netice virdiğinden (812)'de Kurd Der Bendinde Antiohosla Romalılar

bir şiddetli muharebeye tutulub Antiohos mecruh ve askeri münhezim olmağla bir ağır muâhede tasdik etmişdirki şu muâhede hükmünce İstanköy ve Rodos karşularından Hakkari Dağlarına kadar mümted olan mahallerin çoğunu terk ve kilitlû tazmin i'tâ eyledi.

Antiohos'un tesâdüf itdiği mesâib üzerine Suriye ve Mezopotamya ile İran memâlikinden ba'zı mahaller elinde kalub mukaddemce ilân-ı isyân eden Belh ve Persia'da da hükümet kesb-i istiklâl itdi. Ve şu felaketin devletce icâb eylediği zaruret-i azime-i mâliye üzerine Antiohos (809) târihinde Luristan kıt'asında vâki' olub Elmabeyt denilen bir ma'bedin mevcudat-ı seminesini gasb eylediği sırada ahali memleketin hücumuyla maktûl oldu.

Antiohos vefât itdikde yerine oğlu Selefkos. [75] Filopateros cülus eyledi. Babasını tesâdüf eylediği mesâib ve hezimetin müşkülâtı bunun zamanında hüküm yürüdüb Romalıların tecavüzatı Berü's- Şam'a takrib edecek derecede ilerledü. Mümted olan on iki sene müddet-i hükümetinde hiçbir işe muvaffak olamamış olduğu halde (797) târihinde veziri İlozoros nâm şahsın gadriyle maktul olub Selefkiye Hükümeti İlozoros'un yed-i igtisâbına geçdi.

III. Antiohos Roma Hükümeti ile akd-ı musâlaha eylediği vakit küçük oğlu Antiohos Epifanes'i rehin tarikiyle Roma'ya göndermiş idi. Târih-i mezkûrede celbine teşebbüs olunub Epifanes Antakya'ya müteveccihen Atina'ya geldikde hükümeti İlozors'un gasb eylediğini işitmekle bâsır-ı seri' azimet ve Anadolu hükümdarlarından Attalos ve Omenes'in iâneleriyle taht-ı mevrûsuna cülûs eyledi (797).

Antiohos Epifanes Mısır Hükümeti ile hayli muhârebeler iderek ikdâmatını hüsn-i netice istihsâl edecek dereceye kadar ilerü götürmüş ise de Romaluların men'ile maksadına zafer-yâb olamadı. Ve havâli-i Irakyaya giderken mübtelâ. [76] olduğu fart-ı işretin su-i tesirine tesâdüfle esna-yı râhda vefât itdi. (776)

Epifanes'in yerine oğlu Antiohos Eupator câlis oldu. Eupator cülus iderken dokuz yaşında idi. Babası hayatında Eupator'a vasi ta'yin etmiş olduğu rüesâ-yı devletden Filepos umur-ı vesâyeti idâreye kıyâm itdi ise de vükelâdan Lisiyas cebren vesâyeti elinden alub Filepos'u İran'a kaçırdı. İdâre-i dâhiliye ba'zı mertebe-i müşkülâta

tesâdüfle cereyân eylediği sırada Roma Hükümeti muâhede-i sabıka mûcibince Selefkiye Devleti'nin muhamât-ı harbiyesini taklil da'vâsını ortaya atub gönderdikleri me'murlar ma'rifetleriyle bu da'vâyı Antakya'da yürütmeğe ısrâr iderken ahâli o da'vâdan istilzâm-ı huşûnet ve hiddet eylediklerinden bi'l-hücum Roma me'murlarından birisini öldürdüler. Bu madde Roma Hükümeti ile Antiohos Eupator aralarında hayli münâkaşaya mücib olub Roma Hükümeti ba'zı tahkikât için Şam taraflarına me'murlar gönderdikde öteden berû da'vâ-yı saltanatla uğraşmakda bulunan Filopators'un oğlu Dimitrios Soter Berû'- Şam'a azimet ve Antiohos Eupator'u öldürüb ahâliyenin kabuliyle Hükümet-i Selekia tahtına cûlus eyledi. [77]

Dimitrios müddeti hükümetinde ahaliyi ba'zı zalime yedlerinden kurtardığından beyn'el umum müzhir-i makbuliyet olmuş ise de bunun hükümeti Roma Cumhuriyet'inin marziyesine muvâffak olmamakdan nâşi o sırada sülale-i hükümdariyeden olduğunu iddi'â ile bir fesad kapusu açmış olan Aleksandros nâmında mechul el-ahval bir şahsın o hareketi Roma'nın efkârına uygun görünerek Aleksandros'un Selekia hükümdarlığı Romaca tasdik olundu.

Aleksandros ba'zı hükümdarların muâvenet-i askeriyeleriyle bil-hücum Dimitrios'u katl ve (771) târihinde Hükümet-i Selekia'yı zabt etmiştir.

Maktûl Dimitrios Soter'in oğlu II. Dimitrios üç sene sonra ahâlinin ittihâd ve ictimâ'ıyla mesned-nişin-i hükümet olub Aleksandros firâr eylediğinden ta'kib ile derd-dest ve katl idildi. Lakin II. Dimitrios istihdâm eylediği baş vekile meftûn ve oda efkâr-ı siyâsiyece bî-vukuf olduğundan bunların marzi-i umuma muvâffak olmayacak suretle iltizâm eyledikleri idareden mütevellid su-i muâmelât hükümetden emniyet-i umûmiyeyi selb itmekle makarr-ı saltanat olan Antakya şehrinde bir fesâd-ı azim tahaddüs idüb Dimitrios [78] vezirini iktidarın rey-i câhilânesiyle ahâlinin eslihasını toplamağa teşebbüs eyledi. Şu teşebbüsü müteakib yüz binden ziyade ahâli silah altına toplanub livâ-yı isyânı açdılar. Kûdüs hükümdarı bulunan Yunasan'dan bi'l- istimdâd celb olunan asker Dimitrios tahlis ve Antakyaca katl ve ihrâk ve yağmada efrâdı iltizâm itdiklerinden ahâli birden bire tenfir idüb Aleksandros zamanında Irak havalisine kaçırılmış olan Antiohos Seos nâm sabiyi taht-ı saltanata oturtmak üzere celb ve iclâs itdiler. Dimitrios mukâvemete muktedir olamadığından (766) da Selekia kal'asına firâr ve ilticâ eyledi.

Antiohos Seos makarr-ı saltanat olan Antakya Şehrini zabt ile Dimitrios ‘un elinde Selefkiye ve Berü’ş- Şam’ın ba’zı bilâdı kaldı.

Bu sırada kesb-i nüfuz iden Terifon nâmında bir mütegalib teksir-i cem’iyyetle Kûdüs Hükümdarı Yunasan’a galebe ve bi’l- ahire Antiohos Seos katl ile Dimitrios’ dan gasb olunan memâlikde istiklâlini i’lân eyledi.

Fesâdât-ı mezkûre Memâlik-i Selefkiye’de ahkâmını yürödürken Eşkâniyân devleti tecâvüzle Fırat Nehri’nin cezire cihetinde [79] ve Dimitrios yedinde bulunan bilade-i meslut olduğundan (764) târihinde Eşkâniyân melikinden Mihrdad ile vuku’ bulan muhârebede mağlûb ve esir olmağla Selefkiye Devleti’nin memâlik-i şarkiyesinden ba’zı mahaller ve Cezire-i Mâ-Beynü’n-Nehreyn bilâdı Eşkâniyân devleti yedine geçdi.

Mihrdad yed-i esaretinde bulunan Dimitrios hakkında hürmet ve riâyat ve kızı Rodgen’i dahi ona tezevvüc eyledi. Dimitrios’un esaretinden sonra Selefkiye Hükümeti eski zevcesi Kleopatra’nın yedinde kalmışdı. Mezbûre Dimitrios’un birâderi Antiohos Orkitis ile tezvic iderek ikisi birlikde askerle Terifon üzerine gittiler. Terifon esnâ-ı harbde maktûl olmağla gâilesi bertaraf oldu (761).

Antiohos Orkitis bundan sonra Yehûd meliki Simon’a harben galebe ve gâlibâne akd-ı müsâlaha itmişdir. Bu gailer izâle idildikde Babil ve Medya ahâlisi ve Yehûd meliki ile bi’l- ittifâk seksen bin mevcûdlu bir ordu ile Eşkâniyân üzerine hücum eyledi. İbtida Eşkâniyân ordusuna galebe-i şedid göstermişken asker arasında zuhur iden münâsebetizliklere o sıra Eşkâniyân pâdişâhı bulunân Ferhâd-ı Sanînin tahrikatda manzum olduğundan lâ ubâliyâne suretle [80] ötede berûde müteferrik bulunan Berü’ş-Şam ordusuna ahâli bagteten hücum eylediler. Ordu-yu mezkûr izmihlâlâ dūcâr ve Antiohos Orkitis maktûl olub cenazesini Berü’ş- Şam’a gönderildi.

Dimitrios esâretten kurtulub diyârına azimet ve yine zabt-ı hükümet itdiğinden sonra Ptalema Hükümdarlarına karâbet iddiâsıyla hurûc ve tedârik eylediği askerle Berü’ş-Şam’a hücum iden İskenderyeli tâcirzâde Aleksandros Zayiynas ile muhârebede mağlûb olduğundan zevce-i sâbıkası Kleopatra’nın yedinde bulunan Telemâyes (Akkâ) kal’asına iltica eyledi.

Lakin Eşkâniyân Devleti esâretinde iken Rodgen’i tezevvüc itmesinden dolayı Kleopatra Dimitrios’a azim gayz-ı izmâr itdiğinden ilticâsını red itmekle Dimitrios Cebel-i Tur taraflarına firâr ve orada maktûlen vefât itdi (747).

Bundan sonra Kleopatra Aleksandros Zipinas ile akd-ı sulh iderek Berü’ş-Şam memalikini beynlerinde taksim eylediler. Kleopatra oğlu Selefkos’u taht-ı hükümete oturtmuş olduğu halde Dimitrios hakkında irtikâb itdiği ihânet [81] üzerine oğlundan emin olmadığından Selefkos’u bi’l-i’-dâm istiklâl ile dâiye-i hükümeti iltizâm itdi. Berü’ş-Şam ahalisi ise nisvânın hükümetlerinden hoşlanmadıklarından Kleopatra’nın Atina’da ikâmet üzere bulunan diğer oğlu Antiohos Epifanes Garibos’u celb ile serir-i hükümete oturdular.

Kleopatra, Zipinas’ın gâilesini Antiohos vâsıtasıyla def’ itdiğinden sonra bununda i’-dâmını tasavvur idüb o sırada Zipinas tedârükât-ı servet efkârıyla bûthânelerin eşyasını gasb iderken maktûl ve gâilesi bi’t-tab’ zâil olduğundan Garibos anasının müdâhalatını red ile zimâm-ı hükümeti yed-i istiklâline alması Kleopatra’nın muzmeri olan sû-i kasdi ta’cıyla bâdi olub mezbûra tertib eylediği şerbet-i mesmumeyi oğluna içürmek istediğinde Garibos daha mukaddem sû-i kasdi his itdiği cihetle “ Valide hala ibtidâ şerbetin bir mikdarını sen iç bakayım” demekle na- çar ve na-hah şerbeti içerek kazdığı kuyuya sukût ile fevt oldu (744).

Antiohos Garibos Anasının mekrinden kurtulduktan [82] sonra mezbûrenin zevci- i ahiri Antiohos Orketis’den hâsıl olmuş olan karındâşı Antiohos Kazikinos ile aralarına rekabete düşmüştür. Binâen alâ zalik miyanelerinde tahaddüs iden muhârebede Kazikinos ibtidâ mağlûb ve sonra techiz itdiği orduyu bi’l-istishâb bi’t-tekrâr vuku’ bulan muhârebede gâlib oldu (734).

Kazikinos biraderine galebeden sonra bir sene müddet-i istiklâl ile Berü’ş Şam’da hükümet eyledi. Muahharen birâderiyle uyuşub Suriye ve Fenike sancakları kendüsüne ve elviye-i saire birâderine olmak üzere memâliki taksim eylediler.

Bir müddet şu idare devam etmişken sonra ba’zı esbâbdan dolayı aralarında husumet yüz gösterdiğinden yek diğeri ile muhârebelere kıyâm eyledikleri sırada Garibos etbâ’ından birisinin gadrıyla maktûl oldu (723).

Garibos vefât itdikde oğulları miyânlarında hâsıl olan ihtilâfdan Kazikinos istifâde-i efkârına zehâb ve bu emel üzerine muhârebeye şitâb itmiş olduğu halde nâil-i maksad olmaksızın Garibos'un oğlu Selefkos'un elinde maktûl olmuştur (719). [83]

Bundan sonra Garibos ve Kazikinos'un oğulları aralarında husumet ve adâvet devam ediverdi. Selefkiye ailesi miyanlarında açılmış olan bab-ı fesâd gittikce müsteid-i ittisa' ve idâre-i devlet-i giriftâr enva'-ı ihtilâf ve nezâ' olduğundan istilâ-ı efkârıyla ötede fırsat gözetmekde olan Roma Hükümeti iş kıvâma karib olduğunu his idüb ol efkârı artırmağa başladı.

Şu ihtilâlin asâr-ı muzırası babalardan oğullara müntakıl olmuş idüğünden Kazikinos'un oğlu Ozibos ve Garibos'un oğlu selefkos yekdiğeriyle muhârebeye tutuşdular. Selefkos mağluben firâr eyledi. Ozibos aleyhinde yeniden bir ordu tedârik için Kilikya ahâlisine tahmillerinden ziyâde vergi tahmil ve tahsile teşebbüs etmesi umûmun buğz ve kıyâmını müceb olduğundan ahâli bi'l- hücum sarayını kendüsüyle berâber ihrâk-ı bi- nâr ediverdiler (710).

Selefkos'dan sonra küçük biraderleri onuncu Antiohos ile Flipos ihtilâlin teksîr itdiği serserileri başlarına toplayub bunlardan mürekkeb bir ordu techiz ve Kilikyahılar üzerlerine sevk ile mezâlim ve igtisâbâtın [84] her nevi'ini irtikâb ide ide yüzlerini Ozibos ile muhârebeye çevirdiler. Ozibos (Âsi suyu) civarında bi- muhârebe dūçâr-ı inhizâm olub Antiohos nehr-i mezkûrede garkan vefât ve Philipos birâz askerle firâr eyledi (714).

Ozibos bundan sonra Philipos'un maksadını iltizâm itmiş ise de hükümetine ârz olan za'f o maksadın husuluna mâni' olduğundan Ptlamai Mısır ailesinden Garibos'un zevcesi iken ba'de vefâtta dül kalmış ve ba'zı mahalleri yed-i istilâsına almış olan Selena ile tezviç arzusunda bulunmakdan nâşi Ozibos'a muvâffakat göstermekden başka Garibos'un küçük oğlu Dimitrios'u biraz askerle Berü'-ş-Şam'a geçirüb da'vâ-yı hükümete kıyâm itdüdü.

Selefkiye Devleti'nin bu gibi nifâk ve şikâka tesâdüfü ve hükümdarların gaflet ve sû-i muâmelâtı Roma Hükümeti'nin maksad-ı istilâkârnesine bir şâh-râh açmış olduğu hâlde Berü'-ş-Şam'ın umûr-ı dâhiliyesine müdâhaleye başlayan Arşâkyân Hükümeti o

havâliye asker sevkiyle Dimitrios'u daire-i esârete ilkâ'⁷² ve Garibos'un en küçük oğlu on ikinci Antiohos Dimitrios'u serir-i hükümete iclâs itdi.

Berü'-ş-Şam ahâlisi vukûât-ı mezkûreden müteessif [85] ve Selefkîye ailesinden müteneffir olduklarından o aileye mensûb olanları tard ile memleketlerini Arşâkyân Hükümdarı Dikran'a teslim eylediler (705).

Berü'-ş-Şam hükümeti on dört sene müddet Arşâkyân Devleti'nin yed-i istilâsında kaldı ise de ahâlinin bir takımı yine Selefkîyan sülalesini arzu iderek on üçüncü Antiohos'u celb ile Epifanes Kalinikos lakabıyla bi'l- telkib serir-i hükümet itdikden sonra Roma seraskeri Pompe, Pontus ve muahharen Kürdistan taraflarında galebe ve ru-yı istilayı Berü'-ş-Şam'a tevcih eylediğinden Kalinikos müdâfaaya muktedir olamayub Berü'-ş-Şam Romalıların daire-i hükümetlerine dâhil ve Selefkîye Devleti külliye munkarız ve muzmahil oldu (687).

Müddet-i hükümetleri (247) senedir. [86]

2.3.4. Benî İsrâil'in Babil Esâretinden Kurtulub Urşelim'e Azimetlerinden Benî Haşmonây Denilen Benî Asemonyâ Hükümetinin Teşekkülüne Kadar Sebkat İden Vukûât (786-1158)

Babil hükümdarı Buhtunnasr, Urşelim'i tahrib ve Benî İsrâil'i Babil havâlisine nefy ve tağrîb etmiş olduğu hâlde Keyâniyân mülûkundan Keyhüsrev ve kable'l hicre (1158) senesinden Benî İsrâil vatan-ı kadimelerine iâde eylediği ve avdetlerinden sonra Hz. Üzeyir (a.s.) Taife-i mezkûre ulemâsını cem' ile Tevrat-ı şerif nüshalarını yazdırub neşr itdirdiği târih-i mukaddes bahsinde beyân olunmuşdu.

Benî İsrâil abîd ve cevâriden mâ-adâ olmak üzere (42.360) nefsdan ibâret oldukları hâlde Urşelim'e avdet ve iki sene sonra heykelin te'sisine mübâşeret [87] eylediler. Emir-i binâ Keyhüsrev'in zamânında Artahşâştâ (Anzersis bin Daray evvel) zamanına

⁷² “ İlkâ” ifadesinin sonunda bulunan hemze elif sehven yazılmamıştır.

değın mümted olmuştur. Taife-i Yehûd heykelin binâsında masrafca zarûrete tesâdüf itmediklerinden Anzersis mu'âvenet-i nakdiyede bulunduğu gibi nehrin mürûr resmini de şu binâyâ sarf itmeleri için emr-i i'tâ eyledi.

Fürs Devleti tarafından Benî İsrâil'in idâre-i umûrlarına Nehemya bin Hekeliya ta'yin olunmuş idi. Nehemya'nın vefâtından sonra Urşelim'e vali tayin idilmeyüb umûr-ı siyasiyeleri içlerindeki büyük hıbre-i tefviz ve Şam valileri anlara merci'-i irâe olundu. İskender Yunani'nin târih-i istilası olan (954) senesine kadar hâl böyle cereyân eyledi. İskender, Sûr ve Gazze'yi ba'del istilâ Urşelim'i tahrib itmeği murâd eyledikde hibr-i a'zam rüesa-yı Benî İsrâil ile İskender'i istikbâl ve arz-ı itâat itdiklerinden İskender niyetinden ferâgatle taife-i yehûd haklarında hürmet ve cümlesine i'tâ-yı hürriyetle beraber muktezâ-yı şeriatleri üzere yedi senede bir def'a haracdan muafiyetlerinide kabul itdi. İskenderin Urşelim'e hin-i azimetinde orada mevcut yahudiler (120.000) nüfûs idiler. (942)'de Urşelim'i [88] Mısır Hükümdarı Ptolemaios Soter istilâ iderek Yahûdilerden hayli nüfûs Mısır ve şimâl-i Afrika taraflarına gönderdi.

Bundan sonra Antigonos ile Ptolemaios aralarında muhârebe açılıb (936)'da Urşelim'i Antigonos istilâ itdi ise de bir sene sonra bi't-tekrâr Ptolemaios zabt iderek yüz seneden ziyâde müddet Urşelim Ptalema yedlerinde kaldı.

Ptolemaios Soter'in oğlu Fladelifos (907) senesinde yetmiş nefer ulemâ-yı yehûdu cem' ile Tevrat'ı lisân-ı Yunaniye tercüme itdirmişdir. Tercüme-i seb'ine deyû ma'rûf olan Tevrat şu nüsha-i mütercimedir.

Benî İsrâil taifesi Ptolema Mısır'ın zir-i idârelerinde kaldıkça zamanlarının bir büyük kısmını asayış-i bâl ve sa'âdet-i hâl ile geçirdiler ise de Urşelim'in bi-hesabü'l-mevki' Suriye kıt'ası bilâdından ma'dûdyeti cihetiyle Selefkiye Devleti hükümdarlarının oraya nazar-endâz-ı istilâ olmaları Yahudilerin aralarındaki rahatlarını bozub Selefikilerin mazeretlerinden selâmetlerini aradıkları sırada Ptolema'nın hakkıyla rızâlarını istihsâle muvaffak olamadıklarından iki belâ arasında muazzeb [89] olmağa başladılar. Binâenaleyh vaktiyle geçirdikleri zaman-ı asâyış bir azâb-ı elime mübadil olub Arz-ı Filistin'de bulunan Yahudiler ise ebnâ-i cinslerine enzâr-ı hakâreti atf etmeğe başlayan Ptolema'nın artık taht-ı itâatlerinde kalmakdan

hoşnud olamadılar fırsat buldukça tākım tākım Devlet-i Selefkiye memâlikine çekildiler.

(820) târihinde III. Antiohos Filistin ve Fenike'yi Ptolemaios Epifanes yedinden almağla tâife-i Yehûdândan sonra Devlet-i Selefkiye tabi'etinde kaldı.

Yahûdiler Ptalema hükûmetine tâbi' oldukları müddetce umur-ı siyâsiyeleri nevahice birer meclis-i müntehabın ârasına ve meclisler dahi Urşelim'de bulunan en büyük meclise merbût idi. Ma'mafih Reis-i Kohnunet unvânıyla bir hibr-i a'zamlarında var idi ki hem mesâlih-i dünyeviye hemde umur-ı ruhâniyelerine mudâhale salâhiyetine hâiz idi. Selefkiye Hükûmetine merbutiyyetlerinden sonra Kohnunet riyâseti rakibaya tesâdüfle hükümdarlara me'kul rüşvet oldu. Şu madde gerek hükûmete gerek milletlerine karşı büyük büyük ihtilâfın hudusuna sebep olmuştur. [90]

(797) târihinde Antiohos Epifanes Selefkiye Hükümdarı oldukda Yahudilerin Kohnunet-i riyâseti bey' min Yezid'e vaz' olunduğundan Hibr-i a'zam Menelâus'un birâderi Yason üç yüz vezn gümüş rüşvet i'tâsıyla riyâset-i mezkûreyi iştirâ ve Antiohos'u arzâ için türlü türlü fenalıklar irtikâb eyledi. Beyt-i makdis hidemâtında ihmâl ve Yunan'a mahsus il'ab ve avâidi Urşelim'e idhâl itmekle Antiohos Urşelim'e lediyü'l- azime cümle tarafından mazhar-ı ihtirâm olduğu sırada hibr-i a'zam sâbık Menelâus, Yason'un virdiği gümüşden ziyâde rüşvet i'tâ ideceğini Antiohos'a va'd eylediğinden şu va'd ile bitekrâr ihtihâl-ı riyâset eyledi. Lakin Antiohos oradan Fenike'ye gitdikde va'dini ifade-i tahlif gösterdiğinden azl ve yerine Lizimahos nâmında birisi Kohnunet riyâsetine nasb olunmasını müteâkib Antiohos'la Mısır arasında muhârebe yüz gösterüb Yason, Antiohos'un gailesinden intihaz-ı fırsat ve tedârik itdiği cem'iyyetle Urşelim'e yürüyüb ba'z-ı fenâlığa tasaddî itdikden sonra Amonilerin bilâdına doğru gitdi.

Bu haber Antiohos'a bâliğ oldukda Mısır havalisinden doğruca Urşelim'e giderek ahâli cânibinden gördüğü [91] muhâlefet üzerine askerle şehre duhûl ve Menelâus'un delâleti ile ahâlden pek çok eşhâs katl itdikden sonra Beytü'l-Makdis'in mevcudatını bi'l-igtisâb külliyyetlü zükûr ve anası dahi taht-ı esârete aldı. Ve Urşelim'e Filipos nâmında birisini vali ta'yin ile Antakya'ya azimet eyledi (792).

Filipos ise ahâli hakkında Antiohos'dan ziyâde mezâlim irtikâb itdiğinden iki sene kadar ahâli mütehammil olabildiler ise de iş derece-i tahammülü geçmekle aralarında nümâyân olan münaza'a üzerine Antiohos'un Ebolonios nâm kumandan refâkatiyle sevk eylediği asker ahâlinin izmihlâlâline kadar tecâvüz ve şehri ihrâk-ı bi-nâr iderek ellerine geçen Yahûdilerin kimisini katl ve kimisini esir eyledikten başka Yahûdileri Beytü'l- Makdis'de ibâdet ve Yom Sebt'e riâyeten men' ile beraber ihrâk eylediği mezabihin yerine binâ etdirdiği Heykel-i Müşteri'de⁷³ putperestliğe icbâr ve beher gün mezahibde bir hınzırı kurban boğazlamalarına ısrar eyledi. Bu husumet ve münaza'a imtidâd idüb Yahûdilerle Yunanilerin artık aralarında iltiyâm husûlu derece-i istihâleye vârmış olduğundan Kohnunet [92] ailesinden ve ashab-ı gayret ve hamiyetden Matasiya (Matatyahu) nâm zât açıkdan açığa Selefkiye devleti me'murları aleyhine kıyâm ile Yunan mezhebini tervic itmekde bulunan bir Yunan zabitini vurub öldürdü. Bu madde bir ihtilâl-ı umûmi hudusuna cesaret vermiş ve esnâ-yı ihtilâlde Matasiya bir ordu teşkil iderek vefatına kadar Selefkiye me'murin ve askeriyle muhârebeye devam itmiştir. Matasiya'nın şu hareketi bir yahudi hükümeti teşkiline sebep olub neslinden bir hükümet-i mahsusa te'sis eyledi.

2.3.5. Beni Asemonya (Haşmonây) Hükümeti (Kable'l-Hicre 661-786)

Matasiya, Asemonya familyasından olduğundan neslinden müessis olan hükümet o nam ile yâd olunub sonra tahrife tesadüfle Haşmonây denildi.

Matasiya vefat etdikde refâkatiyle muhârebe eden ordunun kumandanlığını oğlu Yehûda Makkabi deruhde iderek Benî [93] İsrâil'in emr-i hükümetini dahi yed-i iktidârına almışdır (786).

Makkabi ve askerine gayret ve cesaretle Antiohos'un ordusuna galebelerini mûcib olduğu gibi Selefkiye Devleti'ne tabi' Sûr Şehrini dahi taht-ı muhâsaraya aldılar. O sırada hükümdar bulunan Antiohos'un oğlu Efîpator yüz bin piyade ve yirmi bin süvari ile Makkabi ordusuna hücum ederek Makkabi müdâfaa için muhâsarayı ref' ve

⁷³ Romalıların, Yunan Tanrısı Zeus'a denk gelen Tanrısı Jüpiter'dir.

düşmana doğru tevcih eyledi ise de düşmanın kesreti cihetiyle mukâbele mümkün olamayacağını his eylediğinden Urşelim'e çekilerek orada tahassun itdi. Efipator hayli vakit Makkabi ile askerini muhâsaraya devam etmekle Yahûdilerin müzayakaları pek aşırû müştedd oldu. O esnada Antakya'da ihtilâl zuhur etmesi Efipator'un nazar-ı ehemmiyetini o cihette hasır itmesine bâdi olmakla zaruri Makkabi ile ba-müsâlaha her türlü ayinlerini icrâda me'zun olmalarını kabul ve şu müsâlaha üzerine heykele duhûl ile sevrin hadimini emr iderek Antakya'ya avdet itmiştir (776).

Efipator'dan sonra cülûs iden Dimitrios mukaddema Benî [94] İsrâil'den iftirâk ve Antakya'ya azimet itmiş olan Alkimos, Urşelim valiliğine bi't-tayin Pahidos nâm kumandan refâkatine verdiği askere Alkimos terfîk ve Urşelim'e irsâl eyledi ise de Yahudiler kabul itmediler. Binâenaleyh aralarında hayli muharebe vuku' buldu. Dimitrios kumandan Nikator maiyetiyle bir ordu daha sevk etmiş olduğu halde Nikator, Makkabi ile harb iderken maktûl oldu. Dimitrios yine Pahidos kumandasıyla Yahudiler üzerlerine bir ordu çıkarub Makkabi ile kendisine tabi' olan Yahudilerin ise birde Selefkiye Devleti'nin dâire-i itâatine girmek ihtimali kalmadığından Makkabi o aralık nazar-ı istilâyı Suriye havâlisine atf itmekde olan Roma hükûmetine mürâcaat ve taleb-i ittifâk ve muâvenet etdikde Romalılar ma'û'l- memnuniye şu ittifâkı kabul eylediler. Roma hükûmeti Yahudilere ezâdan keff-i yed olunmasını hâvi Dimitrios'a yazmış olduğu tahrirât vâsıl olmazdan mukaddem Makabbi, Pahidos'un refâkatindeki ordu ile harb iderken maktûl olub Pahidos, Orşelim'i zabt itmekle Alkimos valilikle orada ikâme eyledi. Pahidos Yahudiler haklarında pek aşırı zülümlere tasaddi ile yine putperestlik ayinini icrâyâ ısrâr eylediğinden çoğu sahralara dağıldılar. Bu esnâda [95] Alkimos fevt olub Roma hükûmeti Benî İsrâil'e muâveneti bilâ- iltizam Makkabi'nin oğlu Yonasan'ı Benî İsrâil hükûmetine ta'yin itdirdi.

Yonasan'ın esna-yı hükûmetinde Yunaniler Yahudileri yine rahat bıraktıklarından Pahidos ile aralarında muharebeler devam eyledi. Bi'l-ahire Pahidos Urşelim rüesâsının oğullarından ba'zılarını rehin suretiyle kal'ada tevkif ve kal'a muhâfazasını Yunanilere tevdi' ile Antakya'ya azimet etmiş olduğu halde Yonasan ile Selefkiler aralarında bi-tekrar bab-ı muhârebe açıldı. Bu muhârebenin kumandanı Pahidos refakatindeki asker fena suretle münhezim olmağla ba'zı şurut ile bi'l- musâlaha bab-ı muhârebe kapadılmışdır. Bidâyet-i musâlahadan yedi sene nihâyetine değin harbe suknet gelmiş ise de rehin olmak üzere Yunanilerin yedlerinde bulunan ebnâ-ı rüesa

kemâ kâne mevkuf ve kal'anın muhâfazası Yunan muhâfızlarına mahsûs idi. Dimitrios'un oğlu II. Dimitrios cûlus itdikden sonra Antakya'da zuhur eden ihtilâl-i şedidi teskin için Yunasan ile akd-ı ittifâk râğbet gösterdiğinden Yunanilerin mukaddema rehin olarak tevkif itmiş oldukları ebnâ-ı rüesâ mukaddeme-i müsâadât [96] olmak üzere Dimitrios'un emriyle ailelerine teslim ve Yunasan tarafından sevk olunan asker vâsıtasıyla Dimitrios tehlikeden tahlis olmağla Dimitrios, Yunasan hakkında müsâadât-ı azime icrâ ve şu Müsâadâtın cümlesinden ma'dûd olmak üzere Orşelim hudud ve dairesinde meskûn Yahudilerin cümlesini cezaya ve öşürden afv ile beraber kal'anın muhâfazası için istedikleri eşhâsın ta'yin ve ikâmeleri kendülerine bi't-tefviz heykelin infâk ve idâresine Telmayesir (Akka) kal'ası vâridâtını tahsis eyledi. Bunu üzerine Urşelim ahâlisinin halleri kesb-i ittiza ve Yonasan'ın hükûmeti istilzâm revnak ve nizâm iderek (766) senesine kadar hâl böyle cereyân itmiştir.

Sene-i mezkûreden sonra Yonasan Roma hükûmetiyle tecdid-i muâhedeye dahi muvaffak oldu ise de müteâkkiben ahâd-ı nasdan Tarifon nâmında bir şahsın su-i kasdıyla maktûl ü şa'ab Beni İsrâil riyâsetine Matasiyan'ın sülalesinden Simon (Semiân) nâmında bir zât mevsûl oldu (764).

Urşelim kal'ası ara sıra muhaceme şehri istilâ iden ecânibin mevki'-i tahassunları olduğundan bu mahzur mütemâdi bi-izâle maksadıyla sem'ân ahâliyi üç sene müddetle bi'l-istihdam [97] kal'ayı haddam etdirdi. Müddet-i velâyetinde Yunanilerle dahi tecdid-i muâhede eylediğinden devr-i hükûmeti Yahudilerin en parlak zamânı olmuştur.

Bu hâl sa'âdet-i işimal (707) senesine kadar mümted olub o esnada sem'ân damadı Telemay'ın mekidetle maktûl olduğundan oğlu Herekanos halef-i hükûmeti oldu.

Herekanos'un zamanında Selefkiye hükûmeti yine Yahudiler haklarında tecavüzata başlamıştır. Herekanos bi'l-müdâfaa tahaddüs iden muhârebelerde galebe ve Suriye'nin ba'z mahallerinde istila iderek Gârizim Dağındaki büthâneyi tahrib ve imhâ ediverdi. Lakin evahir-i hükûmetinde Sadûkilerin mezheblerine meyl etmesi Ferîsîlere karşı sükût-ı i'tibarına bâdi olduğundan idâresinin nihâyeti bidâyetine muvâffak olmadığı halde (729) târihinde vefât ve mesnedi oğlu Aristopolas'a intikâl eyledi.

Aristopolas bir sene mikdarı icrâyı velâyet idebilüb (728) de fevt ve biraderi İskender Canios kendisine halef oldu.

İskender Canios, Urşelim hâricinde ba'z muhârebelerde bulunub (717) senesinde Ferîsîler ve Sadûkiler aralarında [98] zuhur eden muhâsamalarda Sadûkilere meyl ettiğinden sene-i mezkûrede vâki' bayram günü Ferîsiler hin-i gazablarındaki âdet-i câriyeleri üzere İskender Canios'un üzerine limonlar atmakla hakaret ve hakkında şettam-ı galizeye cesâret gösterdiler. Binâen alâ zalik İskender'in emriyle taraftarları Ferîsîlere bi'l- hucum beynlerinde tahaddüs iden mukâtelede Ferîsîlerden altı bin eşhâs idâm olundu. Şu hâdisi Ferîsîlerle. Sadûkiler miyânelerindeki adâveti birden bire teşdid iderek bundan sonra miyânlarında altı sene müddet muhârebeler imtidâd itmişdirki muhârebât-ı mezkûrede Ferisilerin maktûlleri elli bin nefere bâliğ⁷⁴ olmuştur.

Vuku'âtı mezbûre üzerine Ferîsîler Suriye hükûmetine murâca'atla istigâsede bulundular. Suriye'den sevk olunan asker-i muâvene Urşelim karibinde bi'l-muhârebe İskender Canios mağluben dağlara iltica etdikden sonra cem'iyetine hayli Yahudi dahi iltihâk ettiğinden Suriye askeri havfe zehâb ile ric'at idüb İskender, Urşelime duhûl ve muhâliflerinden sekiz yüz kadar eşhâsın nisvân ve etfâlını gözleri önünde zebh itdirdikden sonra kendülerini de idâm eyledi. Bununlada kanâ'at etmeyüb (701) senesine kadar icra-yı mezâlîme devam [99] ve sene-i mezkûrede Arden'in şark cihetinde vâki' Recaba Kal'asını muhâsara ile meşgul iken vefât itmiştir.

İskender'in vefâtında zimâm-ı hükûmeti zevcesi İskendere yed-i istiklâline alüb, İskendere ise zaten Ferîsîlerin taraftarı olduğundan büyük oğlu II. Herekanos, Kohneye reis ve küçük oğlu Aristopoles askere kumandan olduğu hâlde Ferîsîler ile bi'l-ittifâk sell-i seyf intikam ve Sâdûkilerin çoğunu idâm eylediler. Şu intisârât Ferîsîlere badi-i hayat olmuş ve İskendere (692) senesinde fevt oldukda oğulları Herekanos ve Aristopoles aralarında husûmet tahaddüs itmiştir. Nihâyet el-emr aralarına muslihun tevsiyle Herekanos kendi emlakı umûrunu bi'l-iltizâm emrâr-ı zinde-gâni itmek ve Aristopoles Yahudiler üzerlerine hükümdar olmak üzere

⁷⁴ "baliğ" ifadesindeki "be" harfi sehven "ye" harfiyle yazılmıştır.

miyânelerinde sulh-ı in'ikâd ve (691) senesinde Aristopolis mesned-i hükümete cülûs eyledi.

Lakin şu musâlaha imtidâd itmeyerek Herekanos mülkü'l-Arab-ı harsdan bi'l-istiâne olduğu kuvvetle Aristopolis üzerine i'lân-ı harb eylediğinden Aristopoles mukâvemetle muktedir olamadan nâşi Urşelim'e avdetle Heykele duhûl itmiş ve Herekanos Roma seraskerlerinden Pompe'nin sevk [100] eylediği askerin kumandanı Sakores'in müdahalesine kadar Aristopolis'i taht-ı muhâsaraya almıştır.

(687)'de ibtidâ Sakores, Urşelim'e ve müteâkiben Pompe, Şam'a azimet eyledikde Herekanos ile Aristopoles takâza için Pompe'nin yanına gitdiler ise de Aristopoles, Pompe'den emniyete dokunacak hissiyata tesâdüf ittiğinden Urşelim'e avdetle şehirde tahassun itdi.

Pompe askerle üzerine gitdikde Aristopoles beyân-ı ma'zeret ve taleb-i afv ve mürût iderek tazminat geliye va'diyle yakayı mühezzen kurtarabildi. Lakin tazminat akçesini istifâ için muahharen Pompe'nin gönderdiği Gaynos nâm me'muru Yahudiler tard eyledikleri cihetle Pompe askerle Urşelim'e yürüdüğü sırada Herekanos'un tarafdarları hüsn-ü kabul ile istikbâle hazırlandılar. Binâenaleyh şehirde hayli nizâ' ve şikâk yüz gösterüb Aristopoles tarafdarlarıyla beraber Heykele duhûl ve tahassun ve Pompe, Urşelim'i zabt eyledi.

Aristopoles birkaç mâh kadar sebât ve mukâvemet gösterdi ise de ahirü'l- emr bir sebt günü Pompe ve Herekanos fırsat düşürüb askerle Heykele duhûl ve kehene ile pek çok [101] eşhâsı katl eylediler. Kıtâl ol kadar iştidâd eylediki mezbahadaki kurbanlar ile insanların kanları birbirine karışdı. Pompe, Heykel ve hazinesinde mevcut olan emval-ı semineye vaz'-ı yed itmeyüb şehrin surunu tamamıyla yakduktan sonra Roma'ya harac-güzâr olmak üzere Herekanos'u, Urşelim hükümetine ta'yin ve Aristopoles ve oğlu İskender ve Antigonos ile kızlarını bi'l- istishâb Roma'ya azimet eyledi (685).

Urşelim birkaç sene şu hal-i idare üzere devam iderek (676) senesinde Ferîsîlerle muhârebeye me'mur olan Roma seraskerlerinden Krazus, Urşelime geldikde Heykel derûnunda mevcut altun ve gümüş vesâir zî-kıymet eşyayı ahz ile beraber Yahudilerin takdimâtından dahi hayli şeyler almış ve Heykeli soyub soğana döndürmüştür.

Krazus'un şu muâmelesi ve ma'betlerine hürmetsizlik göstermesi Yahudilere pek ağır geldi ise de mukâbeleye adem-i iktidarları cihetiyle bir şey yapamadılar.

(669)'da hükümdarlık Herekanos'un ahdesinden baki olduğu halde Kıseryolyos tarafından Antipater Yahudilerin ahkâm-ı siyasiyelerine amel-i ta'yin ve Urşelim'in sûrunu bina için müsa'idât-ı mahsusa icra olunduğu gibi Antipater'in [102] oğullarından Fezail dahi Celile vali ta'yin idildi. Herekanos (667) tarihinde Roma ile tecdid-i ahid itdikden sonra Antipater, Herekanos'un kasrında Malihos nâmında bir şahıs ma'rifetiyle tesmim olunduğundan bu hadise akabinde Urşelim'de ihtilâl zuhûr itmekle (662) senesine kadar şu ihtilâl devam eyledi. O târihde Aristopoles'in küçük oğlu olup Roma'da bulunan Antigonos Urşelim'e azimet ve Ferîsîler taraflarından gösterilen muâvenetle beraber hayli Yahudiler dahi cem'iyetine iltihâk itdikden sonra Antipator'un oğlu ve Celil ve Elyesa, Fezâil ile biraderi Hiredos⁷⁵ aleyhlerinde harbe kıyâm eyledi. Şu husumet-i şedide arasında Antigonos, Urşelim'i zabt ve Herekanos'u derd-dest iderek birde Yehûd riyasetine istihkâk kalmamak üzere kulaklarını kesmiş ve Fezail ile Hiredos dahi tutdurub habs itdirmişdir. Fezail mahbusda nefsin katl ve Hiredos, Roma'ya firar iderek o üç mâh sonra Roma hükümeti Hiredos'u, Urşelim'e hükümdar tayin itdiğinden kumandan Silon refâkatine verilen Rum askeriyle ikisi birlikde Urşelim'e doğru azimet eylediler. Hiredos kan dökülmesizin iş husul-pezir olmak ve Yahudilere bir münâsebet kesb itmek [103] maksadıyla II. Herekanos'un Hafîdesi Meryem'i⁷⁶ tezevvüc itmiş ise de tesadüf olunan muhâlefetler üzerine hayli vakitler muhârebeler devam itdiğinden Antigonos mülkü'l Arab'dan istiâne ve şu kuvvetle hayli müdâfaa eyledi. Lakin mukâvemeti başa götüremediğinden (661) târihinde mağlûb ve bi'l- ahire maktûl olup Hiredos, Matasiya familyasını birden bire ortadan kaldırmak efkârıyla tezevvüc itmiş olduğu Meryem'i ve Matasiya ailesinden meydanda olanları bi'l-idam yüz yirmi beş seneden berû devam iden Beni Asemonyâ Hükümeti münkarız ve yerine Hiradese Hükümeti kaim oldu.

2.3.6. Hiradese Hükümeti (Kable'l-Hicre 558-661)

⁷⁵ Yahudi kralı "Hirodes" ismini Said Paşa "Hiredos" şeklinde yazmıştır.

⁷⁶ "Meryem" ismi "Mariamme" ye karşılık gelmektedir.

Hiredos'un Urşelim Hükümetini zabt itmesi hicretten mukaddem ki (661) târihindedir. Mukaddema Urşelim hükümdarı olduğu halde Aristopoles kulaklarını kesdirdiği [104] Herakanos Eşkâniyân hükümdarı Mihrdad'ın yanına firâr iderek orada kalmıştır. Hiredos, Urşelim hükümetini zabt itdikden sonra Herakanos, Urşelim Hükümdarlığına avdet ider mülâhazasıyla izalesini tasdim eyledi. Binâenaleyh Yahudilerin Kohnunet riyaseti kendü tarafından idare olunmak va'diyle Herekanos, Urşelim'e da'vet ittiğinden kulaklarının maktu'yeti cihetiyle riyaset-i diyânet mensıbına salâhiyeti kalmadığı ve Hiredos'un bu muamelesi igfâlden ibâret olduğu hükümdar-ı Eşkâniyân vesâir hayr-hâhân taraflarından ihtar olundu ise de Herekanos ısga etmeyüb Urşelim'e avdet eyledi. Hîn-i vusûlunda Hiredos tarafından ihtirâmât-ı azime ile istikbâl ve biraz vakit riâyet-i münafakana ile igfâl olunmuş olduğu halde Herekanos ailesinden Hiredos'un zevcesi Meryem vesâir mûta'lakâtı şu muâmelât-ı münâfakâna su-i kasd efkârından nâşi olduğunu his eylediklerinden keyfiyeti Herekanos'a bildirdiler. Herakanos ber takarrüb ile Arab melikinın yanına kaçmak isteyüb bunun için vuku' bulan muhâbere evrâkı Hiredos'un eline geçmekle Herekanos bi'l-muhâkeme katl idildi (653).

Hiredos her ne kadar hükümet-i siyâsiyeyi yed-i istiklâline [105] almış ise de Yahudilerin Kohnunet riyaseti yine Matasiya ailesinde idi. Şu riyâseti o aile yedinden çıkarmağa arzu eylediğini zevcesi Meryem ile Meryem'in anası İskendere ba'z ahvalinden istidlâl iylediler. İskendere ile ol vakit Mısır melikesi olan Kleopatra miyânelerinde mürâsele vuku'uyla hükümdar-ı sâbık Aristopoles'in hafidi İskender'in ta'yini için Kleopatra'dan tavsiye ve muâvenet-i iltimas iylediklerinden Kleopatra'nın zevci Antoniy'in ısrarıyla Aristopoles mansıb-ı riyâsete ta'yin olundu lakin Hiredos'un şu aile hakkında ızmâr eylediği su-i kasdin İskendere ve Meryem vehm üzere bulunduklarından Mısır'a firâr idecekleri sırada derd-dest olundukları gibi haber-i azam Aristopoles'in İd-i Mazâl'da Heykel'e azimetinde umum taraflarından hakkında gösterilen muhabbet ve ta'zimât-ı fâika dahi Hiredos'un zihnini tahdiş iylediği cihetle Yehûd müteayyinânına Eriha'da vâki' mesirede bir ziyâfet keşide iderek Aristopoles, Hiredos'un köleleriyle beraber mesiredeki göllerin birisinde yüzerken Hiredos'un ta'limatıyla köleler Aristopoles'i suya batırub gark iylediler. Bu muameleden Yahudilere matem-i azim ve Meryem ile İskendere'ye infîâl-ı şedid hâsıl oldu, [106] Bundan sonra Hiredos zevcesi Meryem ile kayınvalidesi İskendere'nin

vesair Matasiyâ ailesinin ortadan kaldırılmalarını tasavvur iderek Meryem'i bir zina iftirasıyla ve İskendere ile sairelerini birer bahane ile bi'l-idam Matasiya ailesini mahv eyledi.

Hiredos hükümetce rukbâ vesvesesini bertaraf etdikde emr-i inzibâtı dest-i itinaya alıb temlikine iâne itmiş olan rabbâniyyun taifesine pek ziyade vesair Yahudiler haklarında da bir dereceye kadar riâyetle beraber Heykel'i tecdid ve bu vâsita ile kalub ahâliyi taltif itdi (637).

Hiredos mukaddema Meryem ile tezvic itdikde eski zevcesi Rasis'i teb'id ve istiskâl itmişti. Meryem'in katlinden sonra yine Rasis'i celb idüb merkûmeden mütevellid oğlu Antipater'i veliahd ta'yin itmiş ise de Antipater diğer iki biraderi İskender ve Aristopoles'den emin olmadığından pederini bi'l- igzâb ikisinide katl itdirdi. Bundan sonra Hiredos bi'l-icâb oğlu Antipater'i Kayser Agustos'un yanına göndermekle Antipater Roma'da iken Urşelim'de Hiredos'u tesmim içün ba'z müte'allikatının vuku' bulan teşebbüsleri şâyi' olub maznûn-ı aleyh olanlar bi'l- muhâkeme idâm olunmuş oldukları hâlde [107] Şu nehmetde Antipater'in dahi zî-müdahil olduğu his olduğundan Antipater, Urşelim'e celb ile habs idilmiş ve sonra Hiredos inhirâf-ı mizaca tesâdüf iderek o sırada Antipater mahbusdan çıkmak üzere olduğunu bi'l- istihbaratda öldürmüş ise de yakasını dest-i ecladdan kurtaramadığından marazı kesb-i iştidat ve (626) senesinde vefât eyledi.

Hiredos'un vefatında serir-i hükümet oğlu Arhilavos'a intikal iderek Arhilavos pederinin cenazesini murssa' bir altun-ı serir üzerine vazi' ile ricâl-ı devlet ve ulemâyı millet na'sın öğünde ve huddam ve gulamanı arkasında oldukları halde iki tarafında nisvân ve cevâri mücmerelerle revâc-ı tayyibe neşr ede ede kabre götürüb defn eylediler.

Arhilavos, Urşelim hükümdarı oldukda ıtlâk-ı mehbuse ve kalûb ahâliyi te'min gibi gibi muâmelât-ı hasene ile hakkında sitayiş-i umumiye celb eyledi. Lakin sonra tarîk-ı istibdâda süluk ve ihlak-ı nüfûs ile o sitâyîş nefret-i umumiye tahvil eylediğinden ahâli tarafından Kayser'e şikayetler arz olunarak temlikinin yedinci senesi Roma'ya bi'l- ihzâr azl ile Viyana'ya iclâ ve Kobonios Yahudilere [108] vali ta'yin olundu (619). Hz. İsa (a.s.) vilâdetleri Arhilavos zamanındadır.

Kobonios (612) senesinde azl ile yerine Robos ve (608) de o dahi bi't-tebdil ve Alirbos Garanos ve (696) da Bilates Nebti Kuddüs'e vali nasb idildi. Hz. İsâ'yı Yahudilerin salibe kıyâmları ve nebi-i müşarün-ileyhin semâya ref'i Bilates'in eyyâm-ı hükümetinde vuku' bulmuştur.

Bilates Nebti (585) tarihinde azl olunarak yerine Vatilos nasb ve ta'yin kılındı. (586) da Vatilos azl ile Bataronios, Urşelim ve Suriye valiliğine me'mûr olub Kalikolla, Urşelim'deki Heykel'e temsilinin vazi' için Bataronios'a emr verdiğinden beyn-el Yehûd ihtilâl zuhur eyledi. Bunun üzerine Hiredos Agriba vasıtasıyla emr-i mezkûr ibtâl ve fesadat-ı müttekiûne izâle edilerek (581) de Hiredos Agriba, Kayser Kalud tarafından Yehûd hükümdarlığıyla Urşelim'e gönderildi.

Hiredos Agriba Urşelim'in umranını tezyid ve ebniyesini teksire himmet iderek (577) de vefât eitmekle oğlu II. Agriba Urşelim'e hükümdar oldu. Bunun müddet-i on dokuz sene olub o ahir hükümetinde Yahudiler İsyan [109] eylediklerinden keyfiyeti Kayser'e i'lâm olunmağla, Kayser oğlu Titus'u askerle bi'l-irsâl Urşelim tahtı muhâsaraya alındı. Yahudilerin çoğu aclıktan telef olub şiddet-i mazâyıkadan kuvveleri zayıfları yemeğe başladılar. Titus, akibet Urşelim'i zabt ile Heykel'i ihrâk ve ele götürdüklerini İdam ile şehri harab itmekle yakayı kurtaran Yahudilerin her birisi bir tarafa dağıldı (558).

2.3.7. Tedmür

Tedmür Suriyya dâiresinde bir medine-i kadime-i meşhûredir. Fırat ve Asi Nehirlerinin beyninde Humus'a 90, Haleb'e 190, Dımaşka 150 mil mesafede vaki'dir. Mevki'i vasi' bir ovadır.

Zamân-ı ma'muriyetindeki azametini ve ahâli-i kadimesinin fenn-i mimarideki itkân, san'at ve kemâl-ı medeniyetlerine delil olmak üzere iyâd-ı inkılâb âsâr-ı mûnderisesini ruy-i zemine ilka' eyledi.

Şehr-i mezkûrun mevki'nde pek çok mermer direkler [110] mevcuddur ki ba'zıları kabristanlardaki elvâh-ı merkuze gibi saf saf enzâr-ı hayrete vücut-ı dehşet ibrâz itmekde, ba'zıları muhârebe mevki'lerinde yerlere serilub ayaklar altında kalmış maktûller misillü yeryüzüne sukût ile nâzırlarına mevrus-ı hazin ve ibret olmaktadır.

Mezkûr direklerin ba'zıları tûlen kırk, arzan dört kadem-i ingilizdir. Heykellerin, kasırların, revakların, kantaraların, dehlizlerin bakâyâ-yı münderiselerindeki azamet mertebe-i tasvirden ve enkazlarındaki kesret dâire-i ta'dâddan hâricdir. Enkâz-ı mevcudelerinden tepeler, ecza-ı müteferrikalarından cihet bi-cihet yığıntılar hâsıl olub kalmıştır.

Miladen (1691) senesinde Haleb'de mütevattın⁷⁷ ba'zı İngilizler Tedmür'e giderek harabelerini tasvir ve medinesini Avrupa'ya teşhir itdiler. Andan sonra Avrupa seyyahları harâret-i aftâb ve muhatarat-ı i'râba tahammül ile ta'b ve meşâkkı göze alub medine-i mezkûreyi seyahat ve harabat-ı münderisesini temâşâ eylediler.

Tedmür'de mevcûd asâr-ı münderise bakâyâsının en meşhurları heykel-i şems ile ba'z ezikkadır. Heykel-i şems ifhar-ı mebâni-i dünya ve ezikka-ı mezkûredeki asâr-ı garibe hayret-i res [111] ukalâdır. Heykelin tûlu (730) ve arzı (715) kadem olub buna muhit olan divarın yüksekliği yetmiş kademdir. Divar-ı mezbûrun dış tarafında bir takım mermer direkler merkûzdur. Her birisinin nukûş-ı garibe ve sanâyı'-ı acibesi nazarlara bir mehâbet-i azime arz ediyor. Müdhal-ı heykelde on aded direk üzerine mebni bir musanna'-ı revâk ve arsası derununda heykeli ve iki safî havi bir takım direkler ve her direğin sadrında bir küçük raf mevcuddur. Şu raflar ol mertebe nukûş-ı fâhireyi havidirki görenler sanâyı'ı kudret-i beşeriyeye takarrüb idemezler. Her raf üzerinde bir temasil-i insan mürtesemdir. Asıl heykel vasat arsanın kurbundadır. Bunuda mazali' direkler ihâta ederler. Her direğin üzerinde nühâsdan bir tac olmağla tacların üzerleri nukûş-ı fâhire ile güzel çiçeklerin, latif meyvelerin, müzeyyen yaprakların şekillerini havi ve mahâsin-i sanayı' muhtevidir. Divâr-ı mezkûrda yüz kadar umûd-ı kâime mevcûddur.

⁷⁷ "mütevattın" kelimesinde sehven fazladan "س – sin" harfi eklenmiştir.

Mermer direkleri havi olan bir zukâk şark cihetinde bir büyük kantaradan başlayub bir mil kadar imtidâd ve medinenin ortasına ittisal eder. Şu zukâk derununda bin beş yüzden ziyâde direk vardır ki dört sufûf-ı mütevâziye üzere [112] mürettebdir. Bundan bir tarik-i mütevasıt te'lif itmişdir. Şu tarikin iki tarafında başkaca iki yüz mevcûd ve direklerin yüz elli adedi kâimdir.

Asâr-ı mezkûreden ma'dud olan kabristânlar dahi gurabedendirler. Şu kabristanlar bir takım ebrac-ı azime ve münteşireden ibâret olub kabrlerin her birisi bir burc-ı murabba' gibi kâim ve üçer dörder tabaka üzere mevzu'dur. Âmillerin hazâkat ve mahâretleri her binasında bu güne değin bâki olan sanâyi' hendeseden nümâyandır.

Mezkûr eserlerin içlerinde ba'z hutût-ı atika bulunmuşdur ki şu yazılar Yunani, Romani, Tedmuri, Latini, İrani, hutûti aralarında mütenevvi'dirler. Hutût-ı mezkûreden ba'z mertebe-i fevâid istihsâl olundu ise de kitâbet-i Tedmür'yenin tefsirine henüz muvâffak olunamamıştır.

Medine-i mezkûrenin mevki'i bir kumsal-ı sahrâdırki öyle mevki'de o derecelere kadar medeniyet ve ümrânın ilerû gitmesi dahi mülâhaza-i amikayı mucib olacak ahvaldendir.

Zirâ insan mezkûr harâbelere bakdığı vakit öyle kumsal ve hâr-ı araziye en ibtida hicret eden akvâmın muhâcerat-ı asliye öte vatanlarına taalluk eden ahvâl-ı mecbureyi, [113] ba'de öyle arz-ı fukara denilmeğe şayan bir mevki'de o mertebe asâr-ı garibe-i umrâniye vücuda getirübde hayret-fezâ ukûl olacak bir suretde zirve-i temeddüne ve usûlleri⁷⁸ hakkındaki gayret ve isti'dadlarını, zaman-ı ma'muriyetinde her bir eserden istidlâl olan sa'âdet halleriyle tesâdüf eyledikleri felâket ve avâriz mahrubeyi düşünmekden kendisini geri alamaz.

Tedmür'ün târihi pek kadim ve ehemmiyeti azim ise de henüz layıkıyla ma'lum olamamıştır. Tedmür lafzı asıl ibrâni üzere muharrer Tevrat nüshalarında ve tercüme-i seb'inde mevcûddur. Lafz-ı mezkûr fi'l-asl Amalika'dan Hasan bin Üzeyne bin Elsemidî' bin Mezidi bin Amelikan Kızı Tedmür'ün ismidir. Medine-i merkûmeyi Hz. Süleyman (a.s.) binâ ettirdiği Arabi târihlerde mezkûr ise de asâr-ı mevcudesi daha eski olduğunu göstermekde olmasına nazaran Süleyman (a.s.) zamanında

⁷⁸ “usûl – اصول” ifadesindeki “elif” harfi sehven yazılmamıştır.

ma'muriyetine tezâyüd ve kesb-i intizâm etmiş olması melhûzudur. Eski Yunaniler ve Romalılar meyânlarında Palmirâ deyû ma'rûf olan şehir budur.

Vakayı'-ı târihesinde Odinat (Üzeyne) b. Elsemidi' [114] nam zatın ba'z vukûâtı ma'lumdur ki Mülûk-ı Fûrs'den Şabur⁷⁹ kable'l- hicre (366) senesinde Memâlik-i Roma tecavüz ederken Üzeyne, Şabur'a müsâ'id bulunub sonraları Romalılarla ittihâd eyledi. Romalılarla ittihâdından sonra Şaburla aralarında vakâyı'-ı azime cereyan ve Şabur'a galebe ederek memâlik-i Roma teslim eden kabâil-i sairenin dahi tenkillerine muvaffak olmuştur. Binâenaleyh İmparator Gallien (Umum-ı vilâyet şarkiye reisi)⁸⁰ unvânını kendüsüne i'tâ eyledi ise de Üzeyne Unvân-ı mezkûru kabul itmediğinden Gallien'in ilzâmıyla (358) târihinde şerik-i saltanat ittihâz eyledi. Târihi mezkûrda üç sene sonra yeğenin su-i kasdıyla maktûl olmuştur.

Üzeyne'den sonra Tedmür Hükümetini zevcesi Zeynoba (Zeyneb) zabt iderek zevcinin kâtilini öldürmüş ve Tedmür'ün ebniye ve asâr-ı umrânisini eskiden ziyade artırmıştır. Zeynoba şehrin ma'muriyet ve latâfetini numune-i cennet denilecek bir dereceye ve hudud-ı memleketi ta Irak'a isâl eyledi. Müşârün-ileyha kuvve-i kalbiyeye mâlike ve nâdire-i zamam itlâkına şâyân bir melike idiği her muhârebede askeriyle berâber bulunur ve müesser hutbeler ve parlâk nutuklar ile ordusunu teşvik ve teşci' ider idi. Kayser Aureliyen, Zeynoba'nın o mertebe-i tefevvukuna dayanamayub [115] asker-i kesire ile bi'z-zât Şam'a gitdikde Zeynoba dahi askerle mukâbeleye çıkdı ise de Antakya karibinde ve müte'akiben Humus civarında vuku' bulan muhârebelerde bozulub Tedmür'e rücu'at eyledi. Aureliyen ta'kib ile Tedmür'ü muhâsara ve her taraftan kat'-ı mesâbla itmekle mahsûrin-i zarûret ve mazâyıkaya dûçâr oldular. Şu hâl ile beraber hayli muhârebeler ve mukâtelelerden sonra Aureliyen, Tedmür'ü zabt ve Zeynoba'yı esir iderek Roma'ya gönderdi. Memleketine bedel olmak üzere pek latif ve azim bir kasr i'tasıyla asayiş ve nafakasını kem-aylık ifâ ve Zeynoba hayli vakit imrâr-ı zendekani ile orada vefât itmiştir

Aureliyen, Tedmür'ü kable'l- hicre (350) senesinde zabt idüb şehrin ve nevâhisinin muhâfazası için asker ikâme itmiştir. Lakin kendüsünün avdetinden ahâli bi'l-hucum asker-i mevcudeyi katl ve idâm eyledikleri haberini aldıkda bi't-tekrâr Tedmür'e

⁷⁹ Sâsânî İmparatoru "I. Şâpûr" ismini, Said Paşa "Şabur" olarak yazmıştır.

⁸⁰ "Umum-ı vilâyet şarkiye reisi", "Doğu eyaletleri hükümdarı" anlamına gelmektedir.

giderek ahâliyi katl ve şehri yağma ittirdi. Biraz sonra iâde-i ma'muriyetine gayret itmiş ise de eski revnak ve umerânın iâdesi mümkün olamadığından gitdikçe inhitâta yüz tutub bi'l-ahire meydanda azamet ve letâfet-i asliyesini andıracak asârdan başka bir şey kalmadı. [116]

2.3.8. Ba'lebek (Baalbek)

Ba'lebek lafzı (Baal) ve (Bek) kelimelerinden mürekkebdır. Fenikelülerin lügatlarında “Rabü'l-Vâdî” ma'nasındadır. Ba'zıları “Medine-i Baal” veyahud “Beytü'l- Rab” ma'nasına olduğunu söylediler. Yunaniler medine-i mezkûreyi (Eliopolis) tesmiye itmişlerdir. “Şemsin Medinesi” dımekdir. Ala-kavl Baal bir sanem ve bek bir şahsın ismi olduğundan ona nisbetle Ba'lebek denildi.

Medine-i merkûme Suriye'nin cihet-i şimâliyesinde bir belde-i kadimedir. Arz-ı şimâlinin otuz derece ve bir dakikasında ve tul-ı şarkiyenin otuz altı derece ve on bir dakikasında ve Dımaşk'a 36 ve Tedmur'a 109 ve Trablus'a 38 mil coğrafi mesâfede vaki'dir.

Ba'lebek medinesi Suriye bilâd-ı kadimesinin a'zamı ve metânet ve hasânetce eşidi idi. Ve sâhil ile bilâd-ı şarkıye miyânelerinde ve tarık-ı ticaretde bulunduğundan Kuvâ-ı Felek muhiti ve mülkü kadimenin matma'ı idi. Binâenaleyh ezmine-i [117] kadimede ma'muriyeti derece-i kusvaya bâliğ olmağla derunundaki heyakil ve ebniye-i mu'azamanın şimdiki asâr-ı medinesi bile bânîlerinin kadr ve azametini ilân idüb duruyor.

Ba'lebek'de a'ceb mebâni-i dünya add olunmağa şayan bir kal'a-ı kadime vardır. Harabelerinin devri dört beş kilometredir. Harabeleri içinde elyevm mevcut asâr-ı garibe yerden mürtefi' bir sath ile üzeri hicârdan musakkaf iki aded kabun ve altı aded direkden müellif bir revak ve şekil-i müseddde bir bina ile mukaddeme-i ebniyede vaki' diğere bir bina ve yarısı esnama mahsus büyük, diğere şemse mahsus küçük iki heykel olub bunlardaki sanâyı'-ı mi'mâriye nâzarlara hayret virecek derecededir.

Zıkr olunan sath-ı mürtefi' manzarası dehşet efzâ bir büyük binâ' haildirki tûlu şarkdan garbe mümted olmak üzere bin kadem ve arzı yedi yüz elli ve yüksekliği otuz kırk kademdir. Büyük büyük taşlardan yapılmışdır. Şimâl tarafındaki divarı garb

cihetindeki divarı üç aded büyük taşdan ibâretidir. Taşlardan her birisinin yüksekliği on üç kademdir. (190) kadem tûlunda olan hait-i garbide vâki' mezkûr üç taşın ikisi altmış [118] üçer ve birisi altmış dört kadem tûlundadır. Bununla beraber taşların yekdiğeri ilsakında ol derece mahâret-i mi'mâriye gösterilmiştir ki nazar aralarındaki fâsılayı güc tefrik idebilür. Daha a'cibi şudur ki bina-ı mezkûr yerden yirmi kadem mürtefi' bir mevki'de vâki'dir. Şu taşlar binaya bir çârın mesâfedeki bir mahalliden kat' ve nakl olunmuştur. Maklu'nda elyevm büyük yönelmiş duruyor ki tûlu (71) ve ulvî (14) ve arzı (13) kademdir. O havâlide olanlar şu taşa (Hacer-i hubla)⁸¹ diyorlar. Sıkleti bir milyon okka zânn olunuyor. Halbuki maklu'nda daha büyük olmak üzere kal' ve ve ihrâc olunarak sonra bulunduğundan çoğu hin-i tesviyede zâil olmuştur. Bu taşların ve oradaki taş direklerin nasıl kat' ve nakl olundukları bir mes'ele-i müşkiledir ki zamanımızın mühendisleri hâlâ bu mes'eleyi hal idememişlerdir.

Mezkur iki aded kâbun-ı mebnâ vâsi' ve uzun ve mütevâzidir. Sakflarında temasil-i adide ve garibe mevcuddur.

Yağmurların, havaların tesiriyle tuy ve birun gibi eczâ-ı mürtesimenin ekseri bozulmuştur. Şu iki kâbûnu bir üçüncü [119] kâbûn⁸² kat' ider. Buda hayvanat ahveri olduğu anlaşıyor.

Zikr olunan revâk-ı kal'anın müntehayı şarkiyesinde ve (180) kadem tûlunda ve heykelin müdahilindedir. Güzel bir suretle yapılmış derecelerden üzerine çıkılır. Lakin dereceler temâdi-i dühûr ile bozulub eserleri kalmıştır. Revâk-ı mezkûrun öğünde on iki aded mermer direk olduğu halde bunların yalnız kâideleri bâkidir. İki kâide üzerinde “ Büyük heykel-i Antonios Boyos ve Jülyen Domnen binâ eyledi ” deyu latin harfiyle yazılıdır.

Revâkların iki cânibinde iki büyük murabba' vardır. Şu merba'daki nakışlar, direkler, mihrâbları vasf olunamayacak derecede masnu'durlar.

Diğer iki binanın birisi fesîh ve şekl-i müseddese vâki'dir. Revâkın cânib-i garbiyesindedir. Tûlu 195 ve arzı bir zâviyeden diğer zâviyeye kadar 250 kademdir. Revâktan şu binâya gidilir. Bunda iki kapu mevcûd olmağla her birisinin arzı on

⁸¹ “Gebe Kadın Taşı” anlamına gelmektedir.

⁸² “Kabun” Türkçe “taş bina” anlamına gelmektedir.

kademdir. Öğündeki dörder ‘umûdun her birisi nukuş-ı acibe ve zehârif-i müdheşe ile müzeyyendir. Şu iki binânın diğer mukaddemki binânın cihet-i [120] garbiyesindedir. Tûlu (441) kademdir ki şarkdan garbe mümteddîr. Arzı (369) kademdir. Garb cihetinde bir tākım masnu’ hücreleri hâvidir.

Büyük heykel-i mezkûr ikinci binânın garb tarafındadır. Fakat zarbât-ı sademât-ı şûan ekser asârını mahv etmekle sukufunun bir parçasıyla altı aded direği baki kalmışdır. Heykel-i mezkûrun tûlu (290) ve arzı (160) kadem olup etrafı elli sekiz aded direk muhâtdır. Direklerden her birisi tûlen atmış ve arzen yirmi iki kadem ve üçer parçadan mevzu’dur.

Şemse mahsus olan küçük heykelin mevki’i büyük heykelin cenûb-ı şarkiyesindedir. Şu heykel öbüründen ziyâde itkan san’atı şâmildir. Üzerine çıkılmak için kapunun yanında dereceler mevzu’ ve derecelerin iki tarafında iki divâr mevcuddur. Heykeli kırk altı aded mermer direkler ihâta eder. Her birisini tûlu kırk altı buçuk kademdir. Sakfı bâki olmağla üzerindeki ezhâr-ı mütenevvîa ve evrâk-ı eşcâr nefiseyi hâvi nukuş-ı garibe ve musanna’a nâzarlara hayret-i azimeyi mucib oluyor. Şu heykelin kapusu acâyib-i ebniyeden ma’dud ve her tarafındaki zâviye-i kâime bir [121] parça taşdan mevzu’olub ezhâr ve evrak ve ekâlil ve melâike resimleriyle menkuşdur.

Ba’lebek’in târihine gelince târih-i binâsı ve kal’anın sebep-i ikâmesi hâlâ umur-ı gâmızadan add olunuyor. Şu kadarki orada ikâme olan heyâkil bir vakitte yapulub murur-ı avâm ile inşa ve tahsin olunduğu asârından anlaşılıyor. Ba’lebek binâsını müverrihlerin ba’zıları Süleyman (a.s.) ve ba’zıları Mısır kudemâsından oraya gitmiş olan koheneye ve bir takımında Romalılara nisbet ediyorlar. Lakin rivâyet-i vaka’anın oldukça akla garib olan ciheti Fenikelülerin asârından olmasıdır. Orası mukaddemleri Fenike bilâdından olduğu hâlde sonraları Romalıların yedlerine geçmiştir. Zikr olunan heykel-i şems Kayser Siodos vaktinde tahrib olunub Savir’in zamanında diğer heykelin binâsına mübâşeretle Karakulla eyyâm-ı hükümetinde hitâm buldu. Bâlâda beyan olunan iki binâ-yı mistah ile revâkın binâsına Karakulla zamanında mübâşeretle yirmi yedi sene müddetde bitirüldüğü mervi ise de bu rivâyeti tasdik itdirecek edille kât’a yoktur.

Ba'lebek târihinde en ibtidâ ma'lûm olan vakâyı' Kayser [122] Yolios'un zaman istilâsıdırki miladdan I. Karun'un evâsıttındadır. Kayser Antoniyen kable'l- hicre (477) târihinde büyük heykeli yâbdırdığı, üzerinde bulunan yazılardan anlaşılıyor. Kayser Kostantin şu heykeli kilisaya tahvil itmiştir. Medine-i mezkûre devri islâma kadar Rumların yedlerinde kâlmış olduğu hâlde hicretin on dördüncü senesi zaman-ı hilâfet-i Farukî'de Ebu Ubeyde bin Cerrâh (r.a)⁸³ ma'rifetiyle feth ve memâlik-i islâmiyeye zamm idildi.

Suret-i fethi ve muahharen inkılabat-ı duhur asâr-ı kadime-i sâire gibi bunu da harâb iderek netice-i ümrâna burhân olmak üzere enkâz ve bakâyâsını ne vechle nazar-gâh-ı ibrete vazî' eylediği kitâb-ı sâinde yazılacaktır İnşâallahu Teâlâ. [123]

2.4. YEDİNCİ FASIL

Tataristan ve Türkistan Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târihi - Tataristan ve Türkistan Coğrafyası - Hunlar - Hungurlar ve Kabartaylar - Aryana ve Ariler - Baktriyana'da Siodots ve Eyusidemus Hükümetleri

2.4.1. Tataristan ve Türkistan Coğrafyası

Coğrafilerden ba'zılarının re'ylerine göre Tataristan kıt'ası Bahr-ı Hazar ile Bahr-ı Şarki'nin beynlerinde vâki' bilâddan ibâret olub arz-ı şimâlinin 40 derecesinde ibtidâ eder. Arab ve Fûrs ve Çin eski coğrafyaları ve kurun-ı mutavâssıta seyyahları kıt'a-ı mezkûre ile Mongolya (Moğol) bilâdını yekdiğerine mezc iderek cümlesine bilâd-ı Tatar ıtlâk eylediler. Ba'zıları şu iki bilâdın aralarını bi'l- tefrik her birisini bir kısım tabi'i i'tibâr itmişlerdir. [124] Turan denilen Sibiryâ ile Buhârâ-yı sagir vesair ba'z mahaller dahi bir vakit Tatarlar taraflarından istilâ idilmiştir. Mahall-ı mezkûrenin cümlesine Tataristan ıtlâkı bir emr-i ârzı olub asıl ve hakikatçe Tataristan ıtlak edilen

⁸³ Ebu Ubeyde bin Cerrâh (583 - 639) (Ebû 'Ubeydeh 'Âmir bin 'Abdullâh bin el-Cerrah), Hz. Muhammed'in sahabelerinden ve cennetle müjdelenmiş on sahabeden biridir.

yerler şimâlen İrtiş Nehri'nin mecrâsına tesâdüf iden dağlar, garben Ural Nehri'nin mecrâsı ile Bahr-ı Hazar, cenûben iklim-i Horasan ve Cibâl-ı Gûr, şarkan Belur dağları ile mahdûddur.

Binâenaleyh şimâlden Aşim beriyyesi Rusya bilâdını, Cibâl-ı Belur ve Nehr-i Yanık Çin ile Tatar bilâdının aralarını fasl edüb garben hadd-ı tabi'isi Bahr-ı Hazardır. Cenûb-ı şarkiden Hindikuş Cibâlın'a kadar mümted olur. Tataristan kıt'asının mesâhası yedi yüz yetmiş bin mil murabba'dır.

Taksimât-ı asliyesinin hâsılı şimâl cihetinde Gırgız bilâdı Karakalpak ve Uralyan iklimleriyle Taşkent ve Türkistan, garbde Harezm Buhayresiyle bilâd-ı Türkmen, cenûb-ı şarkide Buhara-yı kebir ve Fergana medinesiyle bilâd-ı Soğd vaki' olmuştur. Gırgız Ovası Tataristan'ın bir nısfından ibaretdir. Şu kısım Tatar ümmetlerine mahsusdurki Tatar bilâd-ı müstakilesi deyu ma'rûf ve bugün Türkistan namıyla mezkûrdur.

Tataristan kıt'ası üç kısma münkasım olub birisi [125] Türkistan cenûbu dairesidir ⁸⁴ ki Nehri Ceyhun'un iki tarafında vâki'dir. Arablar bunu Tagaristan ve Badahşan ve Harezm dâiresine taksim iderler. İkincisi Türkistan mutavassıtdır. Şu daire-i Aksus (Ceyhun) Nehri'nin şimâliyle, Sir (Seyhun) Nehri vadisinde bulunan arâzidir. Üçüncüsü Türkistan şimâlidir. Bununla İran ve Afganistan'ın arasını Hindukuş silsilesi fasıl ider.

Türkistan nehirlerinin birisi Sir (Seyhun) Nehridir. Mahreci Belur Dağındadır. Cebel-i mezkûrdan çıkdıktan sonra şimâl cihetinde cereyân iderek Urâl (Harezm) Buhayresine dökülür. Birisi de Aksus (Ceyhun) Nehridir. Buna Amur dahi denülür. Mahreci Belur dağında karlı mahallerdir. Garbe doğru cereyân ve sonra şimâle meyl ile kezâlik buhayre-i mezkûreye mansıb olur. Bunlardan başka dahi Türkistan pek çok nehirler câridir.

Bedahşan, Nehr-i Ceyhun'un üzerinde iklim ve bir medinedir. Orada yakut, lacivert, hadid, kibrit, tuz madenleri vardır.

⁸⁴ “dâire” kelimesinde “dal” harfî sehven “zal” harfiyle yazılmışdır.

Harezmi bilâdı Horasan'ın şimâlinde, Bahr-ı Hazar'ın şarkında, Mâverâünnehir'in garbindadır. Bilâd-ı Harezmi'den [126] Hive şehri Ceyhun'dan munfasıl bir cedvel üzerinde vâki' Gürgânc-ı (Cürcân) Kebiri ve Gürgânc-ı Suğrâ şehirleri dahi bilâd-ı mezkûreden ma'dûd olub ikisinin arası sekiz mildir.

Bilâd-ı Türkistan'dan ma'dud Baktriyana (Belh) bilâdı Hindikuş Cebeli'ni veli ider. Şarkında Bedaşan ve şimâlinde Mâverâünnehir bilâdı vâki'dir. Belh Kasabası bir düz mahalldedir. Güzel bahçeleri, latif suları hâvîdir.

O nevâhinin en büyük şehri Semerkant'dır. Bilâd-ı ma'rûfeden Buhara'nın 12 mil cânib-i şarkisindedir. Muhiti sekiz buçuk mildir. Şimdi eski ma'muriyetinde değildir.

Soğd-ı Semerkand dünyanın mütenezzihât-ı latifesinden ma'duddur. Orada Ku nâmında bir nehir cari olub şu'beleri hudud-ı Buhara'ya kadar teşa'ub itmiştir.

Sir Nehri'nin vadisinde vâki' Fergana'dan Hucend ve Hokand kasabaları kasabat-ı meşhureden ma'duddur.

Türkistan şimâlinin ahâlisi konargöçer Tatar ve Türkmen kabâilidir. [127]

2.4.2. Hunlar

Hun kabâili ümem-i âlemin pek eski bir ümmet-i azimesidir. Nâm-ı kadimleri şimdiki mezkûr olan isimleri gibi Türk lafzı olduğu hâlde a'sâr-ı kadimede kabâil-i mezkûreyi Çinliler Hun tesmiye itmişlerdir.

Hunların nisbetlerinde olan rivâyât ihtilâf üzredir. Arab müverrihlerinin ba'zılarıyla Fransız müverrihleri Yâfes bin Nûh (a.s.) evlâdından olduklarını ve ceddlerinin ismi Türk idüğünü beyân ediyorlar. İbn-i Esir Türkleri Tiriş bin Yâfes evlâdından add ediyor. Moğol müverrihleri Tatar ve Moğol nâmlarında iki birâderin evlâdından olduklarını gösteriyorlar. Başka rivâyetlerde vardır. Rivâyet-i sahihaca Tatarlar Hun kabâilinin fer'inden ma'dûddurlar.

Hun kabâili fi'l-asl Altay cibâlinde sakin iken oradan Türkistan cibâline dağılmışlardır. Bulundukları bilâda Fürsler, Turan tesmiye eylediler.

Türk rüesasından Oğuz Han şöhet-i azimeye hâizdir. [128] Şu zât Kara Han'ın oğlu olub büyük büyük fütuhata muvaffak olmuş ve bir Türk devleti te'sis etmiştir. İbrahim (a.s.) ile muâsır olduğu mervidir.

Han müşarün-ileyh ibâdet-i evsânı terk ettiğinden karındaşıyla aralarında pek çok muhârebât-ı diniye vuku' buldu. Yetmiş sene kadar emr-i hükümetinde istikrârından bahs olunuyor. Babası Kara Han kış mevsiminde Karakurum'da ve Yaz aylarında Avar dağında bulunur idi. Oğuz Han cenûba intikâl ve o târihlerde Türkistan'ın en meşhur medinesi olan Yas nâm şehri merkez-i hükümete ittihâz itti. Karındaşına galebe itdikte Türkistan akvâmının hepsi kendisine mutî' oldular.

Vefâtında altı oğlu kaldığından mülkü altıya münkasım olmuş ve bunların her birinden dörder oğlu dünyaya gelüb beheri bir kabilenin babası add edilmiştir.

Oğuz Han'ın üç oğlu Ceyhun ve Seyhun Nehirleri aralarındaki bilâdı ellerine geçürdüğünden sonra Bosfor⁸⁵ ve Tuna taraflarına kadar mülkleri müttesi' oldu.

Oğuz Han'ın vefâtında oğlu Gün Han ve ba'de Ay Han, Yıldız Han, Mengli Han, Deniz Han, İlhan tertib üzere mesnednişin-i hükümet oldular. İlhan ile muâsır [129] bulunan Tatar hükümdarı Sunc Han aralarında muhârebeler vuku'uyla bi'l- ahire Tatarlar galebe iderek Oğuz Han devleti munkarız oldu.

Hicretten altı asır mukaddem Hunlardan bir taife şark cihetinde harekât-ı tecavüzkârâne ile Çinlilere dehşet-endâz-ı besâlet olmuş ve şarka tecâvüz idenlerin mâ-'adâları çok vakit sonra Asya-yı suğrâ dağlarına hücum itmişlerdir. Binâenaleyh Türkler, Çin hududundan Bahr-ı Hazar'a kadar pek büyük bir kıt'aya mes'ulu oldular. Sonraları Moğollarla aralarında kanlı muhârebeler yüz gösterdi. Pek çoğu Avrupa'nın cenûb taraflarına azimet ve Avrupa bilâdının bir büyük kısmını istilâ eylediler.

Hicretten iki asır mukaddem Hunlar şimâl taraflarında iki büyük memleket zabt itmişlerdir. Çinliler şu iki memleketi Çav ve Ling tesmiye itdiler.

⁸⁵ İstanbul Boğazı'nın tarihi ismi olup "Öküz geçidi" anlamına gelmektedir.

Kabl'el-Hicre (188) de Tuna'dan Çin'e kadar mümted olan mahallerdeki Hunlar Attila nâmında bir hükümdar zâdenin daire-i itâ'atına dâhil olmuşlardır. Attila'nın vuku' bulan fütühât ve muhârebatı kısm-ı râbi'de zikr olunacaktır. İnşâallahu teâlâ [130]

2.4.3. Hungular ve Kabartaylar

Hungular Macarlar dimektir. Bunlar ezmine-i kadîmede bahr-ı Hazar'ın şimâlinde sâkin kabâil-i Etrak'dan ma'dud idiler. Şimdi Kabartay denilen kabileler dahi bunlara mülhak idiler. Bahr-ı mezkûrun şimâlinde meskûn Pacinak ve Kangaz denilen Uz (Türkmen) Kabârları ile Hungur ve Kabartay Türkleri aralarında husumetler ve muhârebeler tahaddüs ittiğinden Türkler mağlûb olub iki kısma ayrılmışla bir kısmı şarkda der-bend ve Gürcistan taraflarına hicret ve oralarda ikâmet itmişlerdir. Kabar kısmı dahi Türk Nehrinden Tulunc dağlarına kadar yayıldılar

Kabar kısmı birisi aşağı Kabartay diğeri yukarı Kabartay nâmlarıyla iki fırkadır. Çerkes ismi mukaddemleri Baykal Gölü kurbundaki Gırgızlara itlâk olunur idi. Sonraları Kabartaylar dahi o nâm ile yad olundular. Gürcüler Kabartaylara komşu ba'zı Türk kabâilidir.

Mezkûr muhârebelerden sonra Hungular garb taraflarına gitmişler idi. Oralarcada Paçınakların hücumlarına vesâir [131] ba'z felaketlere tesâdüf itmekle mevâki' müteadidede geşt ü güzâr ve sonraları Erdel denilen Seraneslonya ve Moriya havâlilerinde karar eylediler.

2.4.4. Aryana ve Ariler

Aryana bilâd-ı kadîme-yi hâvi bir dâireye ve Ariler yahûd Aryanalılar Hind-i Avrupa kabâili aslisinden münşa'ib ümem-i müte'adidenin esbâtına mensûb bir nâmdır. Ariler'e Aryas dahi dinülür. Mukaddemada işâret olunduğu üzere ümem-i mezkûrenin cümlesi Yâfes bin Nûh (a.s.) evlâdından olub ikdar-ı ba'ideye mümted ve fürû'u Asya'nın bir kısmıyla Avrupa mevâki' kesiresine münteşir oldular.

Tevrât'da mezkûr olduğu üzere Nûh (a.s.) zürriyeti tufândan sonra Şanâr arazisinde tecemmu' ve burc-ı Babil'i binâ eyledikleri sırada burc münhedim ve cümlesi ruy-ı zemine münteşir olmuşlar idi. Yâfes'in mukaddemada gösterilen esbâtının evlâd-ı mütevalidesi Asya-yı Vustâ'da ve bilâd-ı Fars'dan vilâyet-i şarkiye ile cibâl-ı azimenin silsileleri aralarında [132] tavattun eylediler. Mevatınları Türkistan-ı Çini bilâdının hadd-ı garbisi olan Aksus Nehrinin iska eylediği arazi-i vâsi'aya kadar mümted idi. Şu'ub-ı mezkûre o mevkilerden serdâriyân denilen Dinserete vadisinde Kilesete cibâlinin eteklerine kadar yayılmışlardır. Oralarda Arilerin sâkin oldukları yerler Aryana, yahud İryana nâm umumisini aldı. İran ismi bundan me'huz olduğu maznundur. Aryas sanskrit lügatında sâlihler dimektir.

Aryana Fars-ı kadim memleketinden bir mukâtta'a olub şimâlen Baktriyana, cenûben Edrincyana, şarkan cebel-i Barubamirya, garben Parsiya ile mahdûddur. Âsıması Aryadır ki elyevm Herat denilen kasabadır.

İbtidâ bilâd-ı Fars ve Herat'a Aryana denilir idi. Sonraları intişâr-ı kabâilden naşi nâm mezkûr Kuhkaf ve Dicle'ye kadar mümted olan Asya-yı Vustâ'nın hâvi olduğu mecmu' bilâda ta'mim eyledi. Herkanya, Parsya, Mada, Fars bilâdında ism-i mezbûrun ta'mimi müehher idüğü ve Aryana-ı asliye Baktriyana (Belh), Soğdyana (Buhara ve Hive ve Hokand) olduğu cümle-i rivayetdendir. [133]

Aryana-yı asliye nâmı altındaki şu'ub-ı mevatın-ı kadimelerinden tedric ile Avrupaya kadar yayılmışlardır.

Aksus Nehrini ubûr ile intişâr iden kabilelerin çoğu Galyalılar, Keltler, Kariler, vesâir zümreler olmağla bunların bir kısmı Fransa, Cezair, Britanya ve Belçika ve büyük kısmıda İtalya ve İspanya'da tavattun eylediler. Akvâm-ı mezkûre tedric ile mevatın-ı aslilerinden hareketle en sonra tavattun eyledikleri mevazı'a giderken mebde'-i hareketlerinde münteha-yı azimetlerine kadar birer müddet sâkin oldukları Kırım ve Tuna sevâhili ile Kostantinye cihetlerinde ba'z müstemirrat bırakmışlardır.

Detşa, Tutun, Sakalya (Alman) takımlarının o kabâilden ma'dûd oldukları muahharen keşf olundu. Akvam-ı mezkûre pek çok zamanlar bilâd-ı mutavassıtayı vatan ithâz iderek ba'de mevâtın-ı ahirelerine azimet eylediler. İsti'mal eyledikleri lugat ile vatan-ı asliyeleri beyninde münasebet-i asliye mevcûddur.

Müverrihler kable'l- milad beşinci asırdan sonra Asya'dan tard olunan Fin, Tatar, Moğol kabilelerinden başka akvâmın Avrupa havâlisinde muharebelerinden bahs itmemiş olduklarına nazaran ümem-i mezkûrenin muhâceretleri miladdan mukaddem ki [134] (2500) senesinden (500) senesine kadar vuku' bulmuş olduğu anlaşıyor. Avrupa taraflarına hicret idenlerin mâadası olub mevatn-ı aslilerinden kalan akvâm-ı Aryaniya ümem-i Turaniye denilen Tatar ve Moğol hükümdarlarına taht-ı itaatlerinde kalmışdır. Bunlar Hokand, Hive, Buhara ve umum-ı Türkistan sekinesinin asıllarıdır. Bu günkü günde asl-ı mezkûre mensûb olanlar Taçika nâmıyla ma'rûf olub yedi sekiz milyon nüfusdan ibaretdir.

Ümem-i Aryaniyayı nazar-ı tahkikadan geçirdiğimiz halde, Fin, Tatar, Türk, Macar ve Rus'un ba'zıları gibi asılları Ural sakinesine mensûb olanlardan mâada Avrupa'da bulunan ahâlinin hemân cümlesini ümem-i mezkûreden görürüz ki Avrupa'da bulunan ümem-i Aryaniyanın şimdiki halde mikdarı (218.000.000) ve Ural akvâmı (64.000.000) nüfusa baliğdir. Lakin istisna idilen akvâm-ı saire-i mezkûrenin nisf-ı mikdarı Aryaniya kabâilinden müteş'ab oldukları cihetle nüfus-ı Aryaniya (62.000.000) daha ziyâde görünür ki bunun atmış milyonu Amerika'da ve iki milyonu Asya'dadır. Binâenaleyh Arilerin Asya'da bulunan Acem, Ermeni, Gürcü, Tacik, Afgan vesair şu'ubunun [135] mâadası (50.000.000) nüfusa bâliğ olur. Atlas dağlarının sakinesi gibi Afrika'daki Barabara (Berberi) şu hesabın hâricindedir. Hind bilâdındaki Aryanya akvâmı pek çoktur. Lakin bunlar sekine-i asliye ile ihtilât etmiş olduklarından temeyyüzleri mümkün olamaz. Ariler'e mensûb olan lugâta müteallik ma'lumât muhtasara mukaddemada zikr olundu.

2.4.5. Baktriyana

Baktriyana Asya'da büyük bir memleket-i kadimedir. Cenûben Rubamisos ve Bilâd-ı hind, şimalen Soğdyana, şarkan Maverâ-ı Aymasa kadar, garben Hirkanya ile mahdûddur. Hindikuş Dağlarıyla Rubamisos ve nehr-i Aksus nevâhileri dahi mülhakatından idi. Baktriana Türkistan'da vâki' Belh hanlığıdır.

Baktriler, Madiler, Fürsler, Hind-i Cermaniden birer batn add olunuyorlar ki hepsi Arilerden ma'duddurlar. Luğatları zendyedir. Ezmine-i kadimede Baktriyana şevket

ve azamete hâiz bir memleket-i cesime idi. Umrânı derece-i gayede idi. [136] ba'z rivâyete nazaran Fûrs Devleti'nin mehd-i zuhûrudur. Zerdüş mezhebi orada zuhûr eyledi.

Baktriana'nın ka'idesi Baktra (Belh) şehri idi. Şehr-i mezkûr Aksus Nehrin'e mansıb olan Bakteros Nehri üzerinde vâki'dir. Ezmine-i azametinde ümmü'l- bilâd deyu meşhur idi.

Asur pâdişâhı Ninus ve zevcesi melike Semiramis harben orayı zabt ittiler.

Ninus Baktra'nın istilâsını arzu iderek bir milyon yedi yüz bin piyâde ve iki yüz bin süvârî ve mühimmat-ı harbiyeyi havi on bin altı yüz arabayı bi'l- istishâb Baktriana'ya doğru giderek tarîkın gösterdiği müşkûlat üzerine yolda askerini yedi kısma taksim eyledi. Baktra hükümdarı Okaspartos, Ninus'un azimetinden haber aldıkda harb ve kıtal ashâbını tedarike kıyâm ve memleket ahâlisinden dört yüz bin kadar asker istihzâr idebilmekle asker-i mezkûreyi dağların ma'berlerinde pusuya vaz' itti. Asuriler o ma'berlerden geçer iken pek büyük inhizama tesâdüf idüb yüz bin kadar telefât⁸⁶ virdiler. Şu inhizâm Baktriler aralarında mesel-i sâir olmuşdur. Lakin Ninus'un askeri kırılmakla dönüşü olmadığından [137] müteâkiben leşkerini cem' ve tanzim ile ilerleyüb Baktriana'ya dâhil oldu. Baktriyanalılar muhârebelerinin kesretinden ve hem zâhib olmağla kal'alara ilticâ eylediler. Ninus o kal'aları daire-i teshire aldıktan sonra Baktria Şehrini muhâsara eyledi. Şehrî metânîti cihetiyle muhâsara hayli vakit uzayub zevcesi Semiramis'in tahsiri kalbini istilâ eylediğinden Semiramisi dahi yanına celb ve efkârını teşvik edecek intizârı izâle itmekle muhâsarayı teşdid ve tazyikatı gitdikçe tezyid iderek bi'l-ahire Baktrilerin ba'z gafletlerinden istifade ile şehrin zabtına muvaffak olmuşdur.

Kiros (Keyhüsrev)'un zamanına kadar Baktriya memâlik-i Asur ve ba'de Babil Devleti memâlikinden ma'dud idi. Keyhüsrev'in zamanında Fûrs Devleti bilâdına munzamm oldu.

İskender Yunaninin Dara ile muhârebesi esnasında Dara'nın ümerasından Besus nâmında bir şahıs efendisinin katliyle memleketini istila efkârına düştüğünden Dara'yı cerh ve altun zincir ile bend ederek bir Araba derûnuna bi'l- idhâl yol ortasında

⁸⁶ "telefât" ifadesindeki "fe (ف)" harfî sehven "gayn (غ)" harfiyle yazılmıştır.

bırakdıktan sonra Baktra'ya gitmiştir. Dara'nın mecrûhen vefâtını müteakib İskender Baktra'yı dahi istila itdi.

İskender'in vefâtından sonra Baktriyana ve Soğdyana bilâdında [138] Astasator nâm zât vali idi. Bilad-ı mezkûre hicretten (933) sene mukaddem Selefkiye memleketine ilhâk itmiştir. (878) tarihine kadar Selefkilere tâbi' olub Antiohos Sios'un bilad-ı merkûmede valisi bulunan Siodots⁸⁷ o târihde Antiohos Sios'un daire-i itâ'atından hurûc ve bir hükümet-i müstakille teşkil eyledi.

2.4.6. Baktriyana'da Siodots ve Eyusidemus Hükümetleri Kable'l-Hicre (748-878)

Siodots Baktriyana havâlisini zabt itdikden sonra Eşkâniyân Devleti ile hayli muhârebeleri vuku' bulmuş ve (865) de fevt olmağla yerine II. Siodots geçmiştir.

II. Siodots Selefkiye Devleti hükümdarıyla muhârebe itmek üzere Eşkâniyân Devleti ile ittifâk eyledi. Müverrih [139] Bostyanus'un rivayetine göre târihlerde Baktriyana memleketi bin kadar medineye hâvi idi. Memleket-i mezbûre Siodots ikabı yedlerinde kalmayub (843) târihinde Maginsalu Eyusidemus nâm zâtın yed-i zabtına geçdi.

Eyusidemus naire-i harbi parladub Hinde kadar itla'-ı dest istilâ itmiştir. (828) senesinde Suriye hükümdarı büyük Antiohos askerle Baktriyana havâlisine yürüdükde Euthydemus mukâbeleye çıkdı ise de münhezim oldukdan Antiohos'un itâ'atında bulunmak ve Soğd bilâdına münteşir bedvileri def' itmek üzere mülkünün yedinde kalmasını niyâz itmekle Antiohos bu sureti bi'l- kabul Baktriyana memleketini Euthydemus'a terk iderek oradan Hind'e azimet eyledi. Antiohos'un gavail-i ahiresi esnasında Euthydemus Selefkillerin boyunduruğu altından çıkub istiklâl-ı sâbıkını iâde ve memleketine mucâvir bulunan Baromisos (Hindikuş) biladıyla Hindistan'ın bir kısmını istila ediverdi.

⁸⁷ M.Ö. 250'de Baktriya Krallığını kuran I. Diodotus'un ismini Said Paşa "Siodots" olarak yazmıştır.

Euthydemus ‘un vefâtında yerine cülus iden oğlu Dimitrios fütuhatca babasının mesleğine süluk, ve Batalina mukâtaasıyla bilâd-ı Hind sevâhilindeki mahalleri istila eylediğinden nâmını Hind pâdişahı deyu i’lân eyledi. [140] Dimitrios’un Hindistan’da gitmiş olduğu mahallere İskender Yunani’nin gidememiş olduğu Strabon⁸⁸ rivâyet idiyor.

Dimitrios’un vefâtında kendüsüne halef olan Mindros Dimitrios’un mesleğinden ayrılıb fütuhata i’tina ile mülkünü şarkan bilâd-ı Çin’e kadar tevsi’ ve şân memleketi tezyid eyledi.

(803) târihinde Mindros’a halef olan Eucratides babasının fütuhatı sâyesinde nâmını mülk-i ekber deyu i’lân itmiştir.

Eucratides (769) senesine kadar Baktriyana’da hükümet eylemiş olduğu halde o târihde oğlu Eucratides kıyâm ve pederini idâm ile memleketini gasb etdi şu na-halefin zamanında Eşkâniyân Devleti Baktriyana memalikine taslitle beyn-el ahali fitne ve fesadat-ı azim dahi yüz gösterdiğinden Baktriyana memleketi parça parça olub her parçasında bir hükümet-i müstakille teşkil itmekle Eucratides yedinde nefsi-i Baktrianadan başka bir yer kalmadı. Şu ihtilâl ve inkısam esnasında Barimisos’un cenûbunda Arya ve İndus vadisinde vâki’ Nisabor şehrinde Hindos hükümetleri teşkil iderek bu hükümetleri (742) senesine kadar mümted olmuştur.

Baktriyana Hükümeti bâkiyyesi II.Eucratides’un [141] yedinde kalmış ise de (748) senesinde Eşkâniyân Devleti’nin hücum ve istilâsıyla munkarız ve memâliki mazbut olduğu gibi Arya ve Hindos hükümetleri de (746) târihine kadar devam edebilub o târihde kâmilten Eşkâniyân Devleti memâlikine munzamm oldu.

2.5. SEKİZİNCİ FASIL

Haykanya Kıt’ası Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Tarihi – Haykanya Coğrafyası – Haykanya Devleti – Arşakyan Devleti

⁸⁸ Günümüzdeki Amasya ili sınırları içinde varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Strabon Dünyanın ilk coğrafyacısı kabul edilir. Antik Dünya hakkında coğrafya kitabı vardır.

2.5.1 Kıt'a-ı Mezkûrenin Coğrafyası

Şu kıt'a Asya-yı garbiyede vaki' bir dairedir. Taklibat-ı kesireye tesâdüf eylediğinden suret-i daime hudud-ı hakikiyesi ta'yin olunamaz.

Kıt'a-ı mezkûre memâlik on iki vilayet ve 180 nahiye olup vilâyet merkeziyesi Ararat idi.

Mukataâtı: Arglisine, Sekasina, katrzine, Fasiyana, Kalisina, Sofina, Hurzina, Bagraidanina, Guta, [142] Garantınza, Otina, Obarina, Tavoha, Sakisina, Sana nâmlarıyla yâd etdikleri şehirler idi.

İnkılâbât-ı dühûr ve tekkadüm-i usûr cihetiyle o namlar altında bulunan mukataâların gerek mevkileri ve gerek isimleri türlü türlü tebdilâta teâdüf etdiğinden çoğu akvâm asliyesiyle beraber mensî ve harab olmuştur.

Kıt'a-ı mezkûreye yüksek dağların silsilerleri kat' iderler. Şu dağların ba'zılarının üzerinde her vakit kar bulunur. Bu kıt'adaki Ararat dağlarının büyüğü Hâris ve küçüğü Huveyris nâmlarıyla mevsumdur. Büyüğü sath-ı bahrdan (1762) ve Ars ovasından (14.000) kadem mürtefi'dir. Üzerinde üç bin kadem mikdarı mahall her vakit kar altındadır. Küçük Ararat büyüğünden hayli alçaktır. İkisi beyninde bir büyük dere vaki'dir. Toros dağlarının silsileleri dahi kıt'a-ı mezkûreyi kat' iderler.

Şu kıt'anın tekâddüm-i zaman cihetiyle ahâli-i aslisi büyük büyük tebeddülata⁸⁹ tesâdüf iderek Türkler, Fursler, Rumlar, Kürdler gibi akvâm-ı kesire içlerine karışmış ve mikdarca akvâm-ı mezkûre ahâli-i kadimeye kat kat galebe iderek başka [143] mahallerden bir kıt'aya azimetle tavattun idenler Irakiler, Suriyeliler, Mısırlılar gibi tavattun itdikleri memleketlere nisbetle şâyî'a kazandıkları müsüllû akvâm-ı sâireden o kıt'aya yerleşüb mütevattın olanların hepsi kıt'a ismine nisbetle şöhret vermiş olduklarından ahâli-i asliden şimdi şahs-ı vâhidin bile tahsis ve irâesi daire-i imkandan hârca çıkmıştır.

⁸⁹ "Tebeddülât" kelimesinin sonundaki "te" harfî sehven peltek "se" ile yazılmıştır.

2.5.2. Haykanya Devleti (Kable'l-Hicre 949-2729)

Bu devlet Haykus bin Tücerma bin Cümer bin Yâfes bin Nûh'dan ibtidâ ider.

Ba'zı müverrihlerin yazdıklarına göre Burc-ı Babil yapılır iken Haykus Babil Hükümdarı Nemrud tarafından o binanın inşasına nezâret idenlerin birisi idi. Zir-i destinde olanların kendüsüne secde etmelerini Nemrud emr ittiğinden [144] Haykus kabul itmeyüb başında bulunan üç yüz kadar galebelikle cihet-i şimâliye doğru azimet ve Cebel-i Ararat karbinde bir medine inşâsıyla orada tavattun eylediler. Medine-i mezkûre Hayka'umar namıyla mevsüm olmuştur. Haykus'un medinesi dimekdir.

Haykus o medinede olan ahâliye hükümdar oldu. Bidâyet-i hükümeti hicretten (2729) sene mukaddem imiş. Tebelbül-i Elsine vaka'asıyla şu tarih arasında hayli tefâvüt olub ba'z müverrihler Haykus'a dör yüz sene ömür göstermiş olduklarına nazaran tarih-i mezkûre saht nazarıyla bakılamaz. Kezalik devlet-i müşarün-ileyhin muâsırı bulunan mülük-ı saire ile meyanlarında cereyan iden vakayı'ca ba'z târihlerin gösterdikleri zamanlar beynlerinde dahi tefâvüt görünüyor. Ma'mafih bunda ezmine-i kadime târihinin sahte vechle mazbut olmayan kısımları gibi “ el-uhdet âle'r- ravî” diyerek kıtamıza derc eyledik.

Bu devletin müessisi ve birinci hükümdarı zikr olunduğu üzere Haykus'dur. Bidâyeti hükümetinden seksen bir sene sonra fevt olub yerine oğlu Arminak cülüs eyledi.

Arminak ihvânıyla beraber merkez hükümetlerinin şimâl [145] cihetine geçtiğinden orayı Arkâs tesmiye eylediler. Bundan sonra biraderzadeleri teksir itmekle Masanafasiyon, Huryun, Bazyun nâmlarıyla üç taifeye münkasım olmuşlardır.

Arminak hükümetinin kırk dördüncü senesi vefât edüb oğlu Armaryus yerine oturdu. Oda kırk ve halefi bulunan oğlu Amasiyus otuz iki sene hükümetle vefât eylediğinden Amasiyus'un büyük oğlu Kigan mesnednişîn-i hükümet oldu (252).

Kigam elli ve oğlu Harmus otuz bir sene hükümet eylediler. Harmus'un vefâtında oğlu Aram serir-i hükümete cülüs eyledi (2449).

Aram'ın zamanına kadar müverrihler Haykaniya Devleti'nin vuku'âtına dair şâyân beyân olacak ehemiyetli bir şey göstermiyorlar. Şu kadarki Aram cülus edinceye değin eslâfı ittisâ' ve muhâfaza-i memleketce iktidarsız olduklarından mülkleri mücâvirlerinin iyadı igtisablarında kalmışdı. Aram hükümdar oldukda dest-i iktidarını itâle ve tecâvüzât-ı hâriciyei izale ile beraber a'da'-ı devletin gasb itmiş oldukları yerleri bir bir ellerinden aldıktan sonra yed-i fütuhâtını daha ilerüye uzatarak Kapadokya'ya kadar istilâ [146] ve o civarda Mazaka şeyrini binâ eyledi. Sonraları şehir-i mezkûr Kayserya nâmı verilmişdir. Aram'ın vefâtında yerine oğlu Kara cülus eyledi (2391).

Asur melikesi Semiramis Kara ile hem-asır olduğu ba'zı târihlerde muharrerdir. Lakin Semiramis, Kara'dan hayli mukaddem olduğu Asur târihlerinden anlaşılmağla bu babda olan ihtilâf Semiramis bahsinde derc olunmuştur.

Elkavl alâ ze'mehum Kara hüsn ve cemalde yekta olduğundan vasfının şüyû'u Semiramis'i hevâsına cezb iderek melike-i müşârün-ileyha tezvic arzusuna düşdüğü halde Kara'dan muvaffakat göremediği cihetle aleyhine i'lân-ı harb eyledi. İnde'l-muhârebe Kara maktulen vefât itmişdir (2365).

Semiramis ma'sukunun cenâzesine mâtem tutduktan sonra Kara hakkındaki gadrını oğlu Kartus'un taltifiyle ta'dil-i efkârına düşdüğünden Kartus babasının ismiyle tesmiye ve Haykanya hükümet-i seririne iclâs eyledi. Semiramis Şamiramgerd medinesini o sırada binâ itmişdir ki şehir-i mezkûr muahharen Van nâmıyla şöhret bulmuştur. Semiramis'in galebesinden sonra Haykanya Devleti, Devlet-i Asurya'nın daire-i itâ'atına dâhil oldu. Kardus maktulen vefât edüb oğlu [147] Kanuşavan sen şebaba vardıkda Asur hükümdarı Biblos kendüsüne cizye vermek şartıyla Kanuşavan'ı Devlet-i müşârün-ileyha serir-i hükümetine oturtdu (2347).

Kanuşavan umur-ı devletin tedbirine devam iderek hazâkat ve dirayetiyle hükümetin istiklâl sâbıkını bi'l- iâde hükümdar-ı müstakil oldu. Ve atmış üç sene hükümet itdiğinden sonra bila-veled vefat etmekle Haykus neslinden Bard nâmında bir zât hükümdar oldu (2274).

Bard'dan büyük Dikrana kadar kırk nefer mülûk mesnednişin hükümet olmuşlardır. Müverrihler müddet-i mezkûrede hükümet eden mülûkun esâmi ve târihi cüluslarını

kitaplarına derc edüb lakin târihce ehemmiyeti hâvi vakâyı’ mülkyelerinden bahs itmiyorlar.

Mülûk-ı Müşârün-ileyhim Bunlardır

Esâmi-i mülûk		Târih-i cülûs
Bard		2284
Arbak		2234
Zafan		2190
Barnak		2153[148]
Sur		2090
Hafanan		2055
Faşdad		2025
Haykak	1	2003
Fambak	1	1985
Arnak		1975
Şafares	1	1954
Nevadir		1945
Fesdam		1924
Kar		1911
Gürak		1907
Herand		1889
Ansak		1864
Gelak		1849
Huru		1819
Zarmir		1816

Şafareş	2	1806
Burc	1	1759
Arbon		1724 [149]
Burc	2	1697
Bazun		1657
Hu		1657
Husak		1563
Fambak	2	1532
Kaynak		1505
Barnafas	1	1450
Barnak	2	1427
Askaorti		1387
Barvir		1370
Heraçya		1321
Barnafas	2	1300
Bacayeh		1282
Kurnak		1252
Bafus		1244
Haykak	2	1227
Perfant		1191

Perfant'ın vefatında büyük Dikran cülûs eyledi (1187). Dikran, Fürs pâdişahı Keyhüsrev ile muâsır [150] ve müttehid idi. Dikran, Deylem ahâlisi ile muhârebe ve hükümdarlarını katl itmiştir. Dikrangerd şehrinin müessisi budur. Hemşiresini Keyhüsrev'e tezvic itmiş olduğu halde sonra aralarında burûdet yüz gösterdiğinden

mezbûreyi celb ile şehir-i mezkûrda ikame eyledi. Dikran'ın vefâtında oğlu Fahakin hükümdar oldu (1142).

Fahakin'den sonra ve ona kadar hükümet eden isimleri atide muharrer beş zât-ı ashâb iktidardan olmadıklarından bunların târihce zikre şâyân vekâyı'-ı mühimmeleri yoktur. Fahakin'in halefi Arafan'dır.

Mülûk-ı Müşârün-İleyhin Cedveli

Esâmi-i Mülûk	Târih-i Cülûs
Arafan	1115
Nirsih	1097
Taric	1062
Armuk	1016
Baykam	1007
Van	

Van (993) târihinde cülûs idüb Şemirana'nın [151] binâ etmiş olduğu şehrin imâretini tecdid ve tezyin itmekle nâmına nisbetle Van tesmiye eyledi. Vefâtında yerine oğlu Vahe geçmişdir (973)

Vahe a'mâl-ı mülkiye ve idâre-i siyasiyece müştehir idi. Muâsır bulunan İskender Yunaninin Fûrs Devletiyle vuku' bulan muhârebelerinde askerle Fûrlere muâvenet eylediğinden İskender bi'l- muhârebe Vahe'yi bozdukdan sonra katl ve mülkünü zabt itdi.(949)

Bin yedi yüz seksen seneden berü mümted olan Haykanya Devleti Vahe'nin maktuliyetiyle munkarız olmuşdur.

Devlet-i müşârün-ileyhin tertib-i mezkûr üzere esâmi ve Tarihleri ba'zı müverrihlerin yazdıkları şeylerdir. Asur bahsinde gösterildiği üzere Avrupalıların Horsabad Harabelerinden çıkardıkları asâr-ı atika üzerinde menkuş yazılar aralarında Sargon'un lisânında olmak üzere muharrer vukuât gösterir ki şu müverrihlerin ifadat-ı mezkûresinde çok yanlışlık vardır. Zirâ Sargon kable'l-hicre (1343) târihinde cülûs

idüb zamanında (Ernez) Van'ın vefâtından sonra oğlu (Esa) hükümdar olduğu asâr-ı atika-ı mezkûre üzerindeki yazılardan istinbat olunmuştur. Bâlâda muharrer cedvelde [152] Sargon zamanına musâdîf hükümdar (Barvir) olduğu mündericidir. Asâr-ı mezkûr üzerindeki vukuât meyânındaki isimlerin sahte bî- iştibâh olduğuna nazaran zikr olunan târihlerde yanlışlık olacağı bedihîdir.

2.5.3. Arşakyan Devleti (Kable'l-Hicre 194-774)

Haykanya kıt'asını İskender istila itdikden sonra kendüsüne ve â'kâbının valileri idâre edüb şu idâre (949) dan (774) senesine kadar devam eyledi. Kıt'a-ı mezkûreyi Eşkâniyân mülûkundan Ardavan, Selefkiye Devleti yedinden ahz itmekle memâlik-i Eşkâniyân'na zamm eylemiş ve hin-i zabtında Selefkiye Devleti'nin orada valisi bulunan Ardafast'ı hükümetinde ibkâ etmiştir. Ardavan'ın hafidi Mihrdad, Eşkâniyân tahtına oturdukda Ardafast'ı tard ve akrabasından Agrşak'ı hükümdar ta'yin eyledi (774). [153]

Agrşak bilâd-ı Haykanya'nın âsıması olan Ardeş şehrinde mesnednişin-i hükümet olmuştur. O sırada Romalılarla müttelik olan Tiflis valisi Morpilekes milel-i mütecâvirenin iâneleriyle bir kuvve-i askeriye tedârik iderek Agrşak ile meydan-ı muhârebeye indi ise de münhezim olub yedindeki dâire dahi Agrşak'ın yed-i istilâsına geçdi. Ve Agrşak fevt oldukda oğlu Arşen hükümdar oldu (703).

Arşen Pontus (Trabzon) hükümetine galebe ederek galebesini hâvi Karadeniz civârında bir mahalle taşdan bir temsil nasb eyledi. Kendüsü putperest olduğundan mezhebi hâricinde bulunanları ta'zibden hali olmadığı cihetle Yehûd taifesini putlara tapmağa icbâr edüb hitanı ve Yom Sebt'e hürmeti terk itmelerine ısrar göstermiştir. Vefatında oğlu I. Ardaşis mesnednişin-i hükümdar oldu (736).

I. Ardaşis şecâatle muttassîf ve harbe mâil idi. Harben vuku' bulan fütûhatıyla daire-i mülkünü tevsi' iderek Bilâd-ı Rum'a dâhil olduğu gibi ardıllarıyla Rum cihetinde geçüb Sparta ve Romalılarla bi'l- muhârebe muzafferden avdet itdi. Bir dereceye kadar iklim-i Fürs'e de takaddüm [154] itmekle Eşkâniyân yedinde bulunan Cezire-i Mâ-beynü'n-nehreyn kıt'asında Diyarbekir, Urfa, Re'sü'l-ayn, Nusaybin şehirlerini nez' ve kendi memâlikine zamm idüb oğlu Dikran'ı, Ardeş'de hükümete

kaymakam bi't-ta'yin kendüsü Cezire-i Ma-beynü'n- nehreyn kıt'asında bulunan Meppin (Nusaybin) şehrini âsıma ittihâz itmiş olduğu hâlde Asya-yı Sugrâ seferine giderken esnâ-yı râhda bir ihtilâl-i askeri vuku' bulduğundan tahlis-i nefis için Ardaş'a firâr ve yolda maktûlen vefât itmiştir (711).

Dikran pederinin vefatını müteâkkib eniştesi Mihrdad'ı Ardaş'da ikâme ve kendüsü Nusaybin'e giderek pederinin makâmına cülûs eyledi.

Dikran, Mihrdad refâkatiyle Romalılar üzerine asker sevk edüb haylüce galebeye mazhar olmuş ve bi'z-zat dahi azimetle Romalıların büyükce bir ordularını maglûb ve perişan itmiştir. Gösterdiği galebe ve Selefkiye Devleti'nin Roma'ya karşı dûçâr olduğu ıztırâb üzerine Suriyya kübrası idarelerini Dikran'a havale itmeği tasavvur eylediklerinden vuku' bulan eş'ar ve muvâffakatlarına mebni askerle giderek Selefkiye hükümdarı Antiohos'u tard ve yerine vekil [155] ta'yin eyledikten sonra Kudüs'e azimetle Yehûd taifesinden haylüce esir alıb Nusaybin'e avdet eyledi.

Bundan sonra Mihrdad'ı Kapadokya ve Asya-yı sugrâya gönderib Mihrdad askerle Kâdıköy'e kadar azimet ve atmış kadar gemi zabt ile içindekilerini idam ediverdi. Ba'dehu Roma hükümetinin serasker Lukillas kumandasıyla sevk eylediği ordu Mihrdad'a galebe ve Asya-yı Sugrâ'da almış olduğu yerlerin çoğunu istirdad itdi. Şu galebe üzerine Mihrdad, Ardeş taraflarına çekilüb Romalılar taraflarından Mihrdad'ın kendülerine teslimi Dikrana teklif olundu ise de Dikran adem-i muvaffakatla Mihrdad'ı yüz bin askerle Pontus üzerine gönderdi. Lukillas dahi asakir-i gala ile Dikran yedinde bulunan Diyarbekir şehrine hücum ve tazyik iderek, Dikran her ne kadar müdâfaâda bulundu ise de galebe idemediğinden münhezimen firâr ve Lukillas Diyarbekir'i zabt itmiştir (693).

Lukillas, Diyarbekir'i zabt itdikden sonra Dikran'ın âsıması olan Nusaybin üzerine yürüyüb orada bulunan biraderini tard ve Nusaybin şehrini dahi istila eyledi.

Şu vukuâtı müteâkkib Dikran bir taraftan ve Mihrdad [156] diğer taraftan birer kuvve-i kâffeyi cem' iderek Lukillas'ın üzerine hücum ve bi'l- muhârebe galebe itmekle Diyarbekir ve Nusaybin şehirlerini istirdâd eylediler (691).

Lukillas mağlubiyet-i ahiresinden dolayı Romaca seraskerliğinden bi'l-azl yerine ta'yin olunan Pompe ba'zı mahalleri zabt itdi. Lakin Dikran, Pompe'ye taltif ve igfâl

ile def' idüb ba'de Romalılarla vuku' bulan muhârebede galebe ve gayb itmiş olduğu yerleri ellerinden nez' itdi. Ve Dikran'ın vefâtında oğlu Ardvazat Arşakyan serir-i hükûmetine oturdu (661).

Ardvazat evâil-i hükûmetini gafletle geçürüb sonra akli başına geldiğinden zaman-ı gafletinde iyâde-i ecânibe geçmiş olan mahalleri gerüye almağa muvaffak olduğu esnâda Roma seaskeri Antoniy'nin külliyyetlü askerle Asya taraflarına yürümesi üzerine Ardvazat zâhirde Romalılarla ve gizlice Eşkâniyân Devletiyle bi'l ittifak gösterdiği muâmelât-ı münâfakânanın Antoniyen tarafından his olunduğu cihetle aralarında husumet tahakkuk iderek mağluben Mısır'a firâr ve orada maktûlen vefât itdi (657).

Ardvazat'dan sonra Dikran'ın biraderi Arşam, Arşakyan [157] Devleti seririne oturdu. Arşam cülûs itdiği vakit devletine müte'allik memâlikin çoğu Romalıların eyâdî-i istilâlarına geçmişdi. Eşkâniyân Devletiyle birleşib Romalıları daire-i mülkünden çıkarmış ise de memâlikinin ba'zısı Eşkâniyân Devleti yedine geçmiş ve Kayser Oküset (Ogustus) Fürslerle muhârebe için bilâd-ı Asurya'ya doğru yürüdükde ahâlinin iltimâsıyla Ardvazat'ın oğlu II. Dikran Arşakyan hükûmeti tahtına oturtulmuşdur. Arşam'ın fevtinde yerine oğlu Abkar cülûs itdi (628).

Abkar'ın cülûsuna kadar Arşakyan Devletinin âsıması Nusaybin şehri idi. Lakin Nusaybin'e civâr mahaller Arşam zamanında Romalıların müdahalelerine hedef olduğundan artık Nusaybin'in âsıma olmağa selâhiyeti kalmadığı cihetle Abkar merkezini Edessa (Urfa) şehrine tahvil edüb Romalıların daire-i itâ'atlerine dahil olmuşdur. Abkar'ın vefatından sonra Arşakyan hükûmeti hayli tenezzül eylediğinden Urfa, Nusaybin, Re'sü'l-ayn, Diyarbekir şehirleri Romalıların zir-i himâyelerinde ve (Uzarvan) nâmı altında bir daire-i mahsusa add olunarak Romalıların bir vilayet-i mümtazası olmuş ve şu vilayetin hükûmeti Abkar unvânıyla yad olunmuşdur. Abkar hükûmeti kable'l-hicre [158] (407) târihine kadar mümted oldu. Lakin hükûmdarlarının isimleri ve târihe müte'allik vukuât-ı mülkiye ve siyasiyeleri tevârihi- i şarkiyye ve garbiyye kitaplarının hicbirisinde mazbut değildir.

Abkar (584) târihinde vefât itdiğinden Uzarvan dairesi Roma İmparatorluğu himâyesine dâhil olduğu gibi Arşakyan memâliki dahi dûçar-ı ihtilâl olarak bertaraf Abkar'ın oğlu Enam'ın ve diğer taraf hemşirezadesi Senadrah'ın yed-i idaresine

geçmiştir. Memâlik-i mezkûrede mukaddemce din-i Nasraniyet şayi' olub Abkar dahi Diyanet-i Mesihyeyi kabul itmişken Enâm ile ahâlinin ekserisi putperestliğe rücû' ile Hiristiyan olanların çoğunu idam eylediler.

Bunlardan sonra Arşakyan hükümdarlığının istiklâli zâil olmağla (563) târihinde Arşakyan ailesinden Heramist nâmında bir zât hükümdarlığa nâil oldu. Lakin Eşkâniyân Devleti ile aralarında uzun uzadıya mücâdele vuku' bulduğundan zaman-ı hükümeti imtidâd idemiyerek harbde maktulen vefât itmiştir (562).

Heramist'in vefâtını müteâkib Arşakyan memâliki Romalarla [159] Fûrs'lerin siham-ı taarüzlerine hedef olmakdan hali olamamıştır. Kangi birisi galebe eder ise anın zir-i himâyesine geçüb Arşakyan ailesinin târih-i inkırâzı olan kable'l- hicre (194) senesine kadar hâl böyle gitdi.

Heramist'den sonra Arşakyan Devleti'nin inkırâzına kadar memâlik-i mezkûrede hükümet iden zevât bunlardır.

Esâmi-i Mülûk		Tarih
Dirit		562
Küçük Dikran		560
Dirit (saniyen)		558
Yerfant	1	554
Ardaşyes	2	534
Ardvazat	2	493
Diran	1	491
Dikran	3	470
Sehmus		440
Haseru	1	408
Dertades		336
Haseru	2	278

Diran	2	269 [160]
Arşek		259
Pap		241
Farstad		238
Agrşak	2	234
Haseru	3	223
Feramişabuh		230
Haseru (Saniyen)		208
Şabuh		207
Ardeşir		200

Ardeşir'in bidâyeti-i hükümetinden altı sene geçdikde memâlik-i merkûmeyi Devlet-i Sâsâniye istila eylediğinden Arşakyan hükümeti kable'l- hicre (194) senesinde munkarız olmuştur. Devlet-i müşarünileyh Eşkâniyân mülûkü ailesinden teşa'ub itmiş olmağla Fûrs Devleti fûru'undan ma'dûddur.

Sâsâniyan, Arşakyan memâlikini istilâlarından sonra kendü taraflarından mensûb valilere havâle idilerek hicretin on altıncı senesinde Hz. Ömer dahi (r.a.) efendimizin seraskerlerinden fütûh-ı Şam'a me'mur Ebu Ubeyde bin El-Cerrah (r.a) Hazretlerinin emriyle Osman bin Ebi'l As o havâlinin ba'zı mahallerini zabt itdi. Bundan sonra kitab-ı sâni'de yazılacaktır. İnşâallahu Teâlâ. [161]

2.6. DOKUZUNCU FASIL

Asya-yı Sugrâ Coğrafyasıyla, Akvam ve Kurûn-ı Ulâ Târihi – İcmâlen Coğrafya ve Akvâm – Misya – Lidya – Karya – Lisyâ – Bisinya – Pamfilya – Bisidya – Silisya Kapadokya – Paflagonya – Frigya – Pontus

2.6.1. Asya-yı Sugrâ'nın İcmâlen Coğrafyası ve Akvâmı

Asya-yı Sugrâ kıt'ası Anadolu nâmıyla ma'rûfdur. Anadolu lafz-ı Yunani olub meşrik ma'nâsındadır. Şu kıt'a büyük ve mustatil bir şube-i ceziredir ki Asya Kıt'asının cihet-i garbiyyesinde vâki'dir. Binâenaleyh buna Asya-yı Garbî dahi denilir. Ezmine-i kadimede Anadolu, Asya-yı Suğrâ'nın kısım-ı garbiyyesine ıtlâk olunur idi. Şu ıtlâk Romalıların istilâlarından sonra daire-i mezkûrenin cümlesine ta'mim eyledi.

Asya-yı Sugrâ şimâlen Karadeniz, garben Bosfor [162] (İstanbul Boğazı) ve Marmara Denizi, şarkan Suriye ve Cezire-i Mâ-beynü'n-Nehreyn ve Kürdistan, cenûben Akdeniz ile mahdûd ve arz-ı şimâlinin otuz altı derecesinden kırk iki ve tul-ı şarkinin yirmi altı derecesinden kırk bir derecesine kadar memdûddur. Mesâhası iki yüz on iki bin mil murabba', muazzam tulu yedi yüz, muazzam arzı dört yüz mildir.

Anadolu sahillerinin Bosfor kurbunda vâki' Karadeniz cihetindeki bir küçük kısmında mâadâsı mürtefi' ve gayr-ı muntazamdır. Etrafını sur gibi dağlar ve silsileleri ihâta itmiştir.

Toros dağları Asya-yı Sugrâ'yı kat' ile Fırat'a kadar imtidâd ider. Kıt'ayı mezkûre derûnunda pek çok dağlar ve silsileler olub ekser mahalleri ormanlar ile memlûdur.

Dağlarından ba'zılarının üzerlerinde her vakit kar bulunur. Şu dağların en yükseği Arga⁹⁰ Dağıdır ki cebel-i mezkûr Kayseriye'ye on mil mesâfe bu'dundadır. Sath-ı bahrden irtifâ'ı on üç bin ve civarında ki ovadan yüksekliği dokuz bin kademdir.

Asya-yı Sugrâ'da pek çok madenler, buhayreler, nehirler vardır. Buhayrelerin en meşhuru Strabon'un Tana nâmıyla [163] yazdığı Tuzgöl Buhayresidir. Şu buhayre Konya'nın yetmiş mil şimâl-ı şarkisinde vaki' olub tulu elli beş ve arzı on milden on beş mile kadar muhtelifdir. Enhârı meşhuresi Halys (Kızılırmak), Sarus (Seyhan), Pyramos (Ceyhan), Kaikos (Bakırçay), Hermes,⁹¹ Mender Nehirleri olub meşhur şehirleri İzmir, Hüdavendigar, Trabzon, Sivas, Atina'dır.

Asya-yı Suğrâ ezmine-i kadimede Misiya, Lidya, Karya, Lisiya, Bisiniya, Pampolya, Psidya, Silisiya, Kapadokya, Paflagonya, Frigya, Pontus nâmlarıyla on iki memleketi hâvi idi.

⁹⁰ Antik yunancada "Argaeus" olarak geçen bu kelime günümüzdeki karşılığı "Erciyes'tir"

⁹¹ Said Paşanın zikr ettiği bu nehir "Gediz Nehridir"

Memâlik-i mezkurenin akvâm ve mevaki' ve coğrafyası ve her birisine müteallik ma'lumât-ı târihye atide başkaca bir dereceye kadar derc olunacak olduğundan buradaki bahsimiz ifâdât-ı icmâliyyeden ibâretidir.

Kıt'ayı mezkûrenin sakinesi Kuhkaf ve Aram kabileleri ve Suriye bilâdından oralara gitmiş olan kabâil idi. Kuhkafilerin çoğu Ermeni bilâdından hicret ve şimâlî şark kısmında vâki' Karadeniz sevâhili ile Kapadokya bilâdının birer kısmında tavattun iderek garbe kadar mümted oldular. Kabâil-i [164] mezkûre oralara intikâl itdikleri vakitlerde havâli-i mezkûrede bir takım Akvâm-ı Sâmiye ve Arâmiye mevcûd idi.

Asya-yı Sugrâ'nın sakine-i asliyesinden ma'dûd olan Sâmiler, Silisya, Pamfolya, Psidiya, Karya, Lidya şu'ubunun akdem ve akvası idiler. Kurun-ı adide mürûrundan sonra Asya-yı Sugrâ'ya Kûhkaf taraflarından başka şu'beler yayılmakala müddet-i medide geçdikçe Tuna taraflarında bulunan Hind-i Avrupa ümmetlerinden kabâil-i müteâdide dahi havâli-i mezkûrede vâki' Süraka bilâdıyla cihât-ı mütecâviresine hicret eylediler. Bisinya taraflarında tavattun itmiş olan Bisinler Truva muhârebesinden sonra oralara dağılan kabailden ma'duddurlar. Frigya'da tavattun eden Frigler ezmine-i kadimede Brigi deyû kesb-i şöhet itdikten sonra Asya-yı Sugrâ'ya nakl eylediler. Asya-yı Sugrâ ahâlisinden Bibriki, Latubirikiye, Alubruj kabileleri Galya muhacirlerindendirler.

Kabâil-i kadimeden sonra Arilerden ba'z şu'beler Asya-yı Sugrâ'ya hicret itmişlerdir. Paflagonlar Attila'nın tecâvüzatından sonra İtalya'da vâki' Bendkaya bilâdından o taraflara nakl itdiler. Şu kabilelere daha sonraları başka tâkımlarda karışmıştır. [165]

Bunların akvâm-ı aslilerinden ma'dûd Palazgu kabilesinden Hallainler muahharen Asya-yı Sugrâ'ya nakl ile o dâirede müsta'mirat ittihâz eylediler. Aioniler anlardan bir büyük kısımdır. Binâenaleyh bir takım mukâtaât Aioniya yâhud Avonya deyû meşhur oldu. Asya-yı Sugrâ'ya intikâl eden Yunanilerin çoğu Troa muhârebesinden sonra gelmişlerdir. Şu muhacirlerin akdemi Aiolilerdir ki hicretten (1740) sene mukaddem o havâliye müntakil olduklarından sâkin bulundukları buk'a Aiolide deyu şöhet verdi. Kabile-i mezkûre o buk'a da on iki medine bina etmişlerdir. Bu medinelerin başlıcaları İzmir ve Kums şehirleridir. İyoniler (1700) senesinde Aiollida'nın cenûb ve Lidya'nın garbinde vâki' Hermes ve Mender Nehirleri aralarındaki buk'a da mütevattın olub

bunlar o buk’a da on iki şehir tesis eylediler. Efes, Milletos, Kolofon, Biryanes, Fokya, Samos, şehirleri anlardan ma’düddurlar.

Yunanilerden Asya-yı Sugrâ’ya hicret iden Dorlar kable’l-hicre sekizinci asırda bir takım müsta’merât-ı sagire inşâ eylediler. Şu müsta’merât İyonya’nın cânib-i cenûbisinde idi. Kniddos, Halikarnasos, Kos medineleri onlardandır. [166] Yunaniler Asya-yı Sugrâ’da bunlardan başka şehirler de inşâ eylemişlerdir. Yalnız Miletos üç yüz kadar müsta’merât-ı mezkûreden Sizikos şehri ve Bontid (Marmara) Boğazı sahilinde vâki’ Epidos ve Helesbint (Karadeniz) sahilinde Sinop şehri ile Amistris, Girasus, Trabzun, Harsun, Tibagiya, Siodosiya o müsta’merâtdandırlar. Başka medinelerin adları unutulmuştur. Harsun, Tibagiya, Siodosya medineleri Turida (Karim) havâlisindedirler.

Asya-yı Sugrâ bunların intişârına kadar reha’-ı medeniyetten bî-nasib idi. O dâirenin akvâm-ı asliyesini leben-i temeddün ile irzâ’ iden ve neşv ü nemâlarına hizmet eyleyen Yunanilerdir.

2.6.2. Misya Memleketi

Misya bugün Karesi⁹² denilen dairenin nâm-ı kadimidir. Şu memleket Asya-yı Sugrâ’nın cânib-i garbîsinde ve Lidya’nın şimâlinde vâki’dir. Hudûd-ı kadimesi çok kere tebdilâta tesâdüf itmiştir. Ezmine-i kadimede memleket-i müstakille iken [167] cenûben Lidya, şimâlen Proponitid (Marmara), garben İcya (Adalar Denizi) ile mahdûd idi.

Misya memleketi birisi Küçük Misya yâhûd Misya Hellesbontu ve diğeri Büyük Misya olmak üzere iki kısımdır. Küçük Misya dairesi Olimpos (Keşiş) dağından Karadeniz sahiline doğru mümted olub Marmara Denizi sahilinin hepsi şu kısımda dahildir. Büyük Misya Aioli’de Truvada, Pirgama (Bergama) eyaletlerini şamil ve Lidya hudûduna kadar mümted idi. Küçük Misya’da on bir şehir var idi ki Sazik, Sislas, Batiya, Lampasak, Ebidos, Aiolonya, Milletopolis şehirlerden ma’dud idi.

⁹² Eskiçağda adı “Misya” olan, daha sonra Karesi Beyliği’nin kurulması ile “Karesi” adını alan bölge 1923 yılında Karesi adı kaldırılarak “Balıkesir” adını almıştır.

Büyük Misya Dardanos, Sica, Larisa, Asos, Antandros Edramit, Sesapesu, Pirgam şehirlerini hâvi idi. Aiolide dairesi Yunan muhacirlerinden orada müsta'merât ittihâz eden Aioli kabâiline mensûbdur. Sazik'den Kaikos Nehri'ne mümted olan mahallerin hepsi şu dâireyi teşkil ider. Dâire-i mezkûre hayli bilâdı hâvi ve mühim şehirleri Lasibos ve Tandos ve İkatonis medineleri idi. Aioliler, İli'nin oğlu İlos'a nisbet olunmuşlardır. Şu kabile Yunanistan'da Tesalya'nın cihet-i şimâlisinde sâkin iken cenûba doğru [168] münteşir olarak Biotya ve Peloponez arazisine yayılmış ve Peloponez'e ve devri tâifeleriyle⁹³ aralarında tahaddüs iden münâzaât üzerine arazi-i mezkûrede Barinemed kollarından kable'l hicre (1811) den (1742) senesine kadar Misyada nâmlarıyla kesb-i iştihâr iden havâli-i mezkûreye hicret ve oralarda müsta'merât inşâsıyla tavattun eylemişlerdir.

2.6.2.1.Truvada

Şu daire ehemmiyet-i târihyeye hâizdir. Truvada⁹⁴ memleket-i Misya'nın arazî sahilyesini hâvi olup şarkan Rodos ve Granikos, yâhud İsbos Nehrine kadar imtidâd ider. İliom (Troa) şehri daire-i mezkûrenin âsıması idi. Troa'nın mevki'i Dardanel (Çanakkale) Boğazı hâricinde ve denizden uzaklığı iki askerin hareketine kifâyet idecek derecede idi. Yakın vakitlere kadar Troa medinesinin vücuduna Troa muhârebelerinin şöhretinden başka delil yok idi. Milâden (1873) senesinde Cermanyalı doktor Hanri Şalmin⁹⁵ Asya-yı Sugrâ'ya seyâhatla şehir-i mezkûrun mevki'ini keşf itmiş ve elli kadem derinliğinde hafriyât icrasıyla müsadif olduğu harabelerden bir takım esliha ve ziynet edavâtı ve masugât-ı zehebe çıkardığı gibi Troa hükümdar ahiri Bryamus'un kasr-ı mahsusunu [169] ve şu kasrın ögünde Nebtun ve Apollon'a nisbet olunan sûr ve ebvâbı ve şehrin zukaklarıyla hanelerini ve daha ba'z ebniye bakâyâsını dahi bulmuşdur ki Yunanilerin ilahiyatından ma'dûd olan Minerve'ye mahsus üç aded mezbah ve yirmi aded yenbu' ve elsine-i muhtelifeden müte'addid lugat ile yazılmış bir takım asâr-ı atîka-ı târihye dahi meydana çıkarmışdır. Omiros'un⁹⁶ İlyada kasidesinde Troa'nın mevki'i hakkındaki ta'rifâta nazaran mevki'-i mezkûr şimdi Pınarbaşı denilen mahall olacağı anlaşılab Hanri Şalimin o ta'rifi delil

⁹³ “taife – طائفة” kelimesindeki “fe” harfi sehven “kaf” harfiyle yazılmışdır.

⁹⁴ “Truva” veya “Troya” antik kentin ismini Said Paşa “Truvada” olarak yazmış bazı yerlerde “Troa” isminide kullanmışdır.

⁹⁵ Said Paşanın burada zikr ettiği şahıs arkeolog Heinrich Schliemann’dır.

⁹⁶ İlyada ve Odysseia destanlarının yazarı Homeros’u, Said Paşa “Omiros” olarak yazmışdır.

ittihaz ile keşf-i tahrifata ibtidâr itmekle Troa şehrinin mevki’-i kadimi orası olduğunda şekk ve iştibâh kalmamıştır.

Yunan Kübrâsından Arkadya’da mütevellid Dardanos nâm zât vatanında zuhur den kaht ve galâdan nâşi oğlu İdaeus ile müteallikatını alub Samuseraka ceziresine ve ba’de Asya-yı Suğrâ’da vâki’ Frigya’ya hicret itmiştir. Orada ikinci zevcesini nikâh iderek kayınpederi Truvada deyû ma’rûf olan buk’ayî kendüsüne temlik ittiğinden kable’l hicre (2190) senesinde o buk’ada müsta’mirat inşâsına mübâşeretle başında ve civarında bulunan ahâlinin hükümdarlığını [170] yed-i iktidarına aldıktan sonra Yunanilerin ayînini dahi Truvada dâiresine idhâl itdi.

Dardanos’dan sonra yerine oğlu Erhasunbus⁹⁷ hükümdar olmuştur. Erhasunbus (2084) târihinde vefât ve yerine oğlu Tros cülûs iderek (2024) senesinde Tros’a halef olan İlos Truvada ovasında vaki’ İliyum (Troa) şehrini binâ eyledi. İlos (1969) da fevt olarak oğlu Laomedon mesnednişin hükümet olmuştur. Şehr-i mezkûrun surunu binâ eden budur. Laomedon’un vakâyı’-ı târihyesini Yunan müverrihleri hurâfât ile mezc iderek “Jüpiter (Müşteri) tarafından olunan emr üzerine Neptün ve Apollon, Laomedon’a itâ’atle Nebtün medinenin Sûrunu binâ ve Apollon mevâşi ra’i iderken müddet-i hizmetleri hitam buldukta Laomedon haklarının edâsında istinkâf ittiğinden Nebtün Laomedon’dan intikâm almak ve tarlalarını tahrib etmek üzere vahş-ı bahriyi üzerine taslit eyledi. Bu belanın def’i asl-ı şerifden bir bâkire kızın vahş-ı mezbûra teslimine mütevakıf olduğu bildirildiğinden kur’a-ı keşide olundukda Laomedon’un kızı İsiona’ya isâbet itmekle Heraklis, isiona’yı tahlis ile vahş katl eylediği halde aralarında hâsıl [171] olan burûdet üzerine Heraklis altı aded sefine ile Truvada’yı zarb ve istilâ ve Laomedon’u katl ile oğlu Biryamos’u kürsî-i hükümete iclâs eyledi ” deyû yazıyorlar. Şu hikâye hurâfât-ı Yunaniyeden olub Laomedon memleketi üzerine hücum eden Argonid tâifesine galebe itmiş ve muahharen Heraklis ile aralarında harb zuhur iderek inde’l- muhârebe maktûl olmağla (1933) senesinde oğlu Biryamos yerine cülûs itmiştir.

Biryamos’un zevcesi Ekoba’dan müte’addid evladı dünyaya gelüb evlâd-ı merkûmeden Paris Yunanistan hükümdarlarından Menelaos’un zevcesi Helena’yı kaçırdığından Yunan mülûk ve eşrâfı bi’l-ittifak Agamemnon kumandasıyla cem’ ve

⁹⁷ “Erhasunbus” olarak yazılan kişi günümüz kaynaklarında “Erichthonius” olarak geçmektedir.

tertib itdikleri asker-i kesireyi sevk ve (1902) senesinden (1892) senesine kadar Troa şehrini muhâsara ederek bu müddet zarfında muhârebeler devam eyledi. Târih-i ahir mezkûrede şehir zabt ve tahrib ve Biriamos idâm edilerek Dardanos'un teşkil etmiş olduğu hükümet-i munkarız olmuştur. Troa muhârabatının tafsîlâtı Yunanistan mebhasda derc olunacaktır inşâallahu Teâlâ.

Bundan sonra Truvada havâlisi Yunan hükümetine tâbi' [172] olub Fürslerin istilâlarında memâlik-i Fürs'den ma'dûd ve (952) de İskender-i Yunaninin memâlikine munzamm oldu.

2.6.2.2. Bergama

Yukarıda zikr olunduğu üzere Bergama dâiresi Misya bilâdından idi. Misya dâiresi İskender Yunaninin memalikine munzamm olmağla iskenderin vefâtında yerine cûlsûs iden birâderi Arhidas'ın muâvinini Perdikas memâliki otuz dört vilayete bi't-taksim ümerânın her birisini bir vilayete vali ta'yin etmiştir. İskender Makedonya'dan çıktığı vakit tevkil etmiş olduğu Antipater ile Perdikas miyanında tahaddüs iden rekâbet üzerine Antipater Makedonya havâlisinde zuhur iden ihtilâli izâle itdikden sonra Asya'da Perdikas ile muhârebe esbâbına teşebbüs eyledi inde'l- muhârebe mağlûb ve Perdikas dahi (942) târihinde vuku' bulan bir ihtilâl-ı askeri esnasında maktûl olduğunun Antipater hükümetin niyâbetini eline almış olduğu halde vefâtından sonra Asya-yı Sugrâ'yı benimsemiş olan Antigonos ile ümera-ı saire miyânelerinde mümted olan münâzaât⁹⁸ İpsos muhârebesiyle müntehi ve Antigonos'un maktûl olub memâlikin taksimi sırasında Misya havâlisini zabt iden Lizmak ile Selefkos aralarında muhârebe yüz gösterdi. Lizmak harbe giderken âsıma ve hazinesini [173] muhâfazaya ta'yin etmiş olduğu etba'ından Filetairos, Selefkos'a istinaden efendisine hiyânetle memleketi zabt itdi. Kable'l-hicre (905).

Lizmak vefât etdikden sonra Filetairos ile Selefkos aralarında muhârebe açılmış ise de Selefkos'un maktûliyetinden sonra artık mâni' ve mezâhimi kalmadığından Filetairos Bergama'da istiklâlini i'lân ediverdi. Yirmi sene hükümetle vefât ve yerine oğlu Eumen cûlûs etmiştir (885).

⁹⁸ "münâzaât" ifadesinde ki "ayn" harfi sehven "gayın" harfiyle yazılmıştır.

Eumen ile Suriyya hükümdarı beyninde husumet zuhur iderek Sardes kurbunda tarafeyn bi'l-muharebe Asya-yı suğrâ büyük muâvenete tesâdüf ettiği cihetle Suriyyalılara galebe itmiş ve Eumen'in vefâtında yerine Attalos oturmuştur (863).

Attalos'un zamanında Galatyalılar Bergama memleketine hücum eylediklerinden Attalos galebe itdikte Padişah ünvanını aldı. Bundan sonra Romalılarla bi'l-ittifâk Makedonyalılarla muhârebe iderek Romalıların muâvenetlerine mazhar olduğu gibi Suriyya hükümdarı büyük Antiohos ile akd-i müsâlemet itmiş ve fevtinde oğlu II. Eumen yerine geçmiştir (820).

II. Eumen babasının mesleğinde giderek Romalılarla [174] ittihad eylediğinden Spartalılarla muhârebesinde Romalılardan muâvenet gördükden başka beynlerinde te'kid iden rabita-ı muvâlâta riâyeten Roma Devleti Antiohos'a müte'allik ve Cebel-i Toros öğünde vaki' bilâd-ı Bergama hükümetine rabt itdi. II. Eumen zamanında Bergama memleketinin şanı hayli tezâyüd itmiştir. Eyyâmı hükümetinin sonunda Romalılarla arasına bürûdet ârız ve ba'de vefâtında yerine oğlu II. Attalos câlis oldu (779).

Attalos, Rumlarla olan musâfâtın iâdesine himmet ve Kapadokyayı da feth ile yine yedinci Aryarese iâde eyledi. Vefâtından sonra karındaşı oğlu III. Attalos mesnednişin hükümet olmuştur (759).

III. Attalos Filomitor ile Bisinya hükümdarı aralarında muhârebeler vuku' bulmakla Attalos Bisinya'nın fethini kuvve-i karibeye götürmemiştir. Romalılar husul-ı maksada yol vermedi. III. Attalos be-gâyet zâlim idi. Akrabasını tesmim itmiş ve ahir eyyamında aklına hiffet getürmüş olduğundan vefât iderken emlâkının cümlesini Romalılara vasiyet ve (754) de vefât itmekle Roma Devleti memâlikini istilâ eyledi ise de erkan-ı memleketden Aristorik muhâlefete [175] kıyâm itmiş olduğu halde inde'l-muhârebe esir idilerek Roma'ya irsâl ve Bergama hükümetinin hâvi olduğu bilâd Roma memâlikine ilhâk olundu.

2.6.3. Lidya Memleketi

Lidya memleketi bugün Aydın ve Saruhan denilen dâiredir ki Asya-yı Sugrâ'nın cihetti garbiyyesinde, Misya'nın canibi şarkisinde, Karya'nın cihetti cenûbiyyesindedir. Memleket-i mezkûre Tmolos (Bozdağ), Spil Cibâl-ı meşhûresini hâvi ve Kaystros (Küçük Mender), Kaik, Hermos, Paktor nehirleri Lidya arazisinde câridir. Paktol Nehri içinden altun tozu çıkarırlar imiş.

Lidya'nın ahâli-i kadîmesi olan Maoni kabilesi Karya'da sâkin kabâilden teşâ'ub eyledi. Mauni kabilesinin mensûb olduğu Manes nâm zât Lidya'da bir hükümet teşkil iderek şu hükümet târih-i te'sisi olan kable'l-hicre (2201) senesinden (1914) senesine kadar mümted [176] olmuş ve üçüncü Hükümdar Atis'e nisbetle Atiyadi Devleti deyû kesb-i iştihâr itmişdir.

Hükümet-i mezkûre mülûkünün isimleri ve târih-i cülûsları şu cedvelde mündericdir.

Esâmi-i Mülûk

Târih-i Cülûs

Manes

3201

Futis

târihi mechûldür

Atis

târihi mechûldür

Lidos

târihi mechûldür

Anyasmos

2112

Hermos

Alsimos

Kamilit

Tamolus

Taokalimin

Marsiyas

Jardanos

Umgal

1972

Devlet-i müşârün-ileyhin müessisi bulunan Manes vefât itdikde yerine oğlu Futis cülûs eyledi.

Üçüncü Hükümdar Atis'in zamanında Lidya memleketinde kaht zuhûr eylediğinden tahfif-i mazayıka için ahâli-i mevcûdenin bir takımı başka mahallere göndermeğe lüzûm görmesiyle ifrâz eylediği takım, oğlu Tirsanos ile birlikde Aydın taraflarına azimet ve orada sefâin inşasıyla İtalya'da vâki' Omiri havâlisine hicret itmişlerdir. Binâen alâ zalik bunlardan o havâlide tavattun ve teksir eden kabileler Tiresen⁹⁹ ismiyle şöhretyab oldular. Futis'e diğer oğlu Lidus halef oldu. Lidya memleketi Lidus'dan sonra namına nisbetle Lidya deyû şöhet vermişdir.

Kable'l-hicre (1914) senesinde Atiyadi Devleti munkarız olub Heraklis neslinden Elea nâm zât bir hükümet-i müstakil teşkil itmişdir. Şu hükümet Heraklid ünvânıyla ma'rûfdur. Mülûkünün isimleri ve tarihi cülûsları şu cedvelde mûndericidir. [178]

Esâmi	Târih-i Cülûs
Elea	1840 – 1914
Bilos	1840 – 1914
Argon	1840 – 1914
..... Mechûl	1419 – 1740
I.Ardis	1419
I.Alyatt	1383
Meles	1369
Kandol	1357

⁹⁹ Yunanca Tiresen (Tyrsen) olarak adlandırılan topluluk Etrüsklerdir.

Heraklid Devleti'nin hükümdar-ı ahiri bulunan Kandol zevcesinin mübâşeret ve Mermnad neslinden Jijes¹⁰⁰ nâm zâtın tahriki ile hal' olunarak seriri hükümete Jijes cülûs ve Mermnad Devleti teşkil eyledi. Kable'l-hicre (1330).

Mermnad Devleti'nin esâmi-i mülûkü ve târihi cülûsları şu cedveldedir.

Esâmi-i Mülûk	târih-i Cülûs
Jijes	1330
II.Ardis	1292 [179]
Sadyat	1243
II.Alyatt	1232
Krezüs	1181
(İnkırâz)	1169

Jijes cülûsdan sonra ba'zı fütühâta muvaffak olmuş ve oğlu Ardis zamanında Asya-yı Sugrâ'ya Türkler tecâvüz iderek Kimmer kabilesi Mermnad Devletinin âsıması olan Sardes şehrini zapt etmiştir. Ardis'den sonra hükümdar olan Sadyat, şehr-i mezkûru istirdâd ve Sadyat'ta halef olan oğlu Allyat Milashlılarla bi'l-muhârebe galebe etmiştir. Allyat'ın halefî Krezüs servet-i azime ashâbından idi. Saâdet-i hal ile yaşamış olduğu halde evâhir-i hükümetinde liva-ı istilayı taraf taraf neşr iden Madd (Keyâniyân) hükümdarı Kros (Keyhüsrev)'un yed-i esâretine düşüb mülkü zâil ve Mermnad hükümeti münkarız ve muzmahil oldu.

Lidya memleketi Mermnad hükümetinden sonra Keyâniyân Devletinin ve anında inkirazında İskender Yunaninin memâlikine munzamm olmuşdur (956). [180]

İskender'in vefâtıyla memâliki eyâdî-i ümerâda kaldığı zamanlar Asya-yı Sugrâ'da teferrüd iden Antigonos Lidya memleketini dahi zapt etmiş ise de İpsos muhârebesinde Antigonos maktûl oldukdan sonra memleket-i mezkûreyi Selefkiler ve (872) de

¹⁰⁰ Said Paşa'nın "Jijes" dediği kişi Mermnard hanedanlığının kurucusu ünlü Lidya Kralı Giges'dir.

Bergama hükümdarı birinci Umen temlik edüb Bergama hükümdar ahiri üçüncü Attalos'un vefâtında Roma hükümetinin vilâyatından ma'dûd oldu (704).

2.6.4. Karya Memleketi

Karya memleket-i kadimesi Asya-yı Sugrâ bilâdından olub memleket- mezkûrenin hâvi olduğu buk'a bugün Menteşe deyû ma'rûf olan livâ dairesidir. Şu memleket Asya-yı Sugrâ'nın cenûb-ı garbisinde vaki' ve garbi-i cenûbiden deniz, şimâlden Lidya, şarkdan Psidya ve Lisya buk'alarıyla mahdûddur. Hâvi olduğu bilâd Halikarnas (Bodrum), Miletos, Knid, Kauta, Alabanda, Alind (Muğla) şehirleri idi. Dâire-i mezkûrede ibtida Fenükelülerin ba'zı kabileleri sâkin idiler. Sonra Yunanilerden İoni [181] ve Dori kabileleri hicret eylediler. Karya memleketi Madd hükümdarı Keyhüsrev'in zamanına değin kabâil-i mezkûre rüesâsının eyâdî-i idârelerinde kalûb muahharen müşârünileyh istilâ itmekle İskender Yunani memâlik-i Fûrs'ü zabt itmesini müteâkib Karya'yı dahi istilâ itmiştir. Ba'de fevâtta Antipater'in oğlu Kasander, Sonra Antigonos ve ondan sonra Lizmak istilâ eylediğinden Bergama hükümetine munzamm olmuşdu. Kable'l-hicre (754) de Roma hükümeti bilâdından ma'dûd oldu.

Ezmine-i kadimede Karya bilâdının en meşhûru ve memdûhû ve kendülere mahsus idârede bulundukça memleketlerinin âsıması Miletos şehri olub şehir-i mezkûr Karya'nın cihet-i cenübiyyesinde ve Latmon körfezinin yanında idi. Nefs-i medine bir sûr ile ikiye münkasım olmağla bir kısmında İoniler, diğer kısmında Doriler sâkin idiler. Zaman-ı ma'muriyetinde hayli cesâmeti hâvi olduğu şimdi meşhûd olan harabelerden ma'lûmdur. Yunanilerin orada Apollon'a mensûb bir buthâneleri var idi. [182]

2.6.5. Lisiya¹⁰¹ Memleketi

¹⁰¹ Likya (ışık ülkesi) olarak da bilinir.

Lisiya buk'ası Asya-yı Sugrâ memâlik-i kadimesinden ma'dud ve Asya-yı Sugrâ'nın cihet-i cenûbiyyesinde Karya ile Pamfilya memleketleri miyânında vaki' olub toros silsileleri aralarındadır. Hâvi olduğu memleket bugün Teke ve Menteşe sancaklarının birer kısmından ibâretidir. Şimâlen Karya, şarkan Pamfilya, garben ve cenûben Bahr-ı Sefid ile mahdûd idi. Başlıca şehirleri Aksanet, Telmios, Mira, Patara bilâdı idi. Patara'da Apollona mensûb bir Puthâne var idi.

Buk'a-ı mezkûrenin birinci ahâlisi Sulim kabileleridir. Bahr-ı Sefid Adalarından Kandi Adasında sâkin Yunanilerin devr-i kabâili fûrû'undan Termilos kabilesi hicretten yirmi bir asır mukaddem oralara giderek buk'a-ı mezkûreyi Sulim kabileleri yedlerinden ahz ile zabt eylediler. Şu buk'a mukaddemleri Milyad nâmıyla yâd olunur iken kable'l hicre (2000) târihlerinde Atina hükümdarı o havâliye azimetle hâvi olduğu bilâdı [183] istilâ eylediğinden ondan sonra ismine nisbetle Lisiya nâmını aldı.

Memleket-i mezkûreyi hicretten mukaddemki (1175) târihlerinde Lidya hükümdarı Krezüs istila ve zir-i destindeki memâlike zamm itmiş olduğu hâlde (1169) senesinde Keyhüsrev ve (954) de İskender Yunani zabt ediverdi. İskender'in vefâtını müteâkib Antigonos, ba'de Selefkia Devleti yedine geçüb büyük Antiohos'un Romalılara karşı mağlubiyetinden sonra Roma hükümetinin nüfûzu müdâhalesiyle hâl-ı serbeside bırakıldı. Kable'l hicre (812) senesinden (790) târihine kadar şu hâl üzere idâre olunarak Roma imparatorlarının himâye ve emirleri altında olmak üzere vülât-ı müstakillenin eyâdî-i idarelerinde kaldı. Ve (730) târihlerinde Roma imparatoru Kleud cânibinden istilâ ve idâre-i müstakillesi ilgâ olunmağla Roma Devleti'nin vilâyet-i âdiyyesinden ma'dûd oldu.

2.6.6. Bisinya Memleketi

Bisinya memleket-i kadimesi şimdiki Hüdâvendigâr memleketinin [184] aksâm-ı şimâliye-i şarkiyesiyle İzmid sancağından ve Karadeniz Ereğlisine varıncaya kadar ba'zı memâlikden ibâret olub şimâlen Karadeniz, şarkan Paflagonya, cenûben Frigya, garben Propontid (Marmara) ve Misya ile mahdûd idi. Arazi-i dâhiliyesinin cibâlinde pek çok orman vardır. Olimpos (Keşiş Dağı) o cibâlden ma'dûd dur. Sahildeki bilâdının ovaları güzeldir. Enhârının en büyüğü Sangarios (Sakarya) Nehri olub

cenûbundan şimale doğru cereyân ider. Pruss (Bursa), Nikomedyâ (İzmit), Nikya (İznik), Herakle¹⁰² (İrakle), Halkidonya (Kadıköy) bilâd-ı meşhuresindendir.

Memleket-i mezkûrenin ahâli-i asliyesi Bibris, Bisini, Maryandyani, Migdon, Kokones kabâili idi. Kabâil-i mezkûre sonraları Lidya hükümdarı Krezüs'e itâ'at itmişlerdir.

Bisinya Memleketi İskender Yunaninin istilâsı esnasında Keyâniyân Devletine tâbi' bir küçük hükümet-i mümtaz idi. Hükümdar Zipoites hicretten (950) sene mukaddem İskender'e ve sonra Antigonos'a itâ'at edüb ba'de istiklâl üzere [185] hükümetini yürüttü. Ve hükümet-i mezkûre (697) senesine kadar mümted oldu.

Zipoites'den Romalıların istilâsına kadar o aileden Bisinya'da hükümet idenler bunlardır.

Esâmi-i Mülûk		Târih-i Cûlûs kable'l-hicre
Zipoites		950
Oğlu Nikomedi	1	903
Oğlu Prusiyas	1	857
Oğlu prusiyas	2	822
Oğlu Nikomedi	2	776
Oğlu Nikomedi	3	712

Birinci Nikomedi aleyhine kıyam iden birinci Antiohos ile muhârebesinde Gallerin muavenetiyle müdâfa'aya muvaffak olmuş ve memleketin bir kısmını muâvinlerine terk itmiştir. Birinci Prusiyas zamanında memâlikine galler hücum etdiğinden müdâfa'a ve Bzanti Cumhuriyeti ile muhârebe iderek bir harbde mecrûhen vefât eyledi. Brusa şehri bunun nâmına mensûb olduğu maznûndur. İkinci Prusiyas, Kartacanalı [186] Annibal'ın kendüsüne ilticâsı üzerine anın kumandasıyla Bergama hükümetine karşı muhârebe itmişken Annibal'ın Romalılara teslimine muvaffakat gösterdiğinden Annibal nefsinin tesmim ve müteakiben zuhûr iden ihtilâlde oğlu ikinci

¹⁰² Herakle (İrakle) zaman içinde Ereğli'ye dönüşmüştür.

Nikomedi, Prusyası katl eyledi. üçüncü Nikomedi vefâtında mülkünü Romalılara vasiyet eylediğinden memleket-i mezkûre dahi Roma hükûmetine ilhâk etmiştir (697).

2.6.7. Pamfilya Memleketi

Pamfilya buk'ası Asya-yı Sugrâ'nın sahil-i cenûbîsinde ve Akdeniz havâlisinde bir memleket-i kadime idi. Bugün İçel deyû ma'rûf olan livâ dairesinin kısm-ı Garbîsidir ki Lisiya ile Silisya arasında vâki'dir. Lisiya memleketi canib-i garbîsinde ve Silisya dâiresi cihet-i şarkiyyesindedir. Şimâlen Pisidya ile mahdûddur. Yanında Pamfilya nâmıyla bir körfez vardır.

Pamfilya lafzı Yunani olup kabâil-i muhtelif ma'nasındadır. Memleket-i mezkûrenin başlıca bilâdı Analıya, Olbiya, [187] Side, Prej, Aspendos, Sillyon, Kibire, Ptolimas şehirleri idi.

Pamfilya'nın cihet-i şarkiyyesi musattah ve kumsal ve cihet-i garbiyesi cibâldır ki toros dağları sâhile kadar buk'asını kat' ider.

Troa muhârebesinden sonra yunaniler Apollonun oğlu deyû yâd itikleri Mopsos'un delâletiyle Yunan kabâil-i muhtelifesi Pamfilya havalisine giderek oraları istilâ etmişler imiş. Havâlî-i mezkûre Mospopya nâmıyla şöhet vermiş ise de Pamfilya nâmı o şöhrete galebe etmiştir. Memleket-i mezkûre sonraları Keyhüsrev'in zir-i himâyesine dâhil oldu. Keyâniyân'ın inkırazından sonra ahâlisi İskender Yunaniye, ba'de vefatta Selefkilere itâ'at itdiler. Büyük Antiohos, Romalılara mağlûb olduktan sonra Pamfilya memleketinin bir kısmı Roma hükûmetinin nüfûz ve müdahalesiyle Bergama hükûmetine iltihâk etmiş ve Bergama hükûmeti Roma memâlikine munzamm olduktan sonra Romalıların himâyeleri altında olmak üzere Pamfilya'da bir hükûmet-i mahsusa teşkil etmişdi. (650) târihleri esnâsında Romalıların vilâyetleri 'adadına dâhil olmuşdur. [188]

2.6.8. Pisidya Memleketi

Pisidya memleketi Asya-yı Sugrâ mamâlik-i kadimesinden ma'dûd olub şimâlen Frigya, şark ve şimâl-ı şarkiden Suriyya ve Silisya, cenûben Pamfilya, garb ve cenûb-ı garbîden Lisyâ ve Frigya ile mahdûd idi. Bilâd-ı meşhûresi Antakya, Sagalos, Selji şehirleri idi.

Ahâlisi vahşi ve dağlı olduklarından ezmine-i kadimede Acem ve Suriyya hükümdarlarının daire-i itâ'atlerine girmemişler idi. Sonraları bilâd-ı mühimmelerinin ba'zılarını Selefkiye Devleti ve muahharen cümlesini Romalılar istilâ eylediler. Strabon zamanında Pisidya memleketi rüesa-yı mahallîye idârelerinde olarak komşularını nehb ve gâretle taayyüş iderlerdi.

Memleket-i mezkûrenin aksâm-ı cebeliyesinde Karaman akvâmının fûrû'u sâkindirler. Eski Pisidya dairesi şimdiki Konya ve Isparta ve Kütahya ve Hamid dâirelerinden ibârettdir. [189]

2.6.9. Silisya (Kilikya) Memleketi

Silisya (Kilikya) dâiresi Asya-yı Sugrâ memâlik-i kadimesinden olub bugün Silifke deyû ma'rûfdur ki Adana vilayetinin bir kısmıdır. Asya-yı Sugrâ'nın cenûb-ı şarkisinde vaki' ve cenûben Akdeniz, şimalen Kapadokya, garben Pamfilya ve Pisidya, şarkan Suriyya ile mahdûd bulunmuşdur.

Başlıca bilâdı Sula (Metzlu), Mallu, İsos (Ayazu), Anazarb (Kisarya) ve Teraşış (Tarsus) şehirleri idi.

Ezmine-i kadimede memleket-i mezkûre Suriyyalılardan ba'zı akvâmın mevatınları olmuşdur. Civarlarındaki şehirler Yunan bilâdı idi. Keyâniyân Devleti'nin oraları istilâsına kadar vakâyı' târihiyyesi mazbut değildir. Devlet-i müşârûn-ileyh canibinden bi'l-istila Dara'nın mağlubiyetinden sonra İskender-i Yunani, ba'de Selefkiller, sonra Mısır hükümetine intikâl itmiş ve hicretten (720) sene mukaddem ba'zı lüsusun kemingâhları hükmüne girmiş olduğu hâlde (687) de Romalıların memalikine iltihak eyledi. [190]

2.6.10. Kapadokya Memleketi

Kapadokya memleketi Asya-yı Sugrâ memâlik-i kadîmesinden olup Sivas ve Kayserya ve Maraş ve Karaman havâlılerinin nâm kadîmi Kapadokya'dır. Şu dâire şimâlen Pontus, cenûben Kilikya, garben Galatya ve Frigya, Şarkan Fırat ile mahdûddur. Âsîma-ı bilâdı Mişakgerd (Kayserya) idi.

Kapadokya memleketinin hâvi olduğu, dairenin târihi kable'l hicre (2449) senesine kadar mechûldür. O târihde Haykanya hükümdarı Aram nâm zât o hâvaliyi istila ve Mazaka şehrini inşa eyledi. Mazaka, Kayserya'nın nâm kadîmi olup Mişak'dan galatdır. Haykanya hükümdarlarıyla aralarındaki ittihâd üzerine Haykanya memâliki, Keyâniyân Devletinin zuhûrundan sonra eyâdî-i ta'arruzlarından masun olduğu gibi o daireye mülhak olan Kapadokya memleketi dahi kemâ-kân Haykanya mülûkun yedlerinde kalmıştır.

İskender, Dara'ya galebe ve memaliki Fûrs'ü istilâ itdiği sırada Kapadokya'da hükümet itmekde olan Arioires [191] (Aryaras) İskender'e arz-ı itâ'at ittiğinden İskender Kapadokya'yı kendüsüne tabi' olmak üzere hükümdar-ı aslîsi uhdesinde ibkâ eyledi.

Aryaras hükümetinin Kapadokya'da bidâyet-i te'sisi hicretten (994) sene mukaddem olup (714) senesine kadar mümted olmuştur. Hükümet-i mezkûrenin müessisi Aryaras olduğundan kapadokya bu nâm ile on nefer mülûk hükümet itmiştir. Bunların en meşhuru (752-785) ye kadar hükümet eden altıncı Aryarasdır. Şu zâtın idâre-i siyâsiyesi Romalıların efkârlarına muvaffak idi. Mülkünde bi'l- ahire nûmayan olan hasârat efkâr-ı mezkûreye muvaffakatından tevellüd itdi. (752) senesi Orestanikos üzerlerinde Romalılarla harb iderken maktûl olup muvaffakat-ı sâbika muahharen bürûdete tahvil ve kendüsünün halâkini intâc eyledi.

Altıncı Aryaras'ı ta'kib iden dört hükümdarın her birisi Aryaras unvânıyla mezkûr oldukları halde (714) senesine kadar yekdiğerini ta'kib ile hükümet iderek o târihde hükümetleri munkarız oldu.

Ondan sonra Kapadokya'yı Arşakyan hükümdarı Dikran'ın [192] eniştesi ve Pontus hükümdarı Mihrdad istila itmiş olduğu hâlde Roma seraskeri Lukillas, Mihrdad'a

galebe ve Asya-yı Sugrâ'da zabt itmiş olduğu Kapadokya vesâir mahalleri yedinden nez' itdi (693).

Kapadokya Romalıların daire-i istilâlarına dâhil olduktan sonra imparator Antony'nin kendüye tâbi' olmak üzere orada bir kraliyet teşkil iderek şu kraliyet Arhilavos nâmında bir zâtı nasb eyledi (658).

İmparator Agustus, Ahilavos'u yerinde bi'l-ibka Kilikyayı dahi Kapadokya'ya ilhâk itmiştir. Muahharen ahâli Arhilavos aleyhinde Romaya arz-ı şikâyet eylediklerinden imparator Tiber tahkikât icrâ eyledikde Arhilavos'un berâet-i zimmeti tahkik itmekle, müştekiler def' idildiler. Biraz vakit geçdikde vuku'a gelen ba'zı muâmelâta tîr-i igzâb eylediği cihetle Roma'ya celb ve ba'zı a'dâsı tahrîk olunarak hakkında metbu'una hiyânet da'vâsı ikâme idildiğinden idâmı murad olundu ise de ihtiyarlığına hürmeten ve müebbeden habsiyle iktifa ve Kapadokya dâiresinin hâvi olduğu bilâd, Vilâyat-ı Romaya ilhâk idildi (639). [193]

2.6.11. Paflagonya Memleketi

Paflagonya buk'ası Asya-yı Sugrâ memâlik-i kadimesinden ma'dûd ve garben Bisinya, Şarkan Pontus, cenûben Galatya, şimalen Karadeniz ile mahdûd olub Amastris (Amasra), Sinop, Gangra (Kangra)¹⁰³ medineleri başlıca şehirlerinden idi. Arazisinde cereyân iden Kızılırmak'dan mâadâ mühim nehirleri Aminos (Karasu) ve Partinus (Bartın Su) nehirleridir ki Bisinya hudûduna cereyân iderler. Galis (Ilgas) dağları Paflagonya buk'asının vasatındadır. Buk'a-ı mezkûrenin cihet-i cenûbiyyesindeki sathı dağlardan ve cihet-i şimâlisi münbit ve mahsûldar vadilerden ibaretdir.

Paflagonya ahâl-i kadimesi Suryân akvâmından idi. Troa Muhârebesinde Truvada hükûmetine muâvenetle Yunaniler aleyhlerinde harekât-ı askeriye teşebbüs eylediler. Fürs Devleti zamanında devlet-i müşârün-ileyhaya mağlûb ve cizye i'tâsıyla istiklâllerini muhâfazaya muvaffak olmuşlardır.

¹⁰³ "Çankırı" ilinin Antik Dönemdeki adı Gangra (Kangra) idi.

İskender-i Yunani Paflagonya'nın ba'zı mahallerini istilâ [194] ve İskender'in a'kâbı zamanında orada bir hükümet-i mahsusa teşkil eyledi. Şu hükümetin mülkünde Morzis kable'l-hicre (801) Bilmanis (753), ikinci Bilmanis (743) târihlerinde cülûs itmişlerdir.

İkinci Bilmanis Pontus hükümdarı büyük Mîhrdad ile ittifak iderek hükümdar-ı müşârün-ileyhin husemâsıyla hayli muhârebeler cereyân eyledi. Bu muhârebelerin hüküm yürütdükleri vakitlerde Paflagonya buk'ası Pontus ve Bisinya mülûku aralarında bir dârü'l-harb olmuşdu. Binâenaleyh Bisinya hükümdarı Romalılardan istiane ve aldığı kuvve-i imdâdiye ile Pontus hükümetine galebe eyledi. Birinci Mîhrdad ile Paflagonya hükümeti aralarında husûmet yüz gösterdiğinden Mîhrdad, Bilmanis'i tard ve mülkünü zabt itmiş olduğu hâlde Bilmanis Roma hükümetine dehâlet ve onların muâvenetleriyle mülkünü istirdâd itdi.

Paflagonya hükümdar-ı ahîri Filemun vefât iderken mülkünün Romalılara terkini vasiyet itdiğinden ba'de vefâtihi Paflagonya bilâdı Romalılar tarafından zabt olunmuşdur (658).

Paflagonya bilâdının kâidesi Amastris (Amasra) [195] şehri idi. Amastris Mâda mülûkünden Dara'nın karındaşı kızı ve Pontus hükümdarı Dionisyus'un zevcesi idi.

O târihde Amasra şehri Pontus hükümetinin dâire-i itâ'atında olduğundan Amastris medine-i mezkûreyi tezyin ve ebniye-i latife inşâsıyla revnakını tezyid itmekle şehri mezkûr nâmına nisbetle müştehir oldu.

2.6.12. Frigya (Frijya) Memleketi

Frigya memleketi Asya-yı Suğrâ memalik-i kadimesindendir. Kurûn-ı mütekaddimede hudûdu hayli tebdilâta tesâdüf itmişdir. Tûlen Mender Nehri'nin denize döküldüğü mahalden Partanios civârına kadar mümted olub şarkan Halis Nehri (Kızılırmak) cenûben Pisidya ve Likaon (Konya) dağları ile mahdûd idi.

Hicretten (2522) sene mukaddem Frigya'ya bir takım kabâil-i muhtelif gelüb oraları vatan ittihâz eylediler. Kabâil-i mezkûreden Besini ve Maryandi kabileleri

Pontoksin (Karadeniz) civârında, Dardani ve Mis kabileleri Truvada [196] havalisinde, Maunlar Truvada'nın intihâ'-ı cenûbiyyesinde sâkin olmuşlardır.

Mukaddemleri buk'a-ı Mezkûra ale'l-ıtlak Frigya nâmıyla yâd olunur idi. Bu tesmiye oralarda daha mukaddemleri hicret etmiş olan Frigi yahud Brigi kabilesine nisbetdir. Kabile-i mezkûrenin Suraka havâlisinden buk'a-ı mezbûreye gelmiş oldukları zan olunuyor.

Hicretten (1122) sene evele kadar Frigya kıt'ası Mauni ve Lidya ve Bisinya buk'alarından başka mahalleri şâmil değil idi. O târihde Paflagonya ve Kapadokya memleketleri dahi Frigya'ya munzamm oldu. Keyhüsrev Frigya'yı istilâ itdikde havâli-i mezkûrede iki Fûrs vilâyeti teşkil olunarak birisine Küçük Frigya ve diğerine Büyük Frigya nâmı verildi.

Küçük Frigya eski Truvada memleketi dairesinde olup başlıca bilâdı Dasiliyum, Pisnut, Gordiyum, İsire (Ankara) şehirleri idi. Büyük Frigya vilâyeti Küçük Frigya'nın cihet-i cenûbiyyesinde idi ki Misya ve Lidya buk'aları cânib-i garbiyesinde ve Kapadokya memleketi cihet-i şarkiyesinde idi. [197]

Hicretten (900) sene mukaddem Küçük Frigya'nın Karadeniz ile dağlar arasındaki kısmı, Bisinya Propontid (Marmara) ile Misya miyânında ki kısmı Bergama hükümetleri memâlikine munzamm olup bakiyyesi Büyük Frigya'ya iltihâk itdi. Büyük Frigya dairesi bugün Konya, Kütahya, Aksaray, Akşehir, Karahisar sahib sancakların hâvi oldukları mahallerden ibâretdir. Şu daire sonralarıda tebdilâtdan kurtulamamıştır.

Frigya dairesi, Tilu'nun babası Tantal'ın, Mâda padişahlarının, Lidya hükümdarlarının, İskender'in, Lizimak'ın, Selefkillerin, dâire-i hükümetlerine girüb çıkmış ve kable'l-hicre (812) senesinde Romalıların nüfûza müdahaleleriyle Selefkiye Devleti'nin Bergama hükümetine müntakıl olmuşdu. Bergama memâlikinin Roma vilâyeti idâdine duhûlunda bu dahi bilâd-ı Roma'dan ma'dûd oldu.

2.6.13. Pontus Memleketi

Pontus memleketi Asya-yı Sugrâ'nın şimâli şarkisinde vâki', şimâlen Karadeniz, şarkan Kavkasya (Kafkasya) [198] garben Paflagonya, cenûben Kapadokya ve Galatya ile mahdûd ve ezmine-i kadimede Tibar, Şalib, Muznik denilen Türk kabileleriyle meskûn idi. Muahharen Trabzon ve Amis (Amasya) şehirlerine Yunaniler hicret eylediler.

Pontus memleketi Kapadokya'nın bir kısmı olduğu halde hicretten (1142) sene mukaddem iki daireye tefrik ve Fürsler taraflarından Farnak nâmında bir zâta tevcih olundu. Farnak'dan sonra Artabaz, ba'de birinci Ariyobarzan Pontus'da mesnednişin hükümet olmuştur (1102). Ariyobarzan, Fürs Devleti himayesinde idi. Farnakdan bed' ile Pontus hükümdarlığında bulunmuş olan zevât bunlardır.

Esâmi-i Mülûk		Târih-i Cûlûs Kable'l-Hicre
Farnak		1142
Artabaz		1124
Ariyobarzan	1	1102
Mihrdad	1	1024
Ariyobarzan	2	985
Mihrdad	2	909 [199]
Mihrdad	3	000
Mihrdad	4	888
Mihrdad	5	844
Farnak	2	808
Mihrdad	6	779
Mihrdad	7	745
Farnak	3	688
İnkıraz		669

İskender'in Asya-yı Sugrâ'yı istilâsında Pontus hükümdarı bulunan ikinci Mihrdad istiklâlini gayb itmişdi.

Arşakyan Devleti'nin te'sisinden sonra Pontus memleketi o devletin dâire-i himâyesine dâhil olub devlet-i müşârünileyh mülûkünden Ardaşis ile yedinci Mihrdad aralarında karâbet-i sihiyye hâsıl olmuştur. Ardaşis'in oğlu Dikran zamanında Romalılarla Mihrdad'ın vuku' bulan muhârebeleri devlet-i Arşakyan mebhasında yazıldı. [200]

Birinci mihrdad'ın oğlu üçüncü Farnak Rum muhârebeleri esnasında pederine hıyânetle Romalılara itâ'at itdiğinden Mihrdad kahren nefsinı tesmîm ile vefât itdi. Farnak babasının cenâzesini mumya iderek Roma seraskeri Pompe'ye gönderdi ise de Pompe bu muâmeleden memnun olmayıb bir cenâze-i alâyı teşkil ile Mihrdad'ın kâlibedini ihtirâm ile defn itdirdi. Ve Pontus memleketinin kısm-ı şimâlyesini istila eyledi. Roma devleti tarafından kısm-ı mezkûre Sumis nâmında bir zât vali ta'yin olunmuştur.

Farnak yedinde kalan dairede bir vakit hükümet itdikden sonra yedindeki kısımda Roma hükümeti zabt itdi (669).

İmparator Augustus Pontus memleketinde bir kraliyet teşkil iderek Polamon nâmında bir prence havale itmişdi. Polamon (622) de fevt olmağla yerine II. Polamon oturdu ise de (586) da Pontus kıt'ası doğrudan doğruya Roma memâlikine zamm idilüb bu nehir de o deryaya döküldü. [201]

2.7. ONUNCU FASIL

Akvam-ı Arab'ın ta'rifat-ı icmâlyesiyle Ceziretü'l-Arab'ın Coğrafyası ve Ale'l-Umûm Arabların Kurûn-ı Ulâ Târîhi

2.7.1. Akvâm-ı Arab

Akvâm-ı Arab, Arab-ı âribe-i bâide ve Arab-ı âribe-i gayr-ı bâide ve Arab-ı müsta'ribe nâmlar ile üç tabakaya münkasımdır. [202]

2.7.1.1. Arab-ı Âribe-i Bâide

Bu tabakanın bir kısmı Lâved bin Sâm bin Nûh ve diğeri Aram bin Sâm'dan teferru' itmiş ve her birisinden butûn-ı kesire müteşa'ab olmuştur. Bunların uhdeleri pek eski olmasıyla vakt-ı inkırâzları ba'id ve haberleri münkatı' olduğundan vakâyı'-ı târihyelerinin çoğu mechûldur.

Lâved'in oğulları Tasm, Amim, Amalik, Avz, Arab-ı bâideden Lâved'e mensûb olan kabâil-i kesirenin babalarıdır.

Tasm'dan teferru' iden ümemin cümlesine babalarına nisbetle ale'l-ıtlâk Tasm dinülür.

Amim'in oğullarından yalnız Vebar'ın ismi ma'lumdur. Vebar'dan müteferri' şu'be Benî ve Bar denildi. Arablardan ibtidâ-ı ittihaz-ı bünyân iden taife Amim'in evlâdı olduğu mervîdir. Amalik'den teferru' iden butûn umûmiyet suretiyle Amelik'e ıtlâk olundu. Amalika'nın ba'zıları Arab-ı bâide ise de ba'zıları da Arab-ı bâkiyedendir. Hatta Rumlar zamanında Tedmur'da hükümet iden Ezinet bin Elsemid' ve Cezimed Ebraş'ı katl iden Karkisa melikesi Zeba ile eslâfı bulunan mülûk dahi Amâlikadan idiler.

Casim bin Amelikan Ezrak¹⁰⁴, Tıgâr, Lef, Büdeyl, Râhil, Hezân, Erkam namlarıyla yedi oğlu ma'rûfdur. Bunların her [203] birisinden şuûb-ı kesire müteşa'ab oldu. Benî Ezrak Hicaz'da, Benî Tıgâr ve Benî Büdeyl ve Benî Râhil Necid'de, Benî Lef Yesrib'de, Benî Erkam Hicaz'dan Teyma'ya dek mümted olan arâzide sâkin idiler.

Hezân'ın Sa'd nâmında bir oğlu var idi. Bundan Benî Sa'd kabîlesinin meskûnları Yesrib havâlisi idi. Hicaz ve Yesrib havâlisinde sâkin Amâlika Benî İsrail'in oraları istilâsından sonra havâli-i mezkûreden tard olundular.

Avs'ın Mehlayil isminde bir oğlu ma'rûfdur. Mehlayil'in birisi Hayber ve diğeri Ubeyl nâmıyla iki oğlu var idi. Hayber'den tefri' iden Benî Hayber eb kabîle ismine

¹⁰⁴ "Ezrak" adı sehven "Erzak" olarak yazılmış

mensûb olan Hayber ve Benî Ubeyl Yesrib havâlisinde sâkin idiler. Yesrib Ubeyl'in oğlu olmağla binâ eylediği Medine nâmına nisbetle Yesrib deyü müştehir oldu. Yesrib Medine-i Münevvere'nin nâm kadimidir.

Arab-ı bâidenin diğer kısmı olan tavâif-i kesirenin babaları Arm bin Sâm'ın Cedis, Ubeyl, Abdzehm, Avs, Caser (Kaser) nâmlar ile beş oğlu ma'rûfdur. [204]

Cedis kabilesinin meskûnları Yemâme idi. Bunların vakâyı'-ı târihyelerinden ba'z şeyler ma'lûmdur.

Benî Ubeyl Mekke ve Medine beyrinde vâki' Hacef'de sâkin idiler. Bir büyük seyl zuhûruyla helâk oldular.

Abdzehm kabîlesi Taif'de sâkin idiler. Bunlarda ezmine-i kadimede münkarız olmuşlardır. Hatt-ı Arabi ile ibtidâ yazı yazan kabile-i merkûme helakından olduğu mervidir.

Avs'ın oğlu Âd'dan müteferri' Âd evveli kabilesinin meskunları Ahkâf arâzisi idi. Şu kabile mazhar-ı kahrü'l-hey olduktan sonra içlerinden Benî Bekir bin Muâviye bin Bekir bin Âd refikâsıyla beraber helâktan masûn olarak kavmiyetleri imtidâd ittiğinden andan sonra ki tâifeye Âd-ı sâniye denildi.

Aram'ın diğer oğlu Caser (Kaser) Semûd'un babasıdır. Kavm-ı Semûd dahi Arab-ı bâidedendir. Meskunları Hicaz ile Şam beyrinde vaki' vadi'l-kurâ idi. Bunların helâklarından sonra içlerinden az bir tâife kurtulub Rûs nâm mevzi'i vatan ittihaz etmişlerdir. Muahharen onlarda helâk ve münkarız oldular.

Arab-ı bâide akvâmının başlıcaları akvâm-ı mezkûreden ibârettdir. Bu takımdan Benî Cürhüm-i ûlâ ve Amâlika'dan Benî Mutr nâmlarıyla ma'rûf iki kabile dahi iştiâh itmiş ise de [205] Cürhüm ve Mutr'ın nesepleri merfû' ve muttasıl değildir.

2.7.1.2. Arab-ı Âribe-i Bâkiye

Şu tabakanın akvâmı Beni Kahtân bin Âbir bin Erfahşez bin Sâm bin Nûh (a.s.) dır. Kahtân Tevrât'da Yaktan deyü mezkûrdur.

Kahtân'ın Ya'rub, Cürhüm, Hadramût, Âd, Uman, nâmlarıyla beş oğlu ma'rûfdur. Yemen Arablarının kâffesi Kahtân'dan teferru' itmişlerdir. Kahtân Yemen'de teşkil-i

hükümet iderek vefâtında cânîşini olan oğlu Ya'rub birâderlerinden Cürhüm'ü Hicaza, Âd'ı Şehre, Hadramût'u cibal-ı Şehre, Uman'ı Umman havâlisine vali ta'yin ittiğinden her birisi bulundukları dâirede kesb-i istibdâd ve istiklâl eylediler. Cürhüm bin Ya'rub'dan teferru' iden kabileye Cürhüm-i sâni denildi.

Arab-ı bâidenin cümlesi lisân-ı Arab ile tekellüm iderler idi. Ya'rub bin Kahtân isti'mâl eyledikleri lisân-ı kadîm Arabca ba'z mertebe-i ıslâhât ve ta'dilât icrâ itmiştir.

Ya'rub'un a'kabından Sebâ bin Yeşcüb'ün evlâd-ı adîdesi tevellüd itmiş ise de bunlardan Himyer ve Kehlân ve Zeydân ve Amele nâmlarıyla mevsûm dört oğlu ma'rûfdur. Himyer ve Kehlân'dan pek büyük iki ümmet teferru' eyledi. Evlad-ı Himyer'den Zeydân'ın oğlu Negrân [206] Yemen kıt'asında ismine mensûb olan mahalde kesb-i istiklâl itmiştir.

Saltanat-ı Yemen Himyer ve Kehlân'ın evlâdı miyânelerinde ne sûretle tedâvül eylediği ve bunların vakâyı'-ı târihyeleri mebhas-ı mahsûsunda tafsîl olunacaktır İnşaaallahu Teâlâ.

Benî Himyer butûnundan Kudâ'a bin Mâlik bin Amr bin Mürre bin Zeyd bin Mâlik bin Himyer pek büyük bir ümmet olup Şu'ûb-ı kesiresi taraf taraf yayılmış ve Kudâ'a Umman havâlisini bi'l-istilâ orada kesb-i istibdâd itmiştir.

Yine Benî Himyer'den ve mülûk-ı Yemen'den Vâil bin Gavs'ın ebnâsı sülûkünde vaki' Hesver bin Mâlik bin Zeyd El-Cümhür bin Suhel bin Amr ve bin Kays bin Muaviye bin Caşım bin Abdüşşems bin Vâil'den müteferri' Benî Hesver kabilesi Yemen'de Res nâm mevzi'nde sâkin ve sonra Buhtunnasr'ın tasallutuyla munkarız oldular.

Ezd ve Atik ve Gaffak ve Hemdân kabâil-i Kehlândan teşa'ub iden butûn-ı meşhuredendirler.

Ezd'in babası Gavs bin Nebt bin Mâlik bin Zeyd bin Kehlân'dır. Ezd'in oğlu Eş'ar'dan bir kabile müteferri' olmağla Eş'ariler buna mensûbdurlar. Diğer oğulları Mezhec ve Tay'dan büyük büyük butûn teşa'ub eyledi. [207]

Calud, Sa'dü'lâşire, Murad, Ans Mezhec'in oğulları ve Benî Mezhec kabâilinin babalarıdır. Benî Nec', Benî Hâris, Beni Harbcalud'un ve Benî Evd, Benî Avf, Benî Ka'b, Benî Cuf, Benî Zeyd Sa'dü'lâşiretin Butûn-ı meşhûresidir.

Benî Hâris'dan müteşâ'ab Beni Deyân kabilesi Necrân havâlisinde hükümet itmiş ve Yemen'de Zeyid denilen kasaba Beni Zeyid'in meskûnlarından ma'dûd bulunmuştur.

Benî Tay butûn-ı meşhûresi Benî Cedile, Benî Bünhân, Benî Yulân, Benî selâmân, Benî Rumân, Benî Huney, Benî Sedûs, Benî Adî'dir. Adid'in Benî Lahm, Benî Afir, Benî Amele ve Lahm'dan Benî Cezile, Benî Nemare ve Afir'den Benî Kinde ve Amele'den Benî Acl butûn-ı meşhûrası teferru' eyledi.

Butûn-ı mezkûreden teferru' iden şu'ûb bâlâda ta'dâd itigimiz tâkımlara münhasır değildir. Bunların fûru'u lâ-yu'd velâ-yehsa olmağla mazbût olanlar müteselsilen şecerelerde münderic ve ba'zılarının silsileleri gayr-ı mazbût ve münkatı'dır. Silsileleri gayr-ı mazbût olan butûn ile zikr olunan ensâb-ı merfu'a ve mazbûtayı veli iden efhâzın ekserisi takaddüm-i zaman ve gaybûbet-i revâbıt cihetiyle unutulmuşlardır. Binâenaleyh nisbet-i nesillerinin silsileye rabtı kâbil olmayan [208] kabâil ve butûn ve tavâifden her birisinin kavmiyetleri hakkında isminden istişmam olunan râiha-ı nisbete bi't-tab' itibâr olunur.

2.7.1.3. Arab-ı Müsta'ribe

Şu tabaka-ı necibe İsmâil bin İbrâhim (a.s.) efendimizin nesl-i âlilerinden münşâ'ib akvâmdır. Hz.İsmâil'in lisân-ı aslisi ibrani idi. Mekke'de Cürhüm-i sâniye kabilesinden tezvicleri cihetiyle kendüleri ve evlâdı Arabça tekellüm ve isti'râb eylediklerinden butûn ve şu'ûb-ı müteferri'asının cümlesi Arab-ı Müsta'ribe deyû yâd olundular.

Kabile-i necibe-i Kureyş Arab-ı Müsta'ribe'nin güzidesidir. Umûd-ı neseb-i ali-i nebevvi Benî İsmâil silsile-i celilesinde bulunduğundan bu umûd-ı mes'udda vaki' esâmi-i kabâil İnşâallah teâlâ ikinci kitabın ibtidâsında ta'dad olunacak ve amûd-ı mezkûrede dâhil ve ondan munfasıl olanlardan kurûn-ı ûlâda teşkil-i riyâset idenler bu fasılda yazılacaktır.

2.7.2. Ceziretü'l-Arab Kıt'asının Coğrafyası

Ceziretü'l-Arab'ın Fırat ile Şam ve Süveyş ile Arîş aralarında vâki' yerlerden mâ'adası su ile muhât olduğundan [209] cezire deyû yâd olunmuştur. Mukaddemce Süveyş ile Arîş aralarında kanal güşâd olunmağla yalnız Bahr-ı Şam ve Fırat aralarındaki mesafe-i cüz'iyeden başka asla kara kalmadı.

Kıt'a-ı mezkûre Asya'nın cihet-i garbiyyesinde vâki' ve şimâlen arz-ı Filistin'in bir cüz'yye Berûş-Şam ve Cezire-i Ma-beynü'n- Nehreyn, şarkan Halic-i Acem (Basra Körfezi) ile Bahr-ı Muhit-i Hindi'nin bir cüzi'i ve Irak-ı Arab, cenûben Bahr-ı Muhit-i Hindi, garben Bahr-ı Süveyş ve Babü'l-Mendeb Boğazı ve Süveyş kanalı ile mahdûd ve tul-ı garbinin elli iki derecesinden yetmiş yedi ve arz-ı şimâlinin on ikinci derecesinde otuzuncu derecesine varınca memdûd olub şimâlden cenûba (2.500) ve garbden şarka doğru (2.000) km imtidâd itmiştir. Mesâha-ı sathyesi (1.100.000) mil murabba'dır. Ahâlisi (12.000.000) tahmin olunuyor ise de daha ziyâdedir.

Tevârih-i mukaddesenin hâvi olduğu vakâyı'n çoğu, Hz. İbrâhim (a.s.)'in daveti, din-i mübin-i islâmın zuhûru o kıt'ada olduğundan küre-i arzın en mukaddes en mübârek iklîmi budur.

Ceziretü'l-Arab kıt'asının kısm-ı a'zamı mıntika-i hârre [210] tahtında olduğundan havasındaki hararet-i şedit üzeredir. Arazisinin çoğu şurezâr ve gayr-ı münbitdir. Lakin sevâhil-i deryadaki mahallerin mezzûât ve meyvelerdeki bereket ü vefret üzeredir. Derûn-ı kıt'ada buhûr, buber, anber, azva, samg ve ale'l-hûsus a'lâ kahve ve sevhile muttasıl bahrlerde incü magasları ve diyar-ı Yemen'de akik vesair madenleri vardır.

Cezirede vâki' tîh Benî İsrail kısmının cânib-i şimâlisi, cibâl ile muhât ve kalilü'l-mahsûldur. Lakin cânib-i cenûbisi mahsûldar ve ma'mûrdur. Şu kısımda birisi Tûr-i Sina ve diğeri Hurâ namıyla iki cebel olub tîhin meşhûr şehri Tûr Kasabasıdır. Benî İsrail'in tîhde suret-i ikâmetleri târih-i mukaddes mebhasında yazıldı.

Sûret-i mahsûsada bahs eylediğimiz mahaller Yemen ve Hicaz, Tihame, Yemame, Necid, Hicr, Hire dâireleri ve bunların mülhakatı olub akvâm-ı Arab'dan kurûn-ı ulâ

Ceziretü'l-Arab kıt'asının dâhil ve hâricinde teşkil iden devletlere müteallik vakâyi' ve devâir-i mezkûrede vâki' başluca mevâki'e müteallik ba'zı ma'lûmât dahi bu fasılda derc olunacaktır İnşâallahu Teâlâ. [211]

2.7.3. Yemen Memleketi Coğrafyası

Yemen memleketini Tihâme'nin cenûbunda Bâbülmendeb'e kadar Bahr-ı Ahmer, Halic-i Acem'in müdhalına değin Bahr-ı Muhit-i Hindi bahrine kadar Halic-i mezkûrun sahili veli ider. Binâen alâ zâlik memleket-i mezkûre üç taraftan derya ve bir taraftan Tihâme ve Yemâme ve Bahreyn arazileri ile mahdûddur. Yemen memleketi Kâbe-i Şerife'nin sağ tarafında bulunduğu için Yemen denildi. Şam iklimi sol tarafında vâki' olduğu için Şam denildiği gibi.

Ezmine-i kadimede Yemen kıt'ası Ceziretü'l Arab dairesinin ekser cihetine hükümetce mercû' olup merkez hükümet ibtidâ medine-i Sebe ve sonra şimdiki merkez vilayet olan San'a şehri idi. Bu şehrin bânisi rüesayı Himyer'den San'a bin Zal bin Amir'dir. Medine-i mezkûre şimâlden cereyân iden bir küçük ırmak kenarındadır. Şu ırmak Zummar'a doğru cereyân iderek deryaya dökülür.

San'a'nın mevsim-i sayfî şemsin haml ve sevr ve cevzâ [212] harifî seretan-ı vasid ve sünbüle, şitası mizân ve akreb ve kavs, bahârı cedi ve delev ve hut burclarında olduğu mevâsımdadır. Şems hamele hulûl itdikde San'aca harâret iştidâd ider. Yağmurları Haziran, Temmuz, Ağustos aylarında yağar. Şehr-i San'a'nın meyveleri kesret üzeredir. Ezmine-i kadimede mülûk-i Himyer'den Şürahbîl orada binâ itmiş olduğu kasr-ı Gumdân bir tepenin üzerinde idi. Devr-i islâmda câmi'-i musaffaya sekâya ittihâz olundu. Kasr-ı mezkûrun binâsı dört vech ile olup bir vechi kırmızı, diğeri beyaz, üçüncüsü sarı, dördüncüsü yeşil idi. Ebniye-i dâhiliyesi yedi tabakaya hâvi ve pek mürtefi' olmak üzere yapıldığından şems tulu' ittiği vakit üç mil mesafeden görünür idi. Kasrın üzerinde mülevven mermerden bir oda var idi. Sakfı yekpare mermerden ma'mûl ve erkânı erbaâsının her birinde bir arslan sureti mevzu' idi. İşbu suret-i mücesseme derûnuna ba'z alat yerleştirildiğinden cesimindeki menfezlerden içine hava nüfûz eylediği zaman her birisinden arslan sedasına benzer

bir ses işidilir idi. Kasr-ı mezkûr Hz. Osman (r.a.) efendimizin zaman-ı hilafetlerinde hedm ve tahrib olundu. [213]

Bilâd-ı Yemen'den Me'rib nahiyesi evlad-ı Sebe'den Ezd kabilesinin meskunu idi. Me'rib'de ki şehir-i Sebe'yi Seba bin Yeşcüt bin Ya'rub binâ eyledi. Belkıs'ın medinesi budur. Ezmine-i Kadimede Sebe şehri pek ma'mûr idi. Me'rib nahiyesinin bidâyetinden nihâyetine değin eşcâr-ı latife bir mertebe-i kesret üzere idi ki bir kasabadan diğer kasabaya gidildikde yolcuya güneş dokunmaz idi. Nahiye-i mezkûrede her vakit azim seyler zuhûr idüb araları iki fersahdan ibaret olan iki cebel-i sagir beyninde sular carî ve sahralara münteşir ve zâyî' olur idi. Mülûk-ı Himyer'den Belkıs, seyl geldiği mahale salb taşlardan bir sedd binâsıyla seyleri sedd hâricinde bırakmış ve sedd-i mezkûrun yukarısında ve aşağısında üç meş'ab inşa ittirmişdi. Mezrûâtça ahalinin ihtiyacına göre tarlalara icrâ edülür idi. Binâenaleyh o havâli o kadar mahsûldar olmuş idi ki o târihlerde Ahsen-i Biladullah add olunacak mertebeye varmış ve mevki'inin letâfet havası ise alîl ve emrâza mâni' olarak ahâli cennetde yaşar gibi hüsn-i ma'îşete mazhar olmuşdu. Sonra İbâdet-i ilahiyeyi terk eylediler. Tarlalarına çekirge müstevli oldu. Sedd yıkılıb seylü'l-Arim [214] zuhûruyla ma'mureleri harâb ve esbâb-ı umrân ve saâdetleri mahv gerde-i eyâdî inkılâb olub gitdi.

San'a'ya iki menzil mesafede vâki' Zemâr nâm medine-i kadime bir vakit mülûk-ı Yemen'in Âsıması olan Zafâr-ı şehir şehridir. Yemen'i Habeşe'nin istilasına kadar şa'saa-ı umrânı nümayan iken Habeşe ekser ma'muriyetini mahv ve tahrib itmekle ümrân-ı sâbıkından sukut eyledi. Şehir-i mezkûrun bir muhkem sûru vardır. Bahçeleri ve kurâsı ve mezâri'i kesret üzeredir. Umrân-ı kadimenin asâr-ı atıkası orada mevcuddur. Asâr-ı mezkûre derûnunda bir takım mermer direkler vardır.

Yemen derûnunda bulunan Servat dağlarının silsilesi Hicaz'a ve sahil-i bahrde Aden ve şehre kadar imtidâd ider. Cibal-ı mezkûrenin şark cihetinden garb taraflarına doğru mümted olan silsileleri be gâyet sü'bû'l-mürûr olduğundan San'a kâffeleri oralardan geçemezler.

San'a'dan Zebid'e kadar yalnız bir yolu vardır. Ve oralardaki mesâfe beş merhaleden ibâretidir.

Bilâd-ı Yemen'den Zebid havâlisi üzerinde vâki' ve Beytü'l-Fekye dağlarına kadar mümted Evsâb nahiyesiyle Cüzzan [215] der-bendine karib nevâhide ve mihadde kahve ağaçları pek çokdur. Yemen'de altun, gümüş, timur, nuhas, kalay, akik Yemen madenleri ve daha pek çok maâdin var ise de hâlâ keşf olunamamıştır.

2.7.4. Mülâhaza-ı Târihiyye

Yemen'de hükümet iden Benî Kahtân mülûkunun müddet-i umûmiyesini müverrihler Habeşe hükümeti ile beraber (3049) sene itibar idiyorlar. Kahtân'dan Himyer'e kadar hükümet iden pâdişâhların isim ve tertiblerinde beyne'l- müverrihin az ihtilâf vardır. Himyer'den sonra esâmi ve tertib ve ensâbca ihtilâf pek çokdur.

Târih kitaplarında ittıradsız ve nâks bir suretle tertibe konulan pâdişâhların adedleri dahi elli atmış beyinde itibâr ve bir takımının her birine yüzden beş yüz seneye kadar müddet-i hükümet i'tâ olunuyor. Târihlerde ise bu makûle uzun müddetli gösterilen mülûkun çoğuna kimlerin halef oldukları ittifâk ve daire-i yakine takrib olunacak sûretle zıkr [216] olunmamıştır. İki pâdişâh arasında müteaddid pâdişâhlar gelmiş iken isimleri ya tertibden sâkıt, yâhûd gayr-ı mazbût olmakdan nâşi ikisi beyinde görünen uzun müddeti doldurmak için ba'z kudemâ sâkıt ve mensî olanların müddetlerinde ma'lûm olanlara verdiklerinden sonra ki müverrihler kudemânın kitaplarını me'haz-ı ittihâz ve öyle akla mülâyim olmayan müddetleri kabûl itmiş olduklarında iştibâh olunamaz. Ve kezâlik ihtilâf üzere yazılan mülûkdan çoğunun nesebleri mazbût ise de ikâb-ı mazbûtaca ittifâk olmamakdan ve ensâbca da ihtilâf ve nevâkısdan nâşi öyle uzun müddetli gösterilen pâdişâhlardan her birisinin müddeti hakkında müverrihlerin yazdıkları yüzlerle senelere ve gerek kitablara derc eyledikleri ikâb ve ensâbın tertibine sahib nazarla bakılamaz.

Habeşe'nin istilâsına kadar Yemen'de hükümet iden benî Kahtân mülûkunun isimleri unutululardan mâadâsının târih kitaplarında mezkûr ve ma'rûf ve fakat sukût tertibinden nâşi çoğu mühtelif olanları yüz nefer radelerindedir. Müverrihler Kahtân'dan Habeşe'nin istlâsına kadar Kahtânya Devleti mülûkuna (2970) sene müddet göstermişlerdir. Tertib ve isimleri mazbût ve sıhhati musaddak olan sâir devletler müddet-i umûmiyeleriyle [217] efrâd-ı mülûkuna tatbik ve mukâyese idildiği

hâlde Kahtâniye mülûkunun her birisi için beş sene müddet farz olunabileceğinden bu hesâb ve mukâyese hükmünce Yemen’de beni Kahtân’dan (2970) senede iki yüze karib pâdişâhın hükümet etmiş olmaları lazım gelür ki bunlardan isimleri ma’lûm olanların mâadalarına ve gayr-ı mazbût nazarla bakılması tabî’i ve zarûridir. İbn Haldûn dahi Yemen mülûk-ı kadimesinin tertibinde çok isimler ve pâdişâhlar sâkıt olduğunu Sihli’den nakl ile yazıyor.

Mülûk-ı müşârün-ileyhin isimlerini ve her birisinin vakâyi’-i târihiyyesini mübeyyin, sıhhat ve itimâda şâyân hiçbir kitab tesâdüf olunamadığından bunun için müretteb ve mükemmel bir târih kitabı yazmakda imkân yoktur. Binâenaleyh yalnız en meşhûrlarının bir dereceye kadar vakâyi’ni yazacak ve isimlerinin tertibinde bi’t-tabî müverrihlerin ekseriyet-i akvâlına itibâr edeceğiz. [218]

2.7.5. Yemen’de Kahtâniye Devleti (95 – 3065)

Yemen’de ibtidâ pâdişâh olan zât Kahtân bin Âbir bin Şâleh bin Erfahşed bin Sâm bin Nûh (a.s.) dır.

Kahtân’ın Peder-i âlileri Âbir (Hûd) (a.s.) Hadramût ve şehr-i Ummân havâililerindeki kavm-ı Âd’a meb’us nebi-i zî-şan olmağla târih-i mukaddes kısmında gösterildiği üzere kavm-ı mezkûrun helâklarından sonra nebi müşârünileyh nübüvetini tasdik iden mü’minlerle beraber orada ikâmet buyurmuşlar idi. Vefâtından sonra ferzend-i behibi ve İbrahim (a.s.) efendimizin cedd-i emcedi Faleğ, evlâd ve müteallikatını alub Cezire-i Mâ-beynü’n nehreyn havâlisine azimet eylediği gibi diğer veled-i behibi Kahtân evlâd ve etbâ’ıyla Hadramût’dan Yemen’e giderek orada bir devlet-i müstakille te’sis eyledi. Kable’l-Hicre (3095).

Devlet-i müşârünileyhâ Kahtâniye nâmıyla ma’rûf olduğu gibi ahfâdından Himyer bin Sebe’den sonra gelen mülûk ekseriyetle beni Himyer’den ve ba’zen Himyer’in birâderi Kehlân sülâlesinden olduklarından Himyer’den Haris el-Raişe kadar pâdişâhlık itmiş [219] olanlara mülûk-ı Himyer ve ondan sonra gelenlerine hem mülûk-ı Himyeriyye hemde Tebâbi’a¹⁰⁵ denildi.

¹⁰⁵ Tebâbi’a, “Tübbâ” kelimesinden türemiş Yemen Melikleri anlamına gelmektedir.

Kahtân

Adâletle mevsûf ve reâyâsı haklarında semâhat ve siyâset icrâsıyla ma'rûf idi. Yemen Arablarından Benî Kahtân'ın mâ'adâsı dahi muahharen tesâdüf eyledikleri beliyât ile Arab-ı Bâide dâiresine dâhil ve nesilleri munkarız ve muzmahil olmağla Yemen'de ensâl ve kavmiyetleri mümted ve bâki olan Arablar Beni Kahtân'a münhasır olmuşlardır. Kahtân'ın lisân-ı aslisi sûryânî idi. Sonra muasırları bulunan Arab-ı Bâide'den tahsil eylediği lisân-ı Arabî ile tekellüm itmekle lisân-ı mezkûr evlâd ve butûnuna lisânı umumi oldu. Binâenaleyh ibn Haldûn, Beni Kahtân'ı Arab-ı Müsta'ribe'den add idiyor. Lakin ekser müverrihin bu tabakaya Arab-ı Müsta'ribe ıtlâk etmeyüb Arab-ı Müsta'ribe unvânını Hz. İsmâil (a.s.) efendimizin evlâdı haklarında isti'mâl eylediler.

Kahtân ve evlâdı evâil hallerinde muâsırları olan Arab-ı Bâide akvâmından ma'dûd kabâil-i bedeviye gibi dâire-i medeniyet haricinde idiler. Şu'ûb ve butûnlarında nümâyân olan kesret Arab-ı Baide akvâmının mütesilsilen helâkları zamânlarına [220] müsadif olduğundan onların diyârlarını dahi zabt ile gitdikce tahsil-i medeniyet ve tezyîd-i şevket itmişlerdir.

Kahtân'ın vefâtında evlâd-ı kesiresi var idi. Bunlardan Ya'rub mesned-i hükümete cülûs eyledi.

Ya'rub

Şu zâtın zaman-ı saltanatına kadar Benî Kahtân'ın isti'mâl eyledikleri lisân-ı Arabî mâhuzaları olan Arab-ı Baide'nin lugat-ı asliyelerinden ibâret ve şu lugat ise her dürlü intizâmıdan âri idi. Ya'rub ta'dilât ve ıslâhât ile edebiyat-ı lisâniyenin husûl-ı intizâmına hıdmet eyledi. Binâenaleyh lisân-ı Arabinin mûcidi kendüsü değil iken hemân mûcid makamında kesb-i şöhret itmekle Hassân bin Sâbit el-Ensâri (r.a.) Ya'rub'un ıslâh-ı lisânca olan hıdmetini takdiren şu nazmı inşâ itmiştir.

Teellemtum min mantıkışşeyhi Ye'rubi

Ebinâ kadimen vesirtum mu'ribine zavi fakrin

Ve kuntum kadimen mâ lekum gayra ucmeti

Ya'rub'un zaman-ı saltanatında Arab-ı Arike-i Bâide'nin helâklarından nâşi meskûnları Hâli ve Amalika vesair akvâm-ı bâidenin bakiye [221] side libâs-ı iktidârdan âri kâlmışdı. Hepsinin meskûnlarını zabt ile birâderlerinden Cürhüm'ü Hicaz'a, Âd'ı Şehre, Hadramût'u cibal-ı Şehre, Umân hâlâ Umân tesmiye olunan nevâhiye vali ta'yin itmekle her birisi vardığı yerde muahharen kesb-i istiklâl eyledi. Ya'rub âkıl, hakim, hüsn-ü hâl ile mutasaff idi. Vefâtında oğullarına vech-i ati üzere nasihat itmiştir.

“Oğullarım! İlim öğrenüb onunla âmil olunuz. Hasûd olmayınız. Zirâ hased beyninizde fenâlıkların hudusunu da'vet ider. Şerden ve şerirden ihtirâz ediniz zirâ şer size şerden başka bir şey celb itmez. Siz halka munsıfâne muâmele göstermelisiniz ki halk dahi bilmukâbele sizin hakınızda munsıfâne muâmele göstereler. Kibirden ictinâb idiniz. Zira nasın kalblerini sizden teb'id ider. Tevâzu'-ı iltizâm idiniz. Zira tevâzu' size kalub nâsı celb ider. Birisi sizinle istişârede bulunur ise nefsinize nasıl ister iseniz onada öyle beyân idiniz. Zirâ meşveret boynunuzda cenâb-ı hakkın bir emanetidir.”

Ya'rab'un müddet-i hükümeti otuz üç sene olduğu mervidir. Vefâtında oğlu Yeşcüb Yemen pâdişâhı oldu. [222]

Yeşcüb

Şu lafız şecce lafzından müştakk fiil-i muzâri' olub şecce helâk etmek ma'nâsındadır. Pâdişâh-ı müşârün-ileyh “ zaman-ı hükümetinde düşmanlarını helâk ider ” tefâ'uliyle öyle tesmiye olunmuşdu. Lakin nâil-i saltanat olduktan sonra pek zayıfı'l-rey ve gâfil olduğu anlaşılmağla o tefâ'ullun aksi zuhûr eyledi. Cinâyet ve seyyiât ashâbı haklarında hiçbir güne muâheze-i siyâsiye göstermediğinden ne emrinde ne de nehyinde te'sir var idi. Hicaz, Hadramût, Şehr, Uman vilâyetlerinin valileri bulunan amcaları Yeşcüb'ün vefâtında oğlu Abdüşems denmekle ma'rûf Âbir, Yemen Pâdişâhı olduğu beynel-müverrihin ittifâka merbûtdur.

Abdüşems Sebe

¹⁰⁶ Konuşmayı babamız/atomuz şeyh Ya'rub'dan öğrendiniz ve sayıları çok olan Araplar oldunuz. Sizler kadim bir millet olduğunuz halde anlaşılmağ bir dile sahiptiriniz. Tıpkı çöldeki yabancı hayvanlar gibiydiniz.

Şu zât heybet ve azamet ashâbından ma'dûd, gazaları kesir, muhârebelerde müteyakkız, askerlerine mükerrerem bir pâdişâh idi. Bi'z-zat Mısır'a hücum ile ahalisine galebe eyledi. Gazavatında on bin kadar esir almışdır. Sebâ ile telakkub olunmasının sebebi budur. Mısır havâlisinde Aynışems denmekle ma'rûf beldeyi binâ idüb oğullarından Babelyun'u oraya vali ta'yin itdi. Me'rib'de ismine mensûb Sebe şehr-i şehrinin bânisi Seba'dır. Şehr-i mezkûr çok vakitler âsima-i mülûk olmuşdu. Soraları âsima-ı saltanat [223] San'a'ya nakl edilmişdir. Sedd-i Me'rib'in bânisi de Seba olduğunu ba'zı müverrihler gösteriyorlar. Ekseriyet akvâl-ı Seddin binâsını Belkıs'a nisbet idiyor ise de böyle büyük eserler bir padişahın zaman-ı hükümetinde yapılmasını akl pek baîd görür. Sebâ, Babil Taraflarına da hücum ile oraları yağmâ eyledi. Her bir muhârebede muzaffer ve kangî beldenin fethini murâd eyledi ise teshiri müyesser olmuşdur. Sebâ'nın fütûhatını takdiren muâsırı bulunan üdebâdan bir zât şu nazmı inşâ itmiş olduğu mervidir.

Lekat melekel afâke min haysu şarkihâ

İlel garbi minha Abdü's şemsi min yeşcûbi

Lehu mulku Kahtâni bin Hûdi verâseten

An eslâfi sîdkin min cududin ve min ebin¹⁰⁷

Müverrihler Sebâ'nın müddetini uzun gösteriyorlar. Vefâtında Sebâ'ya halef-i saltanat Negrân bin Zeyd bin Ya'rub olmasını tertib-i nasb iktizâ ider, ashâb-ı târih Negrâ'nın Yemen hükümdarlığında bulunduğunu tasdik ile berâber kime halef olduğunu tasrîh itmeyerek Sebâ'ya oğlu Himyer'in halef-i saltanat olduğunda ittifâk idiyorlar. [224]

Himyer

Şu zât gâyet şeci' bir pâdişâh idi. Mülûk-ı Himyeriye'nin mensûb-ı ileyhi budur. Teksir-i butûnu cihetiyle galibiyete bi'l-i'tibâr Yemen'deki akvâmı kadimenin cümlesine Himyer denildi. İbn Haldûn der ki "Sebe'nin çok evlâdı var idi. Onların meşhurları Himyer ile Kehlân'dır. Bunlardan iki ümmet-i azime münşâ'ib oldu."

¹⁰⁷ Abdu Şems b. Yeşcub yeryüzünün doğusundan batısına hâkim oldu. Sadık selefleri olan baba ve atalarından Kahtan b. Hûd'a miras kalan mülk Abdu Şems b. Yeşcub'un oldu.

İbtidâ altundan ma'mûl tac ile tetvic iden Himyer'dir. Zamanında hayli ma'mûreler inşâ ve hâricden çok yerler istilâ olundu. Hükümet nüfûzunu tevsi' ile Semûd bakâyasını Yemen'den ihrâc ve Hicaz taraflarına tard eyledi. Müddet-i hükümeti hakkında târihlerin yazdıkları rivâyeten akla mülâyim görüneni elli senedir.

Evlâd-ı Himyer'in adlarını müverrihlerin ba'zıları Vasl, Malik, Zeyd, Amr, Uf, Esad ve ba'zıları El-Hemîse', Malik, Zeyd, Vail, Meşruh , Ma'dikerib, Mürre deyu zikr idiyorlar. Evlâd-ı merkûmeden Mürre'nin butûnu Hadramûd havâlisine giderek orada ikâmet eylediler.

Kehlân

Mülk-i Yemen Himyer'den sonra Kehlân'a intikâl itdiğini ibn Haldûn, ibn Said'den nakl ile beyân idiyor. Sebike'z- zehebde Sebâ berhayât iken siyaset-i mülkü Himyer'e [225] ve etrâf ve sugur'un idaresini Kehlân'a tahsis eylediği mezkûrdur. Ekser târihlerde Mülk-i Yemen Himyer ile Kehlân'nın evlâdı beynlerinde tedâvül eylediği gösteriliyor.

Vasl bin Himyer ve el-Hemîsi' bin Himyer

Müverrihler şu iki zâtın da Yemen'de hükümdarlık itdiklerini söylüyorlar ise de takaddüm kanki birinde olduğunu tasrih itmiyorlar. Zamanlarının vakâyi'-i târihiyyesinde mazbût değildir.

Sekasik bin Vasl

Bu zâtın Yemen'de pâdişâhlık ittığını ve bunu da oğlu Ya'fur ta'kib eylediğini müverrihler beyân idiyorlar. Lakin tertib-i nesebce Ebin bin el-hemisi' ve Cabbar bin Galib bin Kehlân, Sekasik'e musâvi ve bunların saltanatları dahi târihce musaddak olduğundan takaddüm kanki birinde olduğu ma'lûm değildir. Sekasik'in eyâm-ı hükümetinde ammezâdesi Kazâ'a bin Mâlik, Umân havâlisinde tagallüb göstermişti. Sekasik askerle giderek Kazâ'a'yı harben o havaliden çıkardı.

Ya'fur bin Sekasik

Bunun eyâm-ı saltanatında havâric tâifesi muhâlefet ve isyân gösterdiler. Kazâ'a'nın hafidi Mâlik bin Elhâfle, Ya'fur'un muhârebeleri vuku' buldu. Şu zâtın nihâyeti hükümetine kadar fitne devam itmiştir. [226]

Meâfur Nu'mân bin Ya'fur

Ya'fur'un vefâtında Numân Rahm-ımâder'de idi. Âmr bin Bâzân bin Âf bin Himyer mülhâkat-ı Yemen'den Bahreyn valisi bulunduğu halde Ya'fur'un zuhûr-ı hamiline intizaren niyâbet suretiyle hükümeti yed-i idaresine aldığı ve Nu'mân'ın vilâdetinden sonra niyâbete devam eylediğı târihlerde mezkûrdur. Nu'mân henüz sinn-i bulûğa varmazdan mukaddem Âmr onu katl ile saltanatı igtisâb efkârına düştü. Beni Himyer evvel efkârı his eyledikde bi'l-hücum Âmr'ı tard eylediler. Âmr günde dört def'a elbisesini değıştirüb her def'asında bir dürlü siyâb-ı semine giydüğü için zû-Rayaş deyû şöhet vermişdir. Tardından sonra Benî Himyer'in Nu'mân'a itâat itdiği mervidir.

Nu'mân Yemen'de hükümdarlık ittiğinde müverrihîn müttefik iseler de Zahîr bin Ebin ve el-Gus bin Ebin nesebce Nu'mân'dan mukaddem olub bunların saltanatlarında târihce musaddak olduğuna nazaran Âmr'dan sonra Nu'mân'ın pâdişâh olması meşkûkdur.

Âmr tard olundukdan sonra Necrân tarafına giderek orada Mâlik bin el-Hâf'le hayli muhârebe itmiş ve sonralarıda igtisâb-ı saltanat için harblere devam eylemiş ise de [227] Akabih hezimetle mağlûb ve maksadına muvaffakiyetinden mahrûm olmuşdur. Nu'mân büyüyüb saltanatda kesb-i istiklâl itdikden sonra Zaryâş'ı tutdurub habs itdirdi.

Nu'mân âkıl, hâzım, kadrî âli, gazalarda sûtutî şedid, muhârebelerde muzaffer idi. Müddeti kırk dört senedir.

Eshem bin Nu'mân

Eshem'in Yemen pâdişâhlığında ittifâk vardır. Lakin müverrihler tertib-i nesebce Eshem'den mukaddem olan Arib bin Zahir ve Vâsıl bin el-Gus'un dahi hükümdarlıklarından bahs ittiklerinden saltanatca takaddüm kangî birisinde olduğu mechûldur.

Eshem'in zaman-ı saltanatında Benî Himyer'in intizâmı bozulub her tarafda bir muâriz zuhûr itmiş ve asâyış ve rahat zâil olmuşdur. Bu hâl çok vakitler devâm eyledi. Eshem'den sonra tertib-i nesebce târihlerde on beş kadar mülûk isimleri görölür ise

de hiç birisinin tertib-i saltanatlarında müverrihin ittifâk göstermiyorlar. Vakâyi’-i târihyeleride mazbût değildir.

Zülkarneyn Sa’b bin zî-Şedid

Şu zât nübüvvetinde ihtilâf olunan Zülkarneyn’dir. Saçlarını iki bölük [228] iderek her örüğünü bir tarafa bıraktığı için şu lakab ile şöhrat verdi. Kurân-ı Kerim’de mezkûr olan Zülkarneyn budur. İbn Abbas hazretlerine Zülkarneyn’den sûâl olundukda mülûk-ı Himyer’den olduğu cevâbını verdi. Müşârün-ileyh Hz. İbrahim (a.s.) asrında olub ikisi Mekke-i Mükerrreme’de mülâkât eyledikleri sahihinde munderic ehadis-i nebevîye ile sâbitdir.

Hâris el-Raiş bin Lokman

Şu zât mülûk-ı tebâbi’a’nın birincisidir. Nesebi hakkında hayli ihtilâf vardır. Ekseriyet akvâl-ı Lokman’ın oğlu olmasında görülmüşken müverrihlerin ba’zıları Kays bin Muâviye’nin, kimisi Kays bin Seyfi’nin ve Süheyl zî-Şedid bin Multât’ın, Mes’ûdi Casm bin Abdüşems’in oğludur deyû rivâyet-i muhtelif gösterdiler.

Tebâbi’a tabi’ lafzının cem’idir. Hâris’den sonra ki mülûkdan her bir halef selefinin idare-i siyâsiyesine itbâ’ itdiği için bunların müfredine tabi’ ve mecmu’una tebâbi’a denildi. Pâdişâh müşârün-ileyh bilâd-ı sâireye gazalar iderek mülküne ganâim-i kesire idhâl ve teb’asına i’tâ itmiştir. Bu vesileler ile mülkünde tezyid-i servete müvaffak olduğundan güya ihsân ve iktidâr ile teb’asını tûylandırdığı için râiş lakabıyla [229] meşhûr oldu. Hind’e, Tay Dağlarına, enbar-ı nevâhisine, Ninova’ya gazalar idüb pek çok ganâim almıştır. Ümerâsından Şemr bin el-Atâf’ı Türk ve Azerbaycan taraflarına sevk ile mukâtele ve hayli eşhâs esir itdikden sonra muvaffak olduğu vukûâtı Azerbaycan’da iki taş üzerine yazdırmış olduğu ibn-i Esir’de mezkûrdur.

Zur’a bin Ka’b

Şu zât hüsn-i siret ashâbındandır çok vakitler ma’mur olub hîn-i saltanatında Benî Himyer ve Beni Kehlân’dan cümle butûnun itâ’atlerine mazhar olmuş idi ki târihlerde muharrerdir.

Afrikas bin Kays

Ba'zı kitaplarda “Şin” ile Afrikaş yazılıdır. Nesebi hakkında dahi ihtilâf vardır. Yûşa' bin Nûn (a.s.)'ın Arz-ı Kenân'dan tard itmiş olduğu Amâlika bakâyâsını ve Himyer'den Sanhâca ve Kusâma kabilelerini oralarda iskân etmekle kıt'a-i mezkûre nâmına nisbetle Afrikye (Afrika) deyû şöhret verdi Afrikas'ın ol cânibe azimeti esnâsında o havâlide Cercer nâmında bir hükümdar var idi. Himyeriler Afrika ahâli-i asliyesinin lisânlarını anlayamadıklarından Afrikas “ Bunlar ne çok berbere ediyorlar” dediği cihetle sözü ahâli-i merkûmeye vech-i [230] tesmiye olmuştur. Berbere ma'nâsız esvâta denülür.

Zû el-Menâr Ebrehe bin Hâris

Afrikas ve Zû el- Menâr'ın tertib-i saltanatları ihtilâfdan gayr-ı sâlimdir. Zû el- Menâr Yulcilere ihtidâ için yollarda fenerler vaz' eylediğinden o lakabla ma'rûf oldu. Şu zât Sudan bilâdına gaza iderek ahâlisini tedmîr eylediği mervidir.

Zû el- Ez'âr Amr bin Ebrehe

Amr mütekebbir ve su-i siretle muttasıf idi. Babası Ebrehe vefât iderken reâya haklarında hüsn-i muâmele iltizâmını oğullarına vasiyet itmişti. Amr o vasiyetle âmil olmayub envâ'-ı şedid ve mezâlim irtikâb eylediğinden cülûsunun onuncu senesi hal' olundu.

Nesnas denilen hayvanatı Yemen'e haml ile halkı tahvif eylediği için Zû el-Ez'âr tesmiye olunduğu mervidir. İbn Esir'in yazışına nazaran Abd bin Ebrehe'nin lakabı Zû el-Ezâr olub babası Ebrehe Abdî ekâsî-ı Mağrib'den bir nâhiyeye gönderdiğinden ganâim ve sebâya ile avdetinde bir vahşet-i münkere müşâhede olunmağla Zû el-Ez'âr'ın oğlu olduğunu ve Zû el-Eşâr deyû ma'rûf olub babasından sonra mâlik-i mülk olmuş [231] idüğünü ibn Sa'id'den nakl ile rivâyet eyledi. Himyer Abd Zû el-Eşâr'ı kürsî-i saltanattan indirüb Şürahbil¹⁰⁸ bin Gâlib'e bîat itdikleride gösteriliyor.

Şürahbil bin Gâlib

Şürahbil cülûs eyledikten sonra askeriyle Abd Zû el-Eşâr üzerine gitmiş ise de muhârebe etmeksizin avdet itti.

¹⁰⁸ “Şürahbil” ismindeki “ha” harfî sehven “cim” harfîyle yazılmışdır.

Zû el-Sarh Hedhâd bin Şûrahbil

Şu zât babasından sonra Yemen Padişahı olmuştur. Müddeti on senedir.

Belkıs bint Hedhâd

Belkıs babasından sonra Yemen melikesi oldu. Belkıs'ın nesebinde ihtilâf vardır. Ba'zıları Yeşruh bin Hâris bin Kays'ın kızı olduğunu rivâyet eylediler. Hz. Süleyman (a.s.)'a Belkıs'ın keyfiyet-i itâ'atı târihi mukkades kısmında zikr olundu. Belkıs Hz. Süleyman'ı ziyâret için Kudüs-i Şerife gitdiği esnada mukaddema hal' olunmuş olan Zû el-Eşâr başına çok asker toplayub hurûc ve memleketi zabt itmişti. Belkıs'ın avdetinde tarafeyn bi'l- muhârebe Zû el-Eşâr gâlib oldu ise de bir mâh sonra Belkıs onu tesmim ve yine memleketi zabt eyledi.

Melike-i müşârün-ileyha güzelliğide nisvân-ı asrî miyâneler [232] inde bî- hemtâ ve akıl ve dirâyetce yektâ idi. Hükümeti on üç senedir.

Naşır el-Na'im Malik bin Amr bin Ya'fur

Belkıs'dan sonra şu zâtın hükümetini ba'z müverrihin yazıyor ise de ba'zıları Hz. Süleyman Belkıs'ı nikah edüb Mülk-i Yemen'e Kaml bin Şûrahbil'i tâ'vin itdiğini ve ondan sonra saltanat Zû Vedâ' nâmında bir zât'a müntakil olduğunu beyân ediyorlar. Müverrihlerin ba'zılarında Hz. Süleyman Yemen memleketini Tey'am nâmında bir zât tevcih buyurmakla Tay'am'dan sonra Malik bin Amr cülûs-ı taht-ı saltanat olduğunu rivâyet idiyor. Mâlik bin Amr kime halef olduğu meşkûk ise de Yemen'de hükümdarlık eylediği ihtilâfdan sâlimdir.

Malik bir müddet idâre-i saltanat itdikden sonra hakkında husemâ zuhûr ve teksir iderek mülkü zevâle takarrüb itmiştir. A'daya-yı kesire bezl ü neşriyle husemâsını teskin ve saltanatının bekâsını te'min eylediğinden Naşır el-Na'im deyû telkib olundu.

Mâlik bilâd-ı Mağrib'e gaza ve muzafferiyeti eslâfına tefevvuk itmiştir. Bilâd-ı mezkûrede Vâdî'l-Ramâl denilen mahalle kadar azimetle mahall-ı mezkûredeki Rumelistan'a vâsıl oldukda bir şiddetli borâ zuhûr idüb askerinin kısm-ı azimi telef [233] oldu. Bakiyyesini bi'l-istishâb avdetle birinci menzilde bakırdan ma'mûl bir insan temsili ve gögsüne hatt-ı Himyer'i denilân hurf-ı mesnedle "Bundan ötede gidilecek yer yokdur." deyû yazdıktan sonra bilâdına rücu'at itdi.

Şemmer Yer'aş bin Naşır el-Nu'am

Şu zâtın vücudunda ra'ş'e olduğundan Yer'aş telkib olunmuştur. Ma'lûliyeti ile beraber şeci' ve bahâdır ve her vechle îâmâl-ı askere kadir idi. Pek çok yerler feth idüb Meşrik taraflarına doğru açtığı gazalardaki sit-i mazarratını Irak'a ve oradan Çin'e kadar isâl eyledi. Fars, Sicistan, Horasan bilâdını feth itdikden sonra Soğd şehrine giderek şehir-i mezkûru tahrib ve sonra yine binâsını iâde itdi. Fûrlar orayı Şamrkend tesmiye eylediler. Sonra tahrif olunub Semerkand deyû müştehir oldu. Şehir-i mezkûrda bir amûd bulunmağla üzerinde Hatt-ı Himyerî ile "Şemrir'aş seyide-i şems için bunu bina eyledi " ve keza bir kapu sahifesi bulunduğundan üstünde yine hatt-ı Himyerî ile " buradan San'â'ya kadar bin fersahdır " ibâreleri görülmüştür.

Şamrir'aş bilâd-ı Fars fûtûhatından fârig oldukdan sonra yüzünü Çin memâlikine çevirdi. Bu haber Çin hükümdarına [234] baliğ oldukda derûnnu havf ve telâş istila itmekle ve zirî vatan ve metbû'unun selâmetleri uğrunda nefsince fedâkârlık ihtiyâr iderek kendü birûnunu kat' ve mecrûhen Şemrir'aş'ın yanına azimetle "Çin hükümdarına muhârebeden ictinâb itmesi için nasihat verdikde hakkımda bu gadrı irtikâb eyledi " deyû şikâyet etdi. Muâmelât-ı ma'ruzası Şemrir'aş'ı te'min ve Çin bilâdının fethinde delâletini temin itdikden Yemen askerinin öğüne düşüb susuz ve fenâ mahallere götürmekle veziri müşârûn-ileyh dahi beraber olduğu hâlde Şamrir'aş ve askeri susuzlukdan telef oldular. Şemr'in müddet-i saltanatı otuz yedi senedir.

Ebu Mâlik Sayfî bin Şemrir'aş

Ebu Mâlik babasının intikamını almak için askerle Çin bilâdına gitmek üzere iken bilâd-ı Mağrib'de bir zümrüd madeni zuhûr eylediğini istihbâr idüb maden-i mezkûru zabt itmeğe tama'ıyla azimetini o havâliye tahvil eyledi ise de yolda vefât itmiştir.

Şürahbil Yahseb bin Mâlik bin Gavs

Şürahbil adl ve şecâat ashâbından idi. San'a hâricindeki Kasr-ı Gumdâ'nın bânisi budur. [235]

Zûakran Tab' ibn Ebi Mâlik

Zû Akran tesmiyesinin sebebi başının bir cânibinde boynuza benzer bir alâmet olduğundan idi. Elli üç sene hükümet ettiği mervidir.

Zûceyşân bin Ebi Mâlik

Karındaşı Zû Akran'ın halefidir. Müddet-i hükümetini on sene gösteriyorlar.

Kelkikreb bin Zû Akran

Şu zât zayıf ve alîl olduğundan hiçbir güne vakayi'-i mühimmeye muvaffak olamadı. Bundan sonra ba'z müverrihler Es'ad bin Zû Ceyşân'ın ve ba'zıları Es'ad bin Kelkikreb'in cülûsunu yazıyorlar.

Es'ad bin Kelkikreb

Şu zâtın şöhreti Tübbân ve Tübbâ' aher ve Râid ünvânları olub künyesi Ebu Kerib'dir. Mülûk-ı Yemen'in pek meşhûrudur.

Fürs devleti aleyhine i'lân-ı harb iderek asâkiri kesire ile Yemen'den çıkub Hire nâm mevzi'e ve sullarında askere hayret geldiğinden o mevzi'e Hire tesmiye idildi. Orada bir müddet ikâmetle Ezidilerden bir cemâ'at ve Lehm ve Cuzâm ve Amele ve Kuzâ'a kabileleriyle birleşüb mahall-ı mezkûrede hayli ebniye inşâ eylediler. Tay ve Küleb ve el-Sekûn ve Eyâd kabilelerinden dahi halk-ı kesir yanlarında tecemmu' ve bir müddet ikâmet itdikden sonra Enbâr nâm mahalle, ondan Musûl'a, ba'de Azerbaycan'a [236] azimet ve Türklerle bi'l-muhârebe galebeden sonra Yemen'e avdet eyledi.

Ebu Kerib'in şu muvaffakiyetleri üzerine kalub mülûkde muhabbeti takrir itdiğinden Hind Raçaları hedaya irsâliyle rızasını tahsile teşebbüs itdiler.

Muahharen Türklerle gaza itmek için ordularla oğlu Hassan'ı Soğd'a, diğer oğlu Ya'fur'u Rum ve bir daizadesi Şemmer Zû el-Cenâh'ı Fürsler üzerine sevk iderek Şemmer, Fürs devletine galebe ile Semerkand'ı zapt itdi. Hassan Çin'e giderek birâderi kendüsünü sebkat itmekle ikisi birlikde katl ve sebiye devam ve ganâim-i kesire ihzâ ile pederlerinin yanına avdet eylediler.

Ya'fur Rumlar üzerine hücum ile İstanbul taraflarında külliyetli emvâl igtinâm itdikden sonra Roma havâlisine gitdi ise de orada vebaya tesadüfle askeri perişân olmağla Romalılar bu fırsattan bi'l-istifade Ya'fur refakatindeki orduyu berbâd itdiler.

Ebu Kerib sonra Meşrik tarafına giderken Yesrib'e vâsıl oldukdan orayı zapt ve oğlunu Yesribe vali ta'yin etmişti. Ahali bilâ-sebebe oğlunu öldürdükleri cihetle Ebu

Kerib avdet itdikde Yesrib'i tahribe kıyâm eyledi. Benî [237] Kureyza Yahudileri ehbarından iki şahıs “burası ahir zamanda zuhûr idecek nebî kureyşinin hicret sarayıdır. Bu işden vâz gel” demeleriyle ta'riz itmeksizin Mekke-i Mükerreme'ye azimet eyledi. Yesrib tahribinden men' iden iki şahsın delaletleri ile kâbe-i muazzamayı tavâf ile aksa ve derûnunu tetahhur etdirüb kapusuna kilid vaz' itmiştir. Es'ad'ın diyânet-i Museviyeyi kabul ile Yemen tarafına avdetinde ahâlinin ta'rizâtına müsâdif olmasıyla sonra Himyeriler'in bir takımı dahi kabul-ı Yahudiyet itdiler. Ba'z rivayete nazaran Yemen'e avdetinde ahâli kendüsünü öldürdüler. Zamanı hicretten yedi yüz sene mukaddemdir.

Belkıs¹⁰⁹ ile bunun arasında bin sene kadar zaman geçmiş iken ikisi beyinde isimleri mazbût olan mülûk yedi sekiz neferden ibâretidir. Aralarında ise müteaddid pâdişâhlar isimleri mensi olduğu bi-istibâh iken müverrihler Es'ad'a üç yüz yirmi ve başkalarında uzun müddetler göstermeleri o müddeti doldurmak için olduğu bedihîdir.

Ümrân bin Amr Ma's-Sema

Beni Kehlân'dan Vazd kabilesindendir. Kâhin idi. Ebu Kerib'den sonra şu zâtın [238] Yemen hükümdarı olduğunda ekseriyet akvâl vardır. Ümrân vefâtında birâderi Amr ve Mazikya'yı vali ahd-ı ta'yin ile beraber kehâneti hasebiyle seyl-i Arim'den medine-i Sebe'nin harâb olacağıında haber vermişti. Alâ rivâyet bu haberi veren bir kâhinedir. Amr ve Ezd kabilesiyle Yemen'den çıkıp gitmiş olduğundan ahâli kendüsüne bi'at eylediler. Seyl-i Arim'in zuhûru ve medine-i Sebe'nin harâbı hicretten altı yüz yirmi sene mukaddem olduğu mervîdir.

Müverrihler Ümrân bin Amr'dan sonra Nasr bin Rebia'nın ve ondan sonra Hasan ibn Ebi Kerb'in hükümdarlığını yazıyorlar ise de Ebu Kerb'in zaman-ı hükümeti Seyl-i Arim'den yetmiş seksen ve zuhûr-ı islamdan yedi yüz sene mukaddem olub Nasr bin Rebia ise de mülûk Fürsden Şapur bin Hürmüz'le hem-asır olduğu ve Şapur'un bidâyet-i hükümeti hicretten mukaddem ki üç yüz on iki senesinde idüğü târihce sabitdir. Bu takdirce Ebu Kerb ile Nasr'ın zamanları beyinde dört yüz seneye karib müddet olduğuna nazaran Ebu Kerb'in oğlu Hassan'ın Nasr'a halef olması tesadüf

¹⁰⁹ “Belkıs”ismindeki “sin” harfî sehven “şin” harfiyle yazılmışdır.

olunamaz. Mülûk-ı Yemen'in tertib-i sahihi mechûl olduğundan târihimizde mümkün olduğu kadar neseb ve zaman itibariyle tertibde akla karîb olacak [239] bir surette riâyeti iltizâm itmişiz. Binaenaleyh Amr'dan sonra Nasr'ı yazamadık.

Hassan bin Tübbân Es'ad ve Karındaşı Amr

Keyfiyyeti Yemâme bahsinde yazılacağı vechle Tasm kabilesini yağma iden Hassan şudur. Hassan zaman-ı hükümetinde islâf gibi harca tecâvüz ve hücum-ı efkarına düşmüştü. Kabâil-i Himyer ise metâib-i seferden müteezzi ve müteneffir idiler. Binâen ala zâlik karındaşı Amr'ı Hassan'ın katline teşvik eylediler. Amr muvaffakatla Hassan'ı öldürdükden sonra Rahmahut kendüsünü sihr illetine mübtela eylediğinden karındaşı hakkındaki gadrı irtikâbına sebep olanları birer birer tutdurub idam ediverdi. Eşraf-ı Himyer Amr'ı Hassan'ın katline teşvik ittikleri sırada Zûr'ayn deyû ma'rûf Yurem bin Zeyd el- Himyer'i nâm zât o fâcianın su-i akibetini Amr'a ihtâr itmiş ise de te'sir ittiremediğinden bir varakaya;

İla men yeşteri sehren bi nevmi

Sa'idun men yebihtu karire ayni

Ve emmâ Himyeri gaderet ve hâmet

Fema'ziretu el ilahi li ziy ru ayni

Kıt'asını terkim ve tahtim ile isteyeceği zamana kadar o varakanın hâzan indinde hıfzını recâ itmekle Amr varakayı hıfz [240] içün hâzana vermişti. Eşraf-ı Himyer'den intikam aldığı sırada nevbet Zur'ayn'a kelûb varakayı celb ve mütâlaasını iltimas etmekle Amr celb ve mütâlaa eyledikde ihtar-ı sâbık ve Zur'ayn'nın berâatini tahattur ve hakkında lütuf ile muâmele eyledi.

Amr'ın müddeti çok vakit imtidâd itmiştir. Lakin evkâtı alîl ve emraz ile geçdiğinden zamanında şâyân beyân olacak vakayi'-i târihiyye yoktur.

Abdükülâl bin Mersed

Şu zât Amr'ın ana bir karındaşıdır. Ba'zıları babasının ismi meşûb olduğunu beyân idiyorlar. Abdükülâl, Sâsânîyan'dan Şabûr bin Hürmüzle hem-asırdır. Bunun

zamanında Şabur Arablara galebe itmiştir ki şu galabe hicretten iki yüz doksan altı sene mukaddemdir.

Tübbâ' bin Hassan

Şu zât Abdükülâl'in halefidir. Zaman-ı hükümetinde Haris bin Amr el-Kindî'yi Hicaz'da vaki' Ma'd bin Adnân'ın memâlikine gönderdi. Amr giderek Arabı galebe ve Hicaz'ı temellük eyledi.

Rebi'a bin Nasr

Rebi'a esnâ-yı saltanatında bir korkulu rüya görüb kahinler işbu rüya “ Habeşe'nin Yemen'e müstevli olacağına ve İbn Zû Yezn'in hurûcuyla Habeşe'yi Yemen'den ihrâc [241] edeceğine ve Kureyş beyninde nübüvvet zuhûr eyleyeceğine ” delâlet ider deyû ta'bir itdiklerinden Rebi'a evlâd ve ehl-i beytini Irak havâlisine irsâl iderek mülûk-ı Sâsânîyan'dan Şabur bin Hürmüz'e tavsiye yazdı. Şabur, Rebi'a'nın müteallikatını Hire'de iskân eyledi. Ol vakit Hire hükümdarı Rebi'a'nın mensûb olduğu Beni Lehm'den Münzir bin Nu'mân bin Amr idi.

Tübbâ'-ı Asgar Hâris bin Amr

Şu zât babasının zamanında istihva'-ı cenîden sar'aya mümtelâ olmuşdu. Sonra ifâkat bularak mesned-i saltanatı zabt itdi. Zamanında pek çok gazalar vuku' bulub büyük eserler meydana koymuşdur. Tübbâ' Hire hükûmetine galebe ile müstevli oldu. Fûrs Devleti ile muhârebe iderek Çin havâlisine kadar sevk-i asker eylediği mervîdir.

Mürsed bin Abdükülâl

Şu zât Tübbâ'-ı Asgar'ın vâlidesi tarafından birâderi ve hükûmetce halefidir. Kırk bir sene hükûmet eyledi.

Veli'a bin Mersed

Babası Mersed'in halefi hükûmetidir. Fâsidü'l-ahlak ve zayıfû'l-efkâr idi. Din-i Yehûda ve ba'de Nasrâniyete meyl ile (Lekel mezheb yezheb) tarikine sülûk itmekle zamanında beyn el-ahâli büyük büyük ıztırâb ve idâre-i [242] siyâsiyece tereddüd ve inkılâb-ı hudûs eyledi. Teb'asından kabâil-i adîde birleşüb libâs-ı saltanatını hal' ile Ebrehe bin el-Sabbâh nâm zâtı serir-i hükûmete oturdular.

Ebrehe bin el-Sabbâh

Şu zât mükâreme-i ahlâk ve hüsn-i muhâzara ashâbından idi. Cürcani'nin rivâyetine göre yalnız Tihâme-i Yemen'e mâlik olmuşdur.

Sahbân bin Muhres

Şu zât Cidde vilayeti ile Tihâme havâlisine akyal Yemen'den Amr bin Ank el-Haya'yı vali ve Benî Rebi'a ve Mazr kabilelerine Lübeyd bin Anbest el-Gassâni'yi âmil ta'yin eylemiştir. Lübeyd'in mezâlim ve taadîyât-ı irtikâb itmesi Benî Rebi'a ve Mazr kabâili halkının huşûnet ve nefretlerine mûcib oldu. Kabâil-i mezkûre rüesâsıyla Yemen hükümeti aralarında çok vakitden berû muhâlefe ve muâhede te'sis itmiş ise de Lübeyd'in muâmelât-ı zâlimânesi kabâil halkını isyâna mecbûr ittiğinden kabâilin daire-i hükümetden hurûcları üzerine Lübeyd merci'ine mürâca'atla cevaba intizâr idiyor idi. Tafsîl-i Tihâme mebhasında derc olunacağı vechle Beni Rebi'a'nın reisi bulunan Rebi'a bin Mürre'nin oğlu gelib şu sırada Lübeyd'i katl itmesi Suhbân bin Muhris'in gazabına müstelzim olub Benî Rebi'a üzerine sevk eylediği asker [243] arz-ı Tihâme'den Selân nâm mevki'de bi'l-muhârebe mağlûb olmuş ve müteakkiben ibn Ank el-Hay'a ve sonra mülûk-ı Kinde'den Selime bin el-Haris kumandalarıyla sevk olunan ordular dahi kabâil-i Arab'a karşı hezimete dûçâr ve rüesânın ba'zıları maktûl olmağla Suhbân mecmu' kuvvetini istishâb ile bi'z-zât Benî Nizâr üzerine giderek Huzâz nâm mevki'de vuku' bulan katl-ı şedidde maktûl ve askeri münhezim oldu. Suhban'ın müddet-i hükümeti yirmi üç senedir.

Sabbah bin Ebrehe

Suhban'dan sonra şu zât Yemen pâdişâhı oldu. Suhban'ın intikamını almak için askerle Nizâr üzerine gitdikde bu da mağlûb olmağla intikam almağa muvaffak olmaksızın cülûsunun on beşinci senesi vefât itdi.

Amr Zûkaykân

On dokuz sene Yemen'de hükümet itmiştir.

Zû el-Şenatir Hani'a

Ba'zıları Lahni'a yazıyorlar. Hanedan-ı saltanatdan olmadığı hâlde Amr'dan sonra Yemen pâdişâhı oldu Hani'a fâsık ve fâcir ve irtikâb-ı şenâatle müştahir idi. Nerede

bir sabih el-vech oğlan olduğunu işidir ise getirterek onla şenâatı irtikab ider [244] idi. Haris el-Raiş neslinden Zür'a bin Zi Muâher nâmında bir delikanlının hüsn ve cemâline alâkadâr olduğundan şu çocuğu halvete celb ile fikri fâsidini açdıkda Zür'a giderken yanında sakladığı hançeri bagteten çıkarub Zû Şenatir'in karnına sokmasıyla beraber şem'-i hayatını itfâ ve başını kat' ile oda hâricindeki hâcibin öğüne ilkâ eyledi. Zür'a odadan içerü girdiği vakit hâcib kendüsünü istihzâ itmişti. Bu cesaretini görmesiyle beraber "Senden başka pâdişâhlığa müstahak kimse bulunamaz" demesini müteakkib keyfiyet-i şâyi' olarak Benî Himyer orada bi't-tecemmu' Zür'a'ya biât eylediler. Zür'a saçlarının bölüklerini arkasına bırakmağı âdet etdiğinden Zûnüvâs lakabı ile şöhret vermiştir.

Zûnüvâs bin Zür'a

Şu zâtın cülusu kable'l-hicre (125) senesindedir. Zûşenâtir'i idâm itmesi umumun memnuniyetine mûcib olduğundan saltanatı pek parlak bir surette alkışlanmışdır.

Esnâyı hükümetnde Yesrib taraflarına giderek orada Din-i Yehûd'a meyl ve duhûl itmekle nefsinin Yusuf tesmiye eyledi. Avdetinde Yemen ahâlisinin ekseri Din-i Yehûd'u [245] kabul itdiler. Bir vakit geçdikde ahâli muhâlefet-i ibrâzla hal'ine kıyâm itmiş oldukları hâlde tedâbir-i şedideye teşebbüsle ba'zılarını katl ve ba'zılarını tahvif eylediğinden bekâsını te'min itdi. Taife-i Yehûd kendüsünü Necrân taraflarındaki Nasari alehinde gazaya teşvik itmekle giderek ahalisini din-i Yehûd'a da'vet itdikde muvâfakkat göstermediler. Necrân'daki Hiristiyanların hükümdarları Abdullah bin el-Tamer'i idâm ve mallarını yağma itdikden sonra orada bir büyük ateş yakdurub tutdurabildiği hiristiyanları ateşe ilkâ ediverdi. Kur'an-ı Kerim'deki Ashâb-ı Uhdûd bunlardır.

Necrân Hiristiyanları rüesâsından Dus bin Sa'labân nâm zât Habeşe Mülûku Necâşi'nin yanına firâr idüb Zûnüvâs'ın gadrinden iştikâ eyledi. Keyfiyet Necâşi tarafından Kayseri ledü'l-arz askerle Yemen üzerine giderek memleketi Zûnüvâs yedinden nez' itmesine Kayser tarafından emr verildi. Necâşi bahren yetmiş bin askerle Yemen'e yürüdükde Zûnüvâs Aden taraflarında bi'l istikbâl kendi askerine "işte arkanızda deniz, ögüzde düşman askeri. Sabrdan başka sizin için ilticâ idecek mahall yokdur. Ya galebe, yahud mürdelikle vefât idinceye kadar gayret idelim" diyerek [246] Habeşeliler ile muhârebeye başladı ise de mağlubiyet-i şedide ile

askerinin muzmahil olduğunu gördükde “Sudan ellerinde esir olmakdan ise suda boğulmak hayırlıdır.” Deyûb atını denize doğru zengeleyüb garkan vefât eyledi. Müddeti yirmi senedir.

Ba’z müverrihler Zûnüvâs’dan sonra Zûceden nâmında bir zât Yemen’de hükümeti zabt eylemiş olduğu halde müteâkiben Habeşeliler ilerleyüb mülkü yedinden nez’ itdiklerini yazıyorlar. Habeşe’nin Yemen’i istiâsı kable’l- Hicre (95) senesindedir.

Zûnüvâs’dan bed’en ile Yemen vakayi’-i târihyesi ve esâmi-i mülûkü hakkında müverrihler umumen ittifâk üzere olub yalnız Zûceden’in hükümetinde ihtilâf vardır.

2.7.6. Yemen’de Habeşe Hükümeti (Kable’l-Hicre 23-95)

Habeşe Yemen’i zabt itdikde Necâşi ammezâdelerinden Eryât nâmında bir zâtı Yemen’e hükümdar ta’yin itdi. [247]

Eryât

Şu zât ikbâlini muhâfaza, suretini iltizâm iderek uzemâyı ikrâm ile taltif ve zuafâyı teklif-i mâlâ-yutâk ile ta’zib eylemekde idi. Binâenaleyh zuafâ da tahammül kalmadığından ale’l-umûm asker Habeşe rüesasından Ebrehe’nin başına toplanub kendüsüne hükümetini talep ve ârzû itdiler. Eryât ile Ebrehe arasında muhârebe açıldı. Uzemâ, Eryât’ın ve zuafâ Ebrehe’nin yanlarına toplandılar. Fırkeyn miyanelerinde hayli mukâtele vuku’ buldu. Şu sırada Ebrehe iki safın arasına yürüyüb tarafına hitâben “Ba’zımız, ba’zımızı niçün öldürüb telef idelim. Yemen’le Eryat’ı halimize bırakınız. Kim kimi öldürür ise sağ kalacak olana hükümet mübarek olsun” dedikde Eryat kendüsünün cesamet ve Ebrehe’nin nihâfetine aldânub şu sûreti kabul eyledi. Meydana indiklerinde Eryat, Ebrehe’ye bir kılıc atub burnunu yarmakla andan sonra Ebrehe, Ebrehetü’l- Eşrem deyû mülakkab olmuşdur. Nevbet kendüsüne geldikde Ebrehe bir kılıç ile Aryat’ın tepesini damağına kadar indirmekle Aryât meyten at üzerinden yere sukût ve huzzârın her birisi derhâl Ebrehe’nin hükümetini kabul eyledi (75).

Eryat’ın maktûliyeti haberi âmmzadesi Necâşiye bâliğ [248] oldukda asker istishâbıyla Yemen’e doğru yola çıkdı. Ebrehe, Eryat’ın zuafâ haklarında mezalim irtikâb itmesinden ne’şet iden vukuâtı havi yazdığı ârızada her ne kadar askerle üzerine

gelmekte ise de kendüsü itâatden başka muâmele göstermeyeceğini ve silaha el vurmaksızın nasiyesini teslim ideceğini arz eyledi. Binâenaleyh Necaşi, Ebrehe'nin ma'zeretini kabul ve Yemen'de hükümetini tasdik itmiştir.

Ebrehe dârü'l-mülkü olan San'a'da bir kilisa yaptırıp halkı hac için Kâbe'ye gitmekden men' eylemekle Arablardan birisi kilisa içinde hades vuku'a getirdüğünden gazaben olarak Kâbe'yi yakmak için askerle Mekke'ye müteveccihen Tâîf'e ba'de, el-Vasul Asud bin Maksud refâkatiyle lleriye gönderdiği müfreze ehal-ı Mekke'nin hayvanlarını sürüb götürdü. Bu hayvanat içinde cedd-i âli Hz. Peygamberi Abdülmuttalib'in dahi iki yüz devesi gitmiştir. Abdülmuttalib develerini geriye almak için Ebrehe'nin yanına gittikde Ebrehe riâyet ve sebep-i vürûdunu sual eyledi. Abdülmuttalib "Develeri istemek için geldim" cevabını verdi. Ebrehe "Ben zann eder idim ki Kâbe'nin yakdırılmamasını ricâ edeceksin" [249] söyledikde Abdülmuttalib "Ben develerimin sahibiyim. Kâbe'nin himâye edecek sahibi vardır" dedikten sonra Ebrehe'nin emriyle develerini alub avdet itdi. Ebrehe askerle Mekke'ye yakın vardıkda her vakit askerinin öğü sıra yürüdüğü Mahmud nâm fil yere çöküb bir hatve bile ilerü gitmedi. Yüzü gerüye çevrildükde rüzgar gibi sür'at gösteriyor ve Kâbe'ye doğru dönüldükde bir adım bile ilerü gitmeyüb yere yatıyor idi. O esnada pek çok ebâbil kuşları gelüb her birisinin ağzında ve ayağındaki ufak taşları Ebrehe'nin askeri üzerine bıraktılar. Ve taşlar kimlere dokundu ise kimisi mecrûh, kimisi telef olmağla askerin kurtulabilenleri Yemen'e doğru kaçdılar. Ebrehe dahi kaçub Yemen'e vusûluna müteâkiben fevt oldu (54).

Arablar o seneyi "Âmü'l-fîl" tesmiye eyledi. Zât-ı âli-i risâlet-penahi fil vaka'asından elli gün mürûrunda teşrifîsâz-ı âlem şühud olmuştur.

Ebrehe'nin vefâtında oğlu Yeksûm Yemen Hükümdarı oldu. Müddeti on dokuz senedir.

Yeksûm'dan sonra oğlu Mesrûk San'a'da serir-i hükümete oturdu. Ahâli ve Benî Himyer takımları bunların [250] tevârüs tarîkıyle Yemen'i istilâlarından sıykclub, hamiyetleri galeyân itmekle Benî Himyer'den Seyf bin Zûyezen nâm zâtın başına tecemmu' ve saltanatını taleb ve temenni itdiler. Seyf , Kaysere mürâca'atla Yemen'in Bilâd-ı Roma zammıyla Habeşelilerden istihlâsını istidâda bulundu ise de Kayser orasının İstanbul'a baid mesâfesiyle beraber menfaatıda az olduğundan askerini

beyhûde it'ab idemeyeceği cevabını vermiştir. Seyf, Kayserden me'yûs olub Fürs padişahı Kısra Hüsrev Perviz bin Hürmüz'den istimdâd eyledi. Hüsrev Yemen diyarına ihtiyâcı olmadığından bunun için askerini işgâl edemeyecek ise de Fürs mahbuslarında hayli ashâb-ı cinayet olmağla bunları Seyf'e bi'l-i'tâ "Mahbusin merkûme ile bir iş görebildiğin halde vilayeti San'a âid olmak üzere elimize bir mülk geçmiş ve göremediğin halde ashâb-ı cinayet olan mahbusin merkûmenin helâklarıyla habishâneler tahliye edilmiş olur" dedikde Seyf bu süreti kabul itdiğinden mahbuslarda mevcûd yedi sekiz bin kadar ashâb-ı cinayet Vehriz nâmında bir kumandan ile beraber gemilere bi't-tahmil Seyf'e terfîk olundu. Seyf şu kuvvetle Yemen'i istilâ ile Mesrûk idam edilmiştir (23). [251]

2.7.7. Yemen'in Bi't-tekrâr Himyer Hükümetine Duhûlu (Kable'l-Hicre 16-23)

Seyf bin Zûyezen, Vehriz'le birlikde Yemen'e teveccüh iderek asakir-i mevcûde sekiz aded sefîneye tahmil olunmuştur. Esnâ-yı seferde sefinelerin ikisi gark olub altısı ile sâhil-i Aden'e çıkdıktan sonra Seyf'e itbâ iden kabâil-i Arab ile bi'l-ictimâ' San'a'ya doğru yürüdüler. Mesrûk yüz bin kadar Habeş askeriyile karşı çıkdı ise de hin-i muhârebede kendüsü maktûl ve askeri münhezim olduğundan Yemen memleketi zabt olundu. Keyfiyyet Kısra'ya lede'l-arz her sene vergi vermek üzere memleket Seyf bin Zûyezn'e tevcih olunmuştur.

Seyf, Yemen'i hüsn-i idâre ile cümlelerin hoşnudyesini tahsil iderek San'a'da Benî Himyer mülûkuna mahsûs Kasr-ı Gumdân'da karar eyledi. Hükümetinin yedinci senesinde bir gün saydgâhda iken yanında bulunan bir habeşi köle fırsat [252] düşürüb Seyf'i öldürmüştür. Seyf'in vefâtıyla Yemen kıt'ası doğrudan doğruya Memâlik-i Fürs'e munzamm olarak Benî Himyer hükümeti külliyyen munkarız oldu (16).

2.7.8. Yemen'de Marazba Hükümeti (Kable'l-Hicre 16 – Ba'de'l-Hicre 7)

Seyf bin Zûyezen'in vefâtından sonra Devlet-i Sâsânîye tarafından Yemen kıt'ası bir vilâyet i'tibâr ve Marzban ünvânıyla valiler ta'yin olunmuş olduğundan bunlara târihce Marazba itlâk olunmuştur.

Seyf'in maktûliyeti Kisrâ'ya ihbâr olundukda Yemen hükûmetine yukarıda mezkûr el-ism Vehriz ta'yin olundu.

Vehriz üç sene sonra vefât itmekle yerine Velican ve ba'de Hezedan Yemen'e Marzban ta'yin olunarak bundan sonra Nûşecan ve ba'de Marzân Yemen memleketinde hükûmet eyledi.

Marzan'dan sonra Devlet-i Sâsânîye tarafından Yemen valiliğine ta'yin olunmuş olan Bâzân¹¹⁰ nâm zât hicretin yedinci senesi Din-i İslâmı kabul itmekle taraf-ı âlî-i Hz. Peygamberden [253] Yemen valiliği uhdesinde ibkâ olunmuşdur ki keyfiyyeti kitab-ı sâinde tafsil olunacaktır inşaallah teâlâ.

Şimdiye değin Yemen kıt'asında hükûmetlerinden bahs olunan mülûk, Yemen bilâdının vasatında icra-yı hükûmet iden büyük padişahlar ve hükümdarlardır. Ahkâf ve Hadramut gibi Yemen'in sâir dairelerinde dahi başka başka hükûmetler sebkât itmiş ise de bunların tafsilatına târihca az ma'lûmât olduğundan bu ma'lûmât dahi sırasıyla kitabımıza derc olunur.

Lugat ve Kitabet-i Himyeriye: Lûgat-ı Himyeriye'nin ıstılâhât ve elfâzı sair Arabların elfâzına benzemez. Kitâbetleri ise kalem-i mesned deyû ma'rûfdur. Hiçbir yazıya teşbih kabul ider şey değildir.

Lugat-ı Himyeri'de edat ta'rif olan (el) yerine (me) kullanılır. Şu lugatın dâhilinde pek çok kelime vardır ki sair lugat-ı Arabi'yede yoktur.

Avrupa seyyahlarından Nibod miladen 1774 ve Cermanyalı Satz'ın 1810 senelerinde Zafâr nâm belde civârında vâki' bir karyede sekiz aded taş üzerine menkûş ba'z hutût-ı Himyeriye keşf itmiştir. Muahharen Hind'de mukîm [254] ba'z İngiliz zâbitleride Bahr-ı Ahmer sahillerini keşf iderken bir takım yazılar buldular. Miladen 1843 senesinde Arnod nâm zât San'a ve Me'rib ve Harem-i Belkıs harabelerinde elli altı aded yazılı taş bulunub şu yazuları istinsâh eyledi. Baron Vonrayd, Hadramut¹¹¹ vadisinde vâki' Bersud'da ve kent-i Leftus bir kabr üzerinde bir takım yazılar bulmuş

¹¹⁰ "Bazan" ismindeki "zel" harfî sehven "dal" harfiyle yazılmış veya "zel" harfinin noktası unutulmuşdur.

¹¹¹ Hadramevt olarak da telaffuz edilebilir.

ve ba'zı hutût-ı Himyeriye dahi bulunarak Londra ve darsaâdet müzehânelerine vaz' olunmuş ise de henüz tercüme ve ilân olunmamıştır.

Birisi San'a'da, diğeri Hısn el-Gurab'da yakın vakitlerde iki aded yazı daha keşf edildi. San'a'da bulunan yazı derununda (574) ve diğeri (604) târihleri görülmüş ise de işbu târihin ne esâs üzere müsta'mil oldukları ma'lûm değildir.

Ulema-ı Arab Hutût-ı Himyeriye'nin kıraatine esâsdır. Asâr-ı atıkada tashih ve istifade-i vakâyi'-i târihiyye sûreti melekemizde mukaddemleri câri olmadığından bundan sonra Yemen'deki asâr-ı atika yazuları keşf ve tercüme ile pek çok vakâyi'-i kadimeye ma'lûmat istihsâl olunacağı me'muldur. [255] Yemen Arablarının diyânetleri bu faslın nihâyetinde zikr olunur. İnşâallah teâlâ.

2.7.9. Hadramut

Hadramut iklimi bilâd-ı Arab'ın cihet-i cenûbiyyesinde ve Bahr-i Muhit-i Hindi'nin sahilindedir. Hudûdu tamamıyla ma'lum değildir. Şimdiki halde ma'rûf olan Hadramut şarkan bir kumsal-ı sahrâ, şimâlen Ummân'ın şarkı ciheti, cenûben bahr, garben Yemen ile mahdûddur. Hatt-ı sahilisi, şimalı şark cihetinde tûl-ı garbinin kırk beş derecesinde elli altı derecesine kadar imtidât ider. Ba'zı müellifin bahrdan iki yüz mil kadar bilâd-ı Arab'a mümted olduğunu gösteriyorlar. İklim-i mezkûrun sâhil ciheti alçaktır. Arazisinin arka tarafları Yemen'den mümted olan cibâl silsilesidir.

Hadramut arazisinin dağ eteklerine muttasıl yerleri ziraata kâbildir. Orada bir küçük nehir vardır ki ba'zen şu nehrin suyu feyezân ile çoğalır. Ba'z vakitlerde kurur. Arazisinde bahûr, azvâ, Samg-ı Arabi, hurma [256] hınta, çivit hâsıl olur. Orada kahve yoktur. Hayvanatı ceylanlar ile tuyûrdan ibaretdir.

Hadramut bilâdının en meşhuru Şuyam ve Tarim beldeleridir. Şuyam şehri dağ cihetinde ve Tarim, Zemar'a on beş mil mesâfede vaki'dir. Ezmine-i kadime Ress deyû meşhur olan medine dahi Hadramut'da ve Kasr-ı Meşîd ve Bi'r-i Muattala'da orada idi. O havâlide sakin ahâli yağmursuzlukdan muztarib idiler. İçecek sularını uzak mahallerden götürürler idi. Cenabı Hakk bunlara bir kuyu ihsân itmişti. Bi'r-i Muattala şu kuyudur. Kavm-ı mezkûr sonra butlara tapub nebileri Hanzale bin

Safvân'ı katl itdiler. Onu müte'akib Bi'r-i Muattala'da su kalmadı. Ve hepsi azab-ı elime tesâdüfle helâk oldu.

Kasr-ı Meşîd'i Arab-ı Bâide rüesâsından Sadd bin Âd binâ itmişdi. Şu adam Mücâmeat nisvâna harîs idi. Dört yüzden ziyâde bâkire kız tezvîc iylediği mervîdir. Evladı çoğaldıkda irtikâb, küfür ve tuğyan ve Kavm-ı Âd'ın helakını gördüklerinde riyâh-ı âsıfeye mukâvemet idecek metânet üzere Kasr-ı Meşîd'i binâ itdiler. Kendüsü helâk ve evlâdı munkarız oldu. Aher el-emr kasr dahi harâb [257] olmuştur. Asâr-ı Atıkası hâlâ mevcûd olduğu rivâyet olunuyor.

Ya'rub bin Kahtân zamanında Arab-ı Bâide'nin hâlâ kalan meskûnları Devlet-i Kahtâniye tarafından olunduğu sırada Ya'rub biraderi Hadramut'u cibâl-ı şehre vali ta'yin itdiği Yemen târihi mebhasında gösterilmişdi. İşbu Hadramut'un nâm asliyesi Âmir idi. Pek çok muhârebeye hâzır olub kattalda şiddet gösterdiğinden nerede bulunur ise “Ölüm hazır oldu ” ma'nasına olan “Hadramut” ta'biri hakkında isti'mâl eylediler. Bu terkiğimizce Amir'e ismi şayi' oldu. Muahharen tahfif için zâdı sâkin kıldılar. Sonra hükümdar olduğu kıt'aya ismine nisbetle Hadramut nâmı virildi.

Hadramut o kıt'ada bir hükümet-i müstakille teşkil itmişdi. Şu hükümet mülûkundan isimleri ma'lûm olanlar bunlardır.

Hadramut Amir, Yerâm bin Hadramut, Rebi'a bin Yerâm, Eşneb bin Rebi'a, Amr Veben Eşneb, Numer el-Azec bin Amr, Mursed Zûmervân bin Kurayb, Alkame Zûkân bin Mürsed, Zûayl bin Zûkân, Zûayl bin Zûayl, [258] Bedil bin Bedât, Bedi' Zûayl, Hamad bin Bedil, Yeşruh Zû el-Mülk bin Vedi bin Hamad, Men'am bin Zû el-Mülk, Cezime bin Zû el-Mülk, Yeşruh bin Cezime, Numer bin Yeşruh, Sâcen bin Numer.

Şu mülûkdan Zûkân otuz sene hükümet itmiş ve oğlu Zûayl on sene hükümdar olub Çin'e kadar gaza ile Çin hükümdarına galebe eylemiştir. Çin hükümdarından aldığı Kılıc Seyf Zû el-Nun deyû şöhret virdi.

Zûayl bin Zûayl'e on sene müddet gösteriliyor. Şu zât Bilad-ı Rum'a kadar tecâvüz eyledi. Yemen havalisine ipek ve dibâc idhâl iden budur.

Bedât'ın müddet-i hükümeti dört sene rivâyet olunuyor. Ve Bedât'ın oğlu Bedayl kal'alar binâsıyla ba'zı asâr-ı makbule meydana koyduğu târihlerde gösteriliyor.

Humad bin Bedayl, Hadramut'da akreb namıyla bir kal'a binâ itmiş ve müddeti hükümeti seksen sene mümted olmuştur. Şu zât mülûk Fûrs'den Şapur Zû el-Ektaf ile muâsır idi. Mülûk-ı Yemen'den ibtidâ hüccâb ittihaz iden budur.

Sâcen bin Numer zamanında Habeşe, Yemen'i zabt iyledi. Ashâb-ı Kirâmdan Vail bin Hucr nâm zât mülûk-ı müşârün-ileyhin [259] handanından idi. Sahâbe-i müşârün-ileyh taraf-ı Hz. Peygamberden Bahreyn valiliğine ta'yin buyrulmuştur.

Hadramut'da devlet-i mezkûrenin teşkilinden sonra Şahr dâiresi şu devletin memâlikinden ma'dûd olduğu ifâdat-ı târihiyyeden anlaşılıyor.

2.7.10. Ahkâf

Ahkâf, Yemen'de kumsal-ı araziden ibâret bir sahradır. Zafâran cihet-i şimâlisinde vâki' ve Bilad-ı Necid ve Umman'ı Yemen dâiresinden fâsıldır. Hatt-ı istivâdan ba'de on iki derece imiş.

Sahra-yı mezkûr Âd-ı ûlâ kavminin bilâdı idi. Âd bin Avs bin İrem bin Sam bin Nûh Arab-ı Bâide'den başında bulunan kabile ile Ahkâf'a giderek orada ikâmet ve te'sis-i hükümet itmişti. Akvâm-ı Arab miyânında en ibtidâ melik olan budur. Müverrihler Âd'ın ömrü tavil ve evlâdı kesir olduğunu beyân idiyorlar.

Âd'ın vefâtında büyük oğlu Şedid ve ba'de ikinci oğlu [260] Şeddâd ve sonra üçüncü oğlu İrem melik oldu. (İrem zâtî'l-imâd) deyû ma'rûf olan binâyı cennete nazire olmak üzere Şeddâd ve alâ kavlı İrem binâ eylediği müverrihlerce suret-i ihtilâfda mevzu'-ı bahis ise de sakât müfessirin ve müverrihinin kavllerine nazaran İrem isminde binâ olmayum Kurân-ı Kerim'de mezkûr olan (İrem zâtü'l-Amâd) kavlı şerifinden murad kabile-i İrem'in sâkin oldukları ve ba'de'l-iskân-ı mesâkin vesaire ile i'mâr eyledikleri mevâkinin ismidir ki Âd kavminin ceddleri olan İrem bin Sâm'a nisbetle müştahir olmuştur.

Mülûk-ı Benî Âd silsilelerinde vâki' Ceyrun bin Sa'd bin Âd Dimaşk Şehrinin asıl banisi idi. Ba'de el-inşa cedd-i kabileyeye nisbetle İrem tesmiye eyledi. Hatta ebvâb-ı Dimaşk'dan Ceyrûn deyû ma'rûf kapû dahi ona mensûb idü ki akvâl-ı müverihhindendir.

Kavm-ı Âd muahharen ikiye inkisâm iderek bir kısmına Halacan bin Âd bin Âdyâ bin Sad bin Âd ve diğerine Halacan'ın karındaşı Lokmân pâdişâh oldukdan sonra Hz. Hûd (a.s.) taraf-ı bâriden Âd kabâilinin cümlesini Din-i Hakka da'vete meb'us olmağla suret-i meb'usiyetleri ve Kavm-ı Âd'ın keyfiyyet-i helâkları târih-i mukaddes kısmında beyân olundu. [261]

Târih kitaplarında mezkûr olduğu üzere Ahkâf sahrasında mütevattın Kavm-ı Âd'ın Halacan yedindeki takımları nebi müşârün-ileyhe isyân ve muhâlefet itmekle rih-i kahr-ı ilahi ile helâk oldular. Kable'l-hicre (3172).

Lokmân bin Âd kendi zir-i destindeki kavmiyle beraber Nebi müşârün-ileyhe arz-ı imân ve itâat iderek mazhar-ı selâmet olmağla hayli vakit icrâ-yı hükümet iyledi.

Lokman'ın vefâtında oğlu Hûd pâdişâh olmuştur. Bakiye-i Kavm-ı Âd Ya'rub bin Kahtân'ın o havâliyi istilasına kadar Lokman'ın akabinden gelen mülûkun taht-ı itâatlerinde idiler. Ya'rub'un galebesinden sonra cümlesi Hadramut'a firâr itmekle Hadramut'un muhârebelerinde hepsi orada helâk ve munkarız oldular. İbtidâ hatt-ı Arabi ile yazı yazmak Âd Kavminde zuhur iylediğini dahi ba'zı müverrihin rivâyet etmişlerdir.

2.7.11. Umân

Umân Ceziretü'l-Arab'ın cihet-i cenûbisinde vâki' bir dâire olub şimâlen Basra Körfezi ve şarkan Bahr-i Muhit-i Hindi [262] ve cenûben Ahkâf ve garben Yemâme dağlarıyla mahdûddur. Arazinin tûlu iki yüz yirmi kilometredir.

Nefs-i Umân sâhil-i bahrde vâki'dir. Civârında yenâbi'-i müteadideyi hâvi bir cebel vardır. Suları o cebelden gelür. Nihalistan ve bahçeleri çokdur. Mahsulatı buğday ve arpa ve darıdan ibâretidir. Umân'daki inci magâsa meşhûrdur.

Bilâd-ı Umân'dan Sahâr Şehri bir vakit merkez-i hükümet idi. Bu dâirenin bir medine-i meşhûresi de Maskat Şehri'dir.

Kahtâniye Devleti mebhasında zikr olunduğu üzere Ya'rub bin Kahtân mesnednişin hükümet oldukda Umân dâiresini birâderi Umân'a tevcih itdikden dâire-i mezkûr

nâmına nisbetle müstehir oldu. Umân, Yeşucub'un zamanına kadar merkez-i saltanata muti' iken Yeşucub'un idaresindeki zuafâdan bi'l-istifade istibdâd göstermişti. Umân'dan sonra o havâliyi mâlik bin Himyer'in oğlu Kudâa zabt ile teferrüd gösterdi. Yemen hükümdarı Sekasik câlis-i serir-i hükümet oldukdan sonra askerle Kudâa'nın üzerine giderek Kudâa'yı harben o havâliden çıkardı. Sekasik'in oğlu [263] Ya'fur'un eyyâm-ı saltanatında Kudâa'nın hafidi Malik bin el-Haf Umân'ı zabt ve istila itmekle Ya'fur ile beynlerinde harb ve kıtâl istidâd itmiş ise de Ya'fur galebe edemeyüb ateş-i fitne alevlendi. Züryâş Nu'man'a niyâbet ittiği zamanlarda zikr olunan fitneyi bastırmak için askerle Mâlik üzerine azimetle hayli muhârebeleri vuku' buldu. El-Haf'dan sonra oğlu Amr ve ba'de Heydan bin Amr havâli-i Umân'da hükümet ve Heydan havâli-i mezkûrede kesb-i istibdâd iderek Heydan'a halef olan oğlu Mühre Necran'ı da zabt itmişti. Yemen saltanatı kuvvetini tezyid ve nüfuzunu teşdid iyledikde havâli-i merkûme dahi Yemen'in bir vilayeti add olunarak valilerle idâre idilmiştir.

2.7.12. Bahreyn

Bilâd-ı Bahreyn Ceziretü'l-Arab kıt'asında Basra'dan Umân hududuna kadar mümted olan dâiredir ki buna bilad-ı Hicr dahi dinülür. Kasabası Hicr medinesidir. Şimdiki zamanda bilâd-ı Bahreyn Umân hudûdu üzerinde Ahsâ'dan bir kısımdır. [264] Umân'ın şimâl cihetinde Arz-ı şimâlyenin yirmi beş derecesinde yirmi dokuz derecesine kadar imtidâd ider.

Ahsâ fi'l-asl bir dâire ismidir. Sonra Karamath'dan Ebu Tâhir'in binâ eylediği medineye Ahsâ denildi. Ahsâ'da miyâh-ı câriye ve güzel hurmalıklar ve suları pek sıcak menba'lar vardır.

Bilâd-ı Bahreyn cezâirinin en büyüğüne Bahreyn ıtlâk olunur. Şu büyük cezirenin bir adıda Cezire-i Evveldir. Bahreyn ceziresini şimal-ı şarkiye doğru Ezd ceziresi veli ider. Şu iki cezire Bahreyn cezirelerinin büyükleridir.

Bahreyn incû mâgası olduğu için eskiden beri büyük şöhet kazanmıştır. Pek büyük inci bu mâgasda bulunur. Her tarafından inci almak için oraya tüccar vürûd ider. Cezire-i Bahreynin tulu altı yedi ve arzı iki fersah-ı coğrafidir. Etrafında ve ortasında

ba'zen yüksek mahaller var. Araz-i mezkûrede pek çok su menba'ları da bulunur. Yerleri begâyet mahsuldar ve ziraata kâbildir.

Cezire-i mezkûrenin hâsılâtı hurmâ, badem, limon, nar, üzüm, incir, hınta, şâirden ibâretedir. Denizinin [265] ka'rında tatlı su menba'ları olmağla gavvâslar dalub gemilerdeki kırbaları doldururlar.

Bahreyn dâiresi mukaddemleri hayli ma'mûr idi. Şimdi ma'muriyeti on beş karye ve iki medineden ibâretedir.

Bahreyn'deki inci mâğası ahâliye mahsûsdur. Vakti hazirandan eylûle kadardır. Orada üç bin beş yüz aded kadar dalgıç gemileri bulunur. Ve senevi her türlü masrafi çıkdıktan sonra üç yüz bin İngiliz lirasından dört yüz bin liraya kadar inci hâsılâtı olur.

Ezmine-i kadimede Bahreyn havâlisinin ahâli-i asliyesi Amâlika'dan idiler. Tasm ve Cedis kabileleri Yemâme'de sâkin oldukları vakit oralara kadar yayılmışlar idi. Bunlardan sonra Ezidiler Bahreyn'i vatan ittihâz etmişlerdir. Buhtunnasr zamanında muhârebelerden Arablara tefrika hâsıl olduğundan ba'z kâbail-i müteferrika Bahreyn'e girdiler. Mülûk-ı Fûrsden Ardeşir bin Babek'in zuhurundan sonra oraları Memâlik-i Fûrs'den ma'dûd oldu. Ardeşir vefât itdikde Arablar o havâlide kesb-i istibdâd ve Fûrs Devletinin itâatinden hurûc etdiler. Şapur Zû el-Ektaf Arablara galebe eyledikde çoğunu katl eyledi. [266]

Bahreyn havâlisi Fûrs Devletinin dâire-i itâatine dâhil olduktan sonra Hire'deki Menazir'e hükûmetine bi'l-ilhâk zuhûr-ı islâma kadar ol-vechle idare olundu. Hicretin altıncı senesi taraf-ı eşraf-ı risâlet-penahiden Alâ-i el-Hadrami ahâli-i Bahreyn'i din-i mübin-i islâma da'vet için irsâl buyrulub muahharen ekseri kabul-ı ceziye itmekle Alâ-i Hadrami hazretleri oraya vali ta'yin buyrulmuşdur.

2.7.13. Hicaz Coğrafyası

Hicaz dairesi Ceziretü'l Arab kıt'asında bir memleket olup şimâlen Bâdiyetü'l-Arab, şarkan kezâlik Bâdiyetü'l-Arab ve Necid, cenûben Yemen, garben Bahr-ı Ahmer ile mahdûd ve Bahr-ı Ahmer'de vâki' Halic-i Akabe bu dâireden ma'dûddur.

Bahr-ı Ahmer'in Hicaz dairesindeki sahili ekseriyâ münhafız ve kumsaldır. Şu sahilin önündeki denizde mercan mütekevvîn olur. Sevâhil-i mezkûreyi vela iden denizde ba'zen küçük cezireler olmağla inde'l- iktizâ küçük gemiler o cezirelere ilticâ iderler. Sâhil-i mezkûrun ehemmiyetli [267] iskeleleri Mekke-i Mükerrreme civarındaki Cidde ve Medine-i Münevvere cihetinde ki yenbu' limanlardır. Hicaz dâiresini şimâlden garba doğru silsile-i cibâl kat' ider. Şu cibâlin ba'zı mahallde irtifa'ı sekiz bin kademe bâliğdir. Çok yerler kar altındadır. Cibâl-ı mezkûre tâ Yemen'e kadar mümted olur. Dâire-i merkûmenin cihet-i şarkiyesindeki Necid dairesi tedric ile Bâdiyetü'l Arab'a doğru mümteddir. Arz-ı şimâlinin yirmi dört derecesinden bed' ile silsile-i cibâle ittisal ider. Hicaz'ın cenûb cihetinde güzel dereler vardırki ba'z arazi o derelerin sularından saky olunur.

Hicaz dâiresinin ekser mahallerinin havâsı pekde sıhhata mülâyim değildir. Sevâhilinde reda'et-i havadan ve rütûbet ve nebâtat-ı müntineden ba'zı hastalık hudûs ider.

Dâire-i mezkûrenin kısm-ı şimâlisinde ma'mûriyet azdır. Oralarda ekseriyâ Konargöçer kabâil-i bedeviye bulunur. Şimâlden Haremeyn'e doğru mümted-i tarikte yekdiğerinden az uzakca kal'alar vardır. Ve cenûb cihetindeki şehirlerin başlıcaları Medine-i Münevvere ve Mekke-i Mükerrreme ve Taif şehirleridir. Taif'in meyveleri pek çokdur.

Eski coğrafya kitaplarında Hicaz dâiresinin hudûd [268] ve müştemilâtı hakkında yekdiğerine muhâlif çok şeyler mündericidir. Necid ile Tihâme beynini hâciz olduğu için bu daireye Hicaz tesmiye olundu.

Tâif ki Vadi'l-Abbâs dahi derler Mekke'ye iki merhâle mesâfede vâki' Cebel-i Gazvân'ın zahrındadır. Tâif'in havası gayet latif olub cebel-i mezkûrda ba'zen kar münccemid olur.

Vadi-i Nu'mân el-Aran Taif ile Mekke arasındadır. Bi'r-i Maûne Mekke ve Asfân beyninde bir menzildir. Hüzeyl'e Kabile'sinin meskeni orasıdır.

Butunmer bir buk'adır. Bir takım köyleri ve akarsuları ve bahçeleri ve meyveleri vardır. Orada turunc ve limon ve hurma hâsıl olur. Bu buk'adaki bahçeler Vadi-i

Necal'e kadar imtidad ider. Mekke-i Mükerrerme'ye altı mil ba'de olub Şam huccâcının yolu üzerinde vaki'dir.

Vadi-i Fatıma Mekke'nin bir menzil bu'dunda ba'z kurayı ve miyah-ı câriyeyi ve bostanları havi bir nahiyedir.

Hadda, Mekke ile Cidde beyrinde bir ma'mûr kasaba olub güzel bahçeleri vardır.

Vâdilkurâ, Mekke-i Mükerrerme'nin yolu üzerinde bir hısn-ı [269] metini ve bir hendeki ve ba'z ebniyeye hâvi bir nâhiyedir. Sulu ve bahçelidir.

Hicr, Medine-i Münevvere'nin Şam cihetinde bir nahiyedir. Nahiye-i mezkûrede az mürtefi' dağlar vardır. Arazisi kumsaldır. Diyâr-ı Semûd orasıdır. Dağlarında yekpare taşlardan oyulmuş hâneler mevcuddur. Mescid-i Sâlih yüksekce bir mahallde taşdan oyulmuş ve Kavm-ı Semûd'dan kalmış bir eserdir.

Hayber, Medine'nin şark şimâlinde ve altı merhale bu'dunda ma'mûr bir mahalldir. Hurması çokdur. Ketibe, Naim, Şakk, Kamûs, Ankâh, Sath, Sülâlim isimleriyle ma'rûf yedi aded kal'ası vardır.

Tebûk, Şam huccâcının menzildir. Medine ile Bekke beyrinde hurmalı bir mahalldir.

2.7.14. Bilâd-ı Hicaz'dan Mekke-i Mükerrerme'nin Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târihi

Mekke-i Mükerrerme bir vadi-i tûlânîde vâki'dir ki ibtidâsı Mu'lât denilen makâbir ve intihâsı Cidde cihetinde Şebike dedikleri [270] mevzi'dir. Mekke'nin tûlu yetmiş derece ve arzı yirmi bir derece bir dakikadır.

Şehr-i Şerif-i mezkûrun ebniye-i büyütu siyah taşdan ve ba'zen beyaz taşdandır. Mekke'nin evâilde içecek suları yağmur sularından idi. Halifeyi Abbasiyeden Hârûn er-Reşid zevcesi sitte Zübeyde Mesleş denilen ovada kuyulardan suları cem' ile Mekke'deki buhayreye icrâ itdirmişdi. Sonra yolları harab oldu. Selâtîn-i Osmâniye'den Kanuni Sultan Süleyman hazretleri zamanında mesâfe-i ba'ideden Mekke'ye bir su götürüldü.

Sultan müşârün-ileyh tarafından Mekke’de bir sebil yaptırılıb üzerine etrâfı şebekeli seyrangâh vazî’ olunmuşdu.

Mekke’nin evsat-ı tarafında asâr-ı celile-i nebeviyeden Bi’r-i Cebir karibinde bir mescid-i şerif vardı. Ziyaret-gâhdır. Mukaddemleri Bi’r-i mezkûrdan ötede ebniye yoğdu. Sonra oraları da ma’mûr olmuştur.

Kâbe-i Muâzzama Mekke-i Mükەرreme’de ve Mescid-i Haram’ın vasatındadır. Beytullah ve Beytü’l Harâm namlarıyla yâd olunur. Şekli murabba’ olduğundan kâbe denildi. Mescid-i Harâm iki dağın arasında ve Mekke’nin ortasındadır. Kâbe’nin kapusu yerden [271] biraz yüksekce olub tûlen altı zira’ ve on parmak ve arzen üç zira’ sekiz parmakdır. Kâbe’nin tûlu yirmi dört zira’ ve arzı yirmi üç zira’ ve bir karış ve divârının yüksekliği yirmi yedi zira’dır. Hacer-i Esved Bâb-ı Kâbe’nin yanında ve rûkn-i şarkideki zâviyededir. Hacmi insân başı büyüklüğünde ve mevzi’i yerden üç zira’ irtifâındadır. Hacer-i Esved ile Bâb-ı Kâbe’nin arasına mültezem dinülür. Zaman-ı cahiliyet de Arab’ın mevzi muhâlefeleri orası olduğundan öyle mevsûm oldu. Mizâb kâbe duvarının ortasındadır. Kâbe’den dört zira’ mikdarı taşra çıkmış ve içi altın kablı olduğundan altın oluk deyû şöhet virmiştir.

Târih-i mukaddes kısmında beyân olunduğu üzere Beyt-i Şerif ibtidâ binâ iden Hz. İbrâhim el-Halil (a.s.) efendimiz olduğu nassan sâbit olub nebi müşârün-ileyhden mukaddem binâ olduğuna dâir rivâyet mevsûka yokdur. Hz. İbrâhim ba-vahiy ileyh ferzend kerimleri Hz. İsmâil’in muâvenetiyle Beyt-i Şerifi binâ iderek yüksekliği dokuz ve uzunluğu Hacer-i Esved’den rûkn-i Şam’a değin otuz iki ve rûkn-i Şamiden Rûkn-i Irak’a varınca yirmi iki ve mizâb [272] tarafında Beyt’in zahrı cânibine rûkn-i Yemaniye değin otuz bir ve rûkn-i Yemaniyeden Hacerü’l-Esved’e varınca yirmi dört zirâ’ olmak üzere yapılmıştır. Ol-vakit Kâbe’nin kapusu yerle beraber idi. Kapu dahi geçürülmemişdi. Tübba’-ı Himyeri kapu ve anahtar vaz’ eyledi.

Hz. İbrâhim Beyt-i Şerifi binâ iderken İsmâil (a.s.) taş götürüyor idi.

Hacerü’l Esved’in konulacağı yere taş aramağa gittikde Cebrail (a.s.) Hacerü’l Esvedî Vedia-ı el-Hayy’a olarak Cebel-i Ebû Kubeys’den İbrâhim (a.s.)’a getirüb mebde’-i tavâf orası olduğuna nişân olmak üzere Hacer-i mezkûr mevzi’-i malûmuna vaz’ buyruldu.

Beyt-i Şerif'in Şam ciheti ve mizabın döküldüğü mahall Hatîm olub Hatîm ile Beyt'in mâ-beyni altı zira'dır. Hatîm'in üzeri Mutâf'dır. Mutâf'ın cümlesi yüz yedi zira' olub bunun yirmi beş zira'-ı mahalli Hatîm'dir. Kureyş Beyt-i Şerifi ta'mir itdikleri vakit Hz. İbrâhim'in binâsında eksik yaptılar. Mukaddemâ Hatîm dahi Beyt dahilinde iken şu ta'mirden sonra hâric kaldı. Abdullah bin Zübeyr hazretleri Kureyş'in binâsını bozub Hatîmi içeri almışdır. [273] Huccâc bin Yusuf yine Kureyş'in yapmış olduğu binânın hey'etini bi'l-iâde Hatîmi haricde bıraktı. Ve Beyt-i Şerif'in içini doldurub zeminini yükseltti.

Mukaddemleri Mekke-i Mükkereme'nin etrafında sûr var idi. Sonraları harâb oldu.

Cebel-i Sevr, Cebel-i Basir, Cebel-i Hafdame, Cebel-i Ebû Kubeys, Cebel-i Hirâ Mekke-i Mükkereme'deki cibâl-ı müteberrikedendir.

Mekke-i Mükkereme'de Arablardan ibtidâ hükümet idenler Mülûk-ı Cürhüm'dür. Cürhüm birisi ûlâ ve diğeri sâni olmak üzere iki kabiledir. Cürhüm-i ûlâ Arab-ı Bâide'den olmak cihetiyle haberleri münkâtı' olduğu yukarıda gösterilmişdi. İkinci Cürhüm Arablardan ibtidâ Yemen'de te'sis-i hükümet iden Kahtân'ın oğlu ve Yemen memleket-i kadimesinin ikinci pâdişâhı Ya'rub'ın birâderidir. Kahtân'ın vefâtında Ya'rub Yemen memleketini zabt itdiği gibi Cürhüm dahi giderek Hicaz memleketini zabt itdi Kable'l-Hicre (3107)

Cürhüm'den bed' ile Hicaz'da hükümet iden mülûk bunlardır.

Cürhüm, Abdüyalil bin Cürhüm, Cürhüm bin Abdüyalil, Abd el-Medan bin Cürhüm, Sakile bin Abd el- Medân, Abd el-Mesih [274] bin Sakile, Muzâz bin Abdü el-Mesih, Amr bin Mudâd, Haris bin Mudâd, Amr bin Haris, Bişr bin Haris, Mudâd bin Amr.

Hiz. İbrâhim (a,s.), Hiz. İsmâil validesiyle beraber Mekke havalisine götürdüğü vakit orada Cürhüm tâifesi meskûn idi. Hiz. İsmâil Muzâz bin Amr'ın kızını tezvîc itmiş ve müşârün-ileyhadan on iki evlâdı dünyaya gelmişti.

Evlâd-ı Müşârün-ileyhimden Sâbit ve Kaydâr Arab-ı Müsta'ribe kabailinin babalarıdır. Muzâz bin Amr Mülûk Benî Cürhüm'dendir. Hiz. İsmâil ile miyânelerinde hâsıl olan karâbet-i sıhriyye üzerine ba'de vefatta hükümet evlad-ı İsmâil'e müntakıl olduğu halde Amâlika taifesinden Mekke-i Müşerreffe'nin üst

tarafında vâki' Kaykaân nâm mevzi'e nuzul itmiş olan cemâat-i Semidi' adlu bir şahsın hükümetini kabul itdiler. Evlâd-ı İsmâil ile Amâlika miyânlarında muhârebeler vuku'uyla Amâlika taifesi oralardan tard olundu. Evlâd-ı İsmâil nice asırlar Mekke'de ikâmet ve komşularıyla hüsn-i muâşeret itdiler ise de sonra Cürhüm kabilesi Beyt-i Şerif derûnnuna münâsebetsiz şeyler idhâliyle beraber mürtekib oldukları kabâih [275] ve rezâil çoğalub evlâd-ı İsmâil men'lerinden âciz olduklarından züvvarın ol vakte kadar Kâbe'ye vaz' itmiş oldukları emvâlî muhâfaza ve Cürhüm'den mufârakat itmek istediler. Zemzem Kuyusu'nun suyu çekilüb az bir şey kalmışdı. Kuyuyu biraz daha hafr ile emvâl-ı mezkûreyi oraya defn ve kendüleri başka cânibe azm itdiler.

Evlâd-ı İsmâil Beni Cürhüm'den ayrılub Mekke'den çekildikten sonra Yemen kabâil müteferrikasından Butûnmer nâm mahalli vatan ittihâz itmiş olan Huzâa kabilesi oralara gelüb harben Cürhümilere galebe ve hepsini oralardan tard ile kendilerinden hâkim intihâb itmişlerdir. Beni Huzâa'nın takiriyle Cürhümilerin intifâ'ından sonra evlâd-ı İsmâil yine Mekke'ye avdet ve Beni Huzâa kabilesiyle hüsn-i muâşeret iderek umud-ı neseb nebevide vaki' Kusay bin Hakim bin Mürre Miftah-ı Kâbe'yi alıncaya kadar miftâh Beni Huzâa yedlerinde idi.

Mülûk-ı Arab'dan Hicaz'da hükümet itmiş olan Amr bin Lühay bin Hâris Huzâa kabilesindendir. Bidayet-i hükümeti hicretten (315) sene mukaddemdir. Amr Şam a'mâlından Belkâ'ya gitdikde ora ahâlisinin esnâma ibâdet itdiklerini görüb kendiside Putperestliğe imrendiğinden ahâli-i [276] merkûmenin i'tâ itmiş oldukları Hübel ve İsfâfe ve Nâile nâm sanemleri götürüb Bi'r-i Zemzem üzerine ve sonra Kâbe'ye vaz' ile halkı esnâma ta'zîm ve ibâdete da'vet itdi. Kâbe-i Şerifeye en ibtidâ esnâm vaz'i den ve putperetliği havâli-i Hicaz'yede tervic eyleyen mezkûr Amr'dır.

Hiz. İsmâil'in ferzend-i ercümendleri Kaydâr'dan Nâbit'e gelinceye kadar Sidânet-i Beyt ve Miftah-ı Kâbe evlâd-ı İsmâil yedlerinde ve hükümet ba'zen onlarda ve ba'zen Beni Cürhüm Kabilesin'de idi. Nâbit'den sonra Miftâh-ı Kâbe Cürhüm Kabilesin'den yedlerine geçmiş idi. Sidânet-i Kâbe bir müddet Beni Cürhüm ve sonra Beni Huzâa Kabilesi'ne müntakil oldu. Ecdâd-ı A'zâm-ı Peygamber'den Kusay zamanında miftâh Beni Huzâa'dan Ebu Gubşân yedinde idi. Kusay Ebu Gubşân'nın bir sarhoş vaktinde bir tulum şarab i'tasıyla Miftâh-ı Beyt'i elinden almağla Ebu Gubşân'ın şu aldanişı Arablarca (Uhser-i Safkat men Ebi Gubşân) meseline mevrûd olmuştur.

Kusay bununla beraber Mekke-i Mükereime umur-ı siyasiyenin tasarrufuna dahi umum tarafından kabul olunduğundan mensûb oldukları Kureyş taife-i necibesini hâl-ı tefrikadan kurtarub [277] taht-ı cem'iyet ve nizâme almağla o kabile bundan sonra Kureyş namıyla yâd olundu.

O târihe kadar Beyt-i Şerif'in civârında hâne yokdu. Kusay Mekke-i Mükereime'nin umur-ı siyasiyesini ele aldıkda Kâbe'nin etrâfında hâneler inşâsına ruhsat vermekle orada ibtidâ Dârü'n-Nedve yapılmıştır. Nedve lugatda ictimâ' demek olduğundan Dârü'n-Nedve mesâlih-i mühimmenin müzâkeresinde eşrâfın Dârü'l-İctimâ'ı idi. Beyn'el-Arab pek mu'teber ve memduh bir meclis olub evlâd-ı Kusay'dan başka kırk yaşına vâsıl olmayan kimse o meclise giremez idi. Dârü'n-Nedve'den başka dahi etrâf-ı Kâbe'de evler yapıldı. Havl-ı Beyt-i Şerif'de yalnız mutâf olmak üzere biraz mahall hâli bırağıldı. Ahâli civâr ve etrâf-ı Kâbe'de yaptıkları hanelerden her birisinin kapusunu Kâbe cânibine açub halkın mutâfa azimetlerinde suhulet olmak için her iki hânenin arasını boş bıraktılar. Bi'l ahire Dârü'n-Nedve Mescid-i Şerif'e tahvil olunduğu gibi Hz. Ömer ve Hz. Osman (r.a.) hilâfetleri zamanlarında evvel evler dahi Mescid-i Şerif'e ilâve olundu.

Umûr-ı siyasiye ve riyâset Dârü'n-Nedve mansıb ve refi'leri [278] Kusay uhdesinde tekrar iylediği gibi hicâbet (Beyt-i Şerif'in hıdmet ve miftahdârlığı) ve sikâye (Huccâca tâtlı su içürmek) ve Rifâde (Huccâcı it'am itmek) ve Livâ (inde'l-muhârebe umumu sancağı altına toplamak) ve Kıyâde (askere kumanda itmek) menâsıbı dahi Kusay bin Hakem'in yed-i istihâlinde kaldı.

Bundan sonra siyâset ve riyâset Arab-ı Beni Kusay'da kaldığından vefatında necl-i necibi Abdümenâf'a müntakil oldu. Abdümenâf'ın ismi Mugire'dir. Cemâlindeki kemâl, kamer deyû yâd olunmasını mücib olmuştur. Menâf Mekke'de sanem idi. Mugire'nin tevellüdünde vâlidesi itikatlarınca tevessül efkârıyla kendisini sanem-i mezkûrun yanına götürdüğünden Abdümenâf deyû şöhret vermiştir. Abdümenâf Kureyş ve Ehâbîş Kabileleri aralarında ittifâk ve muhâlefe akid itdirmeğe muvaffak olmuştur. Ehâbîş Benû Haris bin Abdümenâf bin Kinâne ve Huzâa Benû el-Mustalik ve Huzeyme'den Benû el-Hun tâkımlarıdır.

Abdümenâf bin Kusay'dan sonra siyâdet-i Arab ve sidânet-i Beytullah oğlu Hâşim'e müntakil olmuştur. Mekke'de ibtidâ kendüsü ekmek doğrayub kavmine tirîd

dağıttığından Hâşim deyû mülakkab oldu. Asıl ismi Amr'dır. Hâşim [279] birâderi Abdüşems ile tev'em tevellüd itmiş hîn-i vilâdetlerinde birisinin parmağı diğerinin parmağına yapışık olub ayırdıklarında kanlar aktığından ikisinin nesilleri aralarında kan döküleceği beyne'l hakk tefevvüh olunmuşdu. Sikâye ve Rifâde ve Riyâset menâsıbı babalarından sonra Hâşim'e müntakil olması birâderi Abdüşems'in oğlu Ümeyye'ye dâg-ı derûn olub kıl ü kâle başladı ise de Haşim bin Abdümenâf mükârem ahlakâ câmi' olduğundan ta'riz itmedi. Ümeyye sevk-i hasede ittibaen Haşim'den münâfere talebine kadar ileri yürüdü. Hâşim temkin ihtiyâr iderek munâfereyi geriye görmüşdü. Lakin Kureyş ba'de'l- münâfere mağlub olan elli deve vermek ve on sene müddetle vatanından mahcûr olmak şartıyla Munâferenin kabulüne karar verdiler. Amr bin el-Hemkan cediti bulunan kâhin el-Huzâa Asfân denilen menzilde sâkin idi. Ebu Hemheme bin Abdülazi el-Fahri ki Ümeyye'nin kayınpederi idi. Ümeyye ile berâber bulunuyor idi. Hepsi kâhinin yanına gittiler. Henüz kendileri maksadlarını açmazdan mukaddem kâhin söze başlayub (el-kamer el-bâhr ve el-kevkeb el-zâhir ve el-gâmâm el-mâtir vemâ bi'l-cümen tâir vemâ ehtadi ba'lem müsâfer min münced ve gâir lekad sabık Haşim Ümeyye ile'l müesser evvel mine ve ahir ve Ebu Hemheme [280] bi-zalik hâber)¹¹² kelâmıyla Hâşim'in Ümeyye'ye tefevvûkunu ve mâziyen ve müstakbelen şeref-i neslini beyân iyledi. Münâferenin şartları bi'l-ifâ develer Ümeyye'den alınub nahr ile müstahakına it'âm olundu. Ümeyye dahi şart-ı sâni mucibince on sene müddetle celâ'-ı vatan için Şam'a gitti. Haşim ve Ümeyye evlâdına müntakil husumetin başlangıcı bu madde olmuştur.

Hâşim'in vefâtından ferzend-i necibi cediti ali-i Peygamberi Abdülmuttalib'in sinn-i kemâle vusulundan sonra Siyâdet ve Riyâset Arab-ı Abdülmuttalib'e intikâl iyledi. Seyyid müşârûn-ileyh Abdülmuttalib'in asıl ismi Şeybe'dir. Vilâdetinde başında ba'z beyaz tüyler görüldüğünden öyle tesmiye olundu. Pederleri Hâşim, ticaretle Şam'a giderken Medine'ye vusûlunda Benî Neccâr Kabilesin'den Amr bin Lübeyd el-Hazerci'nin hânesine nüzul ve Amr'ın kızı Seleme gözüne ilişdikde hüsn ve mülâhatından isti'câb iylediğinden müşârûn-ileyhâyı tezvic iylemiştir. Lakin Amr kızı Medine'de kalmak şartıyla Hâşim'in sıhriyetini kabul iylediğinden ba'de'l-zifâf

¹¹² "Parlayan aya, ışık saçan yıldıza, yağmur yüklü buluta, gökte uçan kuşlara, bir alamete bakıp yolunu bulan ve gidip gelen her yolcuya yemin ederim ki, üstün şeylerde Haşim, Ümeyye'den ileridedir. Başta da o gelir, sonda da, Ebü Hemheme de bunu bilen bir kişidir."

Seleme Medine’de kalmış ve Hâşim bi’t-tekrar Şam’a giderek avdetinde gazada fevt olmuşdur. Seleme’den mütevellid oğlu Şeybe yedi yaşına vardık da bir gün Medine çocuklarıyla oynarken Benî Hâris bin Abdimenaf’dan li-maslahat Mediye’ye gitmiş olan [281] bir kimse şu çocukların oyunlarına tesâdüf idüb Şeybe’nin esnâ-yı mülâabede (ona ibn Hâşim. Ona ibn Seydû’l- Batihâ) gibi sözler söylemekte olduğunu işitdikde “sen kimsin” deyü Şeybe’den sordu. Hâşim bin Abdimenâf’ın oğlu olduğunu söylemekle Hâris, Mekke’ye ba’de’l-avde Hâşim’in birâderi Muttalib’e, Medine’de bir sabi görüb sual eyledikde Hâşim’in oğlu olduğunu ve babası Seyidü’l-Arab olan böyle bir sabî -i necibin kavmi içine celb olunması münâsib olmayacağını beyân iyledi. Muttalib oradan hânesine gitmeksizin Haris’n nâkasına rekûb ile doğruca Medine’ye giderek Şeybe’yi ahz ve Mekke’ye avdet itmekle Muttalib çocuğu götürürken kuşluk vaktinde Mekke’ye vâsıl olduğundan tesâdüf ve sûal idenlere latife suretiyle kölemdir cevâbını virmekle Şeybe Abdülmuttalib deyü müştahir oldu.

Abdülmuttalib büyüdükte pederinin riyasetini ihrâz idüb Bi’r-i Zemzem’i hafr itmişdir ki evlâd-ı İsmâil’in Benî Cürhüm’den mufârakatlarında Beyt-i Şerif içindeki eşyayı oraya defn itmişler idi. Abdülmuttalib bir rüya sevkiyle bu işe başlamış ve sonra eşyâ-yı medfune çıkdığı gibi Zemzem suyu dahi [282] bi’t-tekrar zuhûr iylemiştir. Şu suyu ikinci defada bulan Abdülmuttalib iken Kureyş’in cümlesi “Dedemiz Hz. İsmâil’in malıdır. Bizde suyun menâfi’i ile tevrîs ve iştirâk ideceğiz” deyü gürültü kopardılar. Ve taleb-i Kuzâ için tarafeyn Beni Sa’d bin Hazim’in müşârik Şam’da bulunan Kâhinesinin yanına gitmelerine karar verdilerdi. Yolda Abdülmuttalib ile ashâbının suları dökünüb öbür taraftan istediler ise de bir katre bile su virmediler. Cümlesi susuzluktan telef olacak dereceye varmış oldukları halde Abdülmuttalib inaha itmiş olduğu devesini kaldırmak istedikde cezması altında tatlı bir sızıntısı görüldüğünden hafr idildikde bir pakâr zuhûr iyledi. Cümlesi def’-i ataş ve zarûretle beraber tulum ve mataralarını doldurdular. Tarafeyn yollarına devâm iderken bu def’ada diğer tarafın suları dökünüb harâret ve ataşdan tâb ve tavânları münkati’ olmağla Abdülmuttalib onların muâmele-i sâbıkalarına mukâbele göstermiyerek yanlarındaki su ile cümlesinin ihtiyâclarını izâle itdi. Muhâsımları Abdülmuttalib’e “Senin ne mertebe-i kerim olduğun görüb dururken beyhûde kâhinenin yanına gidübde ne yapalım” diyerek iddiâdan ferâgat ve avdet eylediler. [283] Abdülmuttalib’den

sonra riyaset-i Mekke neci-i necibleri ve amm-ı ekrem nebevi Ebu Talibe intkal itmişdir.

Bundan sonrası ve evlâd-ı İsmâil'den umud-ı neseb Peygamberide bulunan zevât-ı kirâmın teselsül ve nesillerinin suret-i teşe'ubu kitab-ı sânide yazılacaktır. İnşâallahu Teâlâ.

2.7.15. Yesrib (Medine-i Münevvere) Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Vekayi'-i Târihiyyesinin Hulâsası

Medine-i Münevvere Hicaz memleketi dâiresinde vâki' ve nâm-ı kadimi Yesrib'dir. Yesrib Ubeyl bin Mühîl bin Caşm bin Amalikan oğlu olup orada tavattun iden kavminin reisi olduğundan ittihâz itmiş oldukları mevki' Yesrib nâmıyla müştahir oldu. Medine-i mezkûre Hicret-i Nebevi ve medfun-ı mukaddes-i Mustafa olup harem-i sânî-i kutsiyetima ve eşref-i bekâ'-ı dünyadır. Bir müstevi mahallde ve Cebel-i Uhud'un cânib-i şimalisindedir. Cebel-i mezkûr ile arası iki fersah mesâfe ve ekser arazisi şûrezârdır.

Medine-i Münevvere'de dört vadi vardır. 1.Vâdi-i [284] Kanât ve 2.Vâdi-i Buthân 3.Vâdi-i Akik-i Kebir 4.Vâdi-i Akik-i asgardır. Yağmur seyleri bu vadileri doldurdukda hırre Benî Selim'e ve sonra Vâdi-i el-Gâya'ya ve ba'de azme gelüb buradan müteferrik iki bi're dahil olurki birisi Bi'r-i Rûme ve diğeri bi'r-i Urve'dir.

Medine-i Münevvere'nin havası sağlamdır. Suları ve zürü'u ve nahlistânları kesir olup hurması gâyet latifdir. Temr-i berdi ve temr-i sayhani denilen latif hurma oraya mahsusdur.

Yesrib havâlisinde Arab-ı Bâide akvâmından Amâlika kabâili butunundan kangî takımların tavattun etmiş oldukları Akvam-ı Arab bahsinde beyân olunmuşdur. Hz. Mûsa (a.s.) efendimiz Benî İsrâil ile Sahra-yı Tîh'e gelinceye kadar Yesrib havâlisi Amâlika yedlerinde kaldı. Nebi müşârün-ileyh hazretleri evâhir-i eyyâmında Sahra-yı Tîh'den Yesrib havâlisine sevk-i asker iderek harben evleri istilâdan sonra âlem Kudüs'e irtihâl itmekle muhârebe için Yesrib taraflarına gitmiş olan fırka ile Benî İsrâil'in tavâif sâiresi aralarına münâza'a düşdü. Fırka-ı mezkûre Benî İsrâil'den

ayrılarak mukaddemce feth itmiş oldukları Yesrib ve Hayber [285] taraflarında tavattun eylediler. Bunların tavattunları takriben hicretten (2340) sene mukaddemdir.

Kable'l-hicre (600) târihlerine kadar Yesrib havâlisi ve Hayber şehri ve kal'asıyla o havâlideki kıla' ve bukâ'n cümlesi Beni İsrâil'in şu takımları yedinde idi. Ezd kabilesiyle münâza'alar ihdâs iden ve hicret-i nebeviden sonra aleyhlerinde bâb-ı gazâ açılan Benî Nadir ve Benî Kureyza ve Benî Kaynuka ve Benî Samule ve Zaûrâ vesair kabâil-i Yehûd o takımlardandır ki bunlar Amâlika'dan sonra o havâlinin ahâli-i asliyesi olmuştur.

Amr Müzeykiyâ, Me'rib'in harâbıyla Seyl-i Arim'in zuhûrunu kahinden işiderek Yemen havâlisinden hurûcunda kendüsüne ittiba' iden kabail ile Hicaz taraflarına gitdiklerinden kabâil-i mezkûreden Huzâa Kabilesi Mekke'deki Benî Cürhüm ile muhârebeye tutulub oraları istila ve Sidânet-i Kâbe'yi derdest ittiler. Ezd kabilesi dahi reisleri Sa'lebe bin Amr refakatiyle Şam havâlisine giderek Gassân'ı istilâ itmişler idi. Sa'labe'nin vefâtında oğlu Hârise babasının mesnedine oturacağını emel iderken takdir-i Huda o mesnedi Sa'lebe'nin birâderzadesi Amr bin Cefne'ye i'tâ ittiğinden Harise [286] gücenüb kendüsüne ittibâ' iden galebeliği bi'l- istishâb Hire havâlisine hicret eyledi. O havâlideki Yehûd taifesi ise Yûşa' bin Nûn (a.s.)'ın zamanından berû havâli mezkûreye mutasarrıf olup bikâ' ve arazisini mesâkin ve husûn ile i'mâr etmişlerdi. Hârise Yehûd kabileleriyle rabt-ı uhûd ve muhâlefe iylediğinden galebeliğiyle beraber orada kalub oğulları Evs ve Hazrec, Hayber taraflarındaki kabilelerden tahlifle kendülerüne ittibâ' idenleri istishâb ve ba'zıları Zurâre ve ba'zıları Kurey taraflarına nüzul eylediler. Orada Evs ve Hazrec'in evlâdı teksirle her birisinden büyük kabileler ve butûnlar inşi'ab iyledi. Lakin menzillerinde ne meri'i nede nahlistân olduğundan hayvanat tedarikinden vesair gune esbâb tena'umdan âcz ve mahrûm olup yalnız ta'ayyüşlerine kâfi olabilecek ziraatle iktifâ itmiş oldukları halde ziraat ve ihyâ iyledikleri arazi ve ekdikleri tohumlar hep Yehûd taifesinin malları idi. Kendüleri onların renc-berleri makamında vasi' halde yaşamakda idiler.

O havalideki Yahûdilerin Feytun namında bir hükümdarları var idi. Havâli-i mezkûrede her kim tezvic ider ise aruse zevciyle halvet itmezden mukaddem yanına Feytun [287] dâhil olur idi. Hazrec Kabilesi'nden Malik bin Aclân'ın bir şahsa tezvic

idilen kız kardeşini Yahûdiler akşam vakti Feytun'un yanına götürecekleri Malik'e tebliğ idildi.

Mâlik zi-i nisvâna girüb hemşiresini götüren kârlar ile beraber Feytun halvethanesine dâhil oldukdan sonra nisvân-ı saire çıkıp gittiler. Kendisi avdet etmeyüb orada kaldı.

Feytun meclise dâhil oldukda Mâlik derhâl üzerine hücum ve yanında sakladığı silâh ile merkûm Feytun'u idam edi verdi. Ve şu hadise üzerine Mâlik orada kalmağa cür'et edemeyüb Şam havâlisindeki Cebele el-Gassâni'nin yanına firâr iyledi. Cebele hâl-ı taayyüş ve idârelerini sordukda, büyük mezâyıka içinde olduklarını ve nasıl yaşadıklarını ta'rif idüb, Gassâniler ise kendüleride bunlar gibi Yemen muhâcirlerinden iken vardıkları yerleri zabt ile tasalluten böyle itmiş oldukları hâlde akrabalarından ma'dûd Ezidilerin Yesrib taraflarında tesâdüf iyledikleri mezillet-i vicdânını yaraladığından haklarında nusret edeceğini beyân itdi.

Mâlik hafîce kavmi içine dönüb aldığı va'di tebşir itdikden biraz sonra Cebele askerle Medine [288] havâlisine hücum idüb muhârebe-i şedide ile Yahudileri tenkil ve Evs ve Hazrec Kabileleri rüesâsına “Bu günden sonra iltizam-ı şecâ'atle şu yahûdileri taht-ı hükmünüze almadığınız halde tekrâr bu havâliye gelüb hepinizi ihrâk-ı bi'n-nâr iderim” emr ve tenbihini bi'l-i'tâ Şam'a avdet eyledi.

Bu vak'adan sonra Evs ve Hazrec Kabileleri ile Yehûd aralarında husûmet yüz gösterib Malik bin Aclân o sırada bir ziyâfet tertib ile Yehûd rüesâsını dahi da'vet iyledikde miyânelerindeki mâcera üzerine rüesâ-yı Yehûd emin olamadıklarından Malik, Cebele'nin harekâtı kendi sun' ve talepleri haricinde olduğunu beyân ile virdiği te'min üzerine rüesâ da'vete icâbet gösterdiler. Lakin Malik gadr ile rüesâyı merkûmenin seksen yedi neferini o ziyâfetde idam itdirmekle bekayası firâr itmişlerdir. Ezidiler'in şu gadr ve hakaretleri üzerine Yahûdiler bîalarına Malik'in tasvirini bi't-ta'lik her kim bîadan içeri girer ise Malik'e lanet itmeği ayinlerine ilave itdiler.

Malik işi bu dereceye getirdikten sonara artık şân ve azamet kazanıb galibiyet Evs ve Hazrec Kabilelerinde [289] kaldı. Gerek arazi gerek hurmaklıklarca Yahûdilere şerik oldular.

Evs ve Hazrec aralarındaki âmiziş ve ittifâk-ı hallden âzâde ve bu da şanlarının bekâsınca mûceb-i istifâde olub hayli vakit ittihâdları imtidâd iyledi ise de hiçbir hâlde bekâ olmadığından ittifâkları giderek ihtilâfa tahvil ve lezzet-i muâşeretleri merâret-i adâvete tebdil itmiştir.

Benî Sa'labe'den Ka'b bin Aclân nâmında bir şahıs Hazrec Kabilesin'den Malik bin Aclân Salami'nin yanına giderek akid-i muhâlefe ile yanında ikâmet itmişti. Ka'b bir gün Benî Kaynuka Sûkunda Benî Gatafân'dan bir şahsa tesâdüf itmiştir ki şahs-ı merkûm bir kısrak idüb "Ehl-i Yesrib'in en azizi kim ise şu feresi almalıdır" deyû söylüyor idi. İşidenlerden birisi Evs kabilesisinden Ahiha bin Cellâh ve diğeri felân Yahudi eazz-ı Yesrib'dir didiler. Recül-i Gatafâni feresi onların hiç birisine götürmeyüb Malik bin Aclân'ın yânına götürdü.

Ka'b bin Aclân şahsı merkûma "Ben sana demedim mi ki benim halifemden efdal kimse yokdur" dedikde Evsilerden Benî Amr bin Avf kabilesi efrâdından Semir nâmında bir şahıs [290] o sözü işitmesiyle beraber "Hele bak ne hezeyân idiyor" deyû Ka'b'ı söğmeğe başladığından bu iki şahıs şu husumetle yekdiğerinden ayrıldılar. Semir ise gayzını yutamadığından Ka'b'ın idamını fırsat gözetirken bir gün sük-ı Kubâ'da fırsat düşürüb Ka'b'ı öldürdü.

Ka'b'ın halifi Malik bin Aclân haber aldığı anda Benî Amr bin Avf'a kasd-ı irsâliyle Ka'b'ın katilini kendüye teslim itmelerini teklif iyledi. Benî Amr "Katil kim olduğunu bilmeyiz" cevabını virdiler. Katil Semir olduğunu ve talebdan vâz gelmeyeceğini Malik onlara teklif etdikce Benî Amr Semir'in fi'lini inkâr ve onu Malik'e i'tadan istinkâf iylediler. Sonra aralarına ba'z muslihûn tavassutuyla diyete rızâ iyledi ise de içlerinde halifin diyeti nesîbin nısf diyeti olduğundan Benî Amr Nısf-ı diyet i'tâ edecek oldular. Malik tam diyet talabinde musırr oldu.

Bu keyfiyet pek aşırı büyüdü. Evs ve Hazrec butûnlarının her takımı mensûb olduğu tarafa bi'l-iltihâk birinci gün akşama kadar aralarında cereyân iden muhârebe'nin neticesini Evs kabilesi kazandı. O gün harb ta'til idildikde Evs kabâili Malik'e kâsıd irsâliyle Hazrecilerden [291] Münzir bin Haram el-Necar'ı (Hasan Sabit Hazretlerinin ceddidir) nâm zâtın hakem ta'yin olunmasını talep ve Hazreciler dahi buna izhâr-ı muvâffakat etdiler. Beyhûde kanlar dökülmekden ise Ka'b'ın diyeti kanunlardan

müstesna tutularak verilmesine dâir Münzir'in i'tâ iylediği hakem iki taraftan kabul ve diyet dahi ifâ olunarak birbirlerinden ayrıldılar.

Bu maddenin Evs ve Hazrec kabâili aralarında ekmiş olduğu tohum, adâvet baş gösterib filiz itmekden hâli olmadı. Bundan sonra Hazrec'den Ka'b bin Amr el-Mazini Evs'den bir kız tezvic itmiş olduğu halde aralarında ihtilaf vuku' bulmuşdu. Benî Evs'e mensûb Benî Hicebâ'nı reisi Ahiha bin El-Celâh bir cemâate emr ile Fırsat buldukda içlerinden birisi Ka'b'ı öldürdü. Ve Ka'b'ın karındaşı Asım bin Amr şu hâdiseyi işitdikde esbâb-ı kîtâle teşebbüsle tarafeyn aralarında muhârebe kapusu açıldı. Rahâbe nâm mevki'de kîtâl-ı şedid vuku'uyla Benî Hicebâ ve Ahiha ile beraber olanların hepsi bozulduklarından Asım ta'kib etdikde Ahiha kendüsüne mahsûs hısna duhûl ve ok ile müdâfâ'a ya devâm eyledi. Diğer taraftan atılan okların birisi de hısnın kapısında duran Ahiha'nın birâderi Asım bin el-Celâh'a isâbet ile [292] Asım maktûl oldukdan sonra Ahiha bagteten Asım bin Amr üzerine hücum ile baskın virmek efkârında bulundu ise de Ahihâ'nın zevcesi Beni Neccâr Kabilesinden Seleme nâm hâtûn keyfiyeti hafiyen Hazrecilere bildirdi. Hazreciler basiret üzere bulunub Ahiha hücumunda bir iş görememiş ve ol-vechle haber gönderdiği öğrenildikde Ahiha, Seleme'yi tatlik itmişti.

İşbu Seleme Hâtûn'u muahharen Kureys'den Haşim bin Abdümenâf tezvic itmekle cedd-i ali-i nebevvi Abdülmuttalib ondan tevellüd eyledi.

Hâdis-i mezkûreyi Amr bin Avf el-Evs ile Benî Haris el-Hazreci aralarındaki muhârebe ta'kib iyledi. Şu muhârebeler dört gün devam idüb Hazreciler galebe itmiş ve bunuda Evslilerden Benî Vâil ile Hazreclilerden Benî Mazen'in muhârebesi ta'kib iderek iki taraftan pek çok adamlar maktûl oldukları hâlde galebe Hazrecilerde kalmıştır.

Ba'dehu Evslilerden Benî Zafer ve Hazrecilerden Benî Malik aralarında iki şahsın münâzaası bir büyük aşiret muhârebisine müncer olub Benî Malik münhezim oldu.

Beraber vakit geçdikte Beni Neccâr'dan bir kimse Benî Kuzaa'dan [293] yanına bir gulâm almış ve gulâm-ı merkûmun amcası Muâz bin Nu'mân (Ensârdan Sa'd bin Muâz'ın pederidir) nâm zâtın komşusu bulunmuşdu. Gulâm Amcasını ziyârete gelirken Benî Neccâr'dan birisi merkûmu öldürdü.

Şu faci'a rüesa-yı Hazrec'den Amr bin Etnâbe atf olunub ya katilin i'tasını veyâ diyet ifâsını iddiâda ısrâr eyledi ise de Amr ifâ-yı diyetden istinkâf gösterdi. Binâenaleyh aralarında harb tahaddüs iderek Amr bin Etnâbe diyet ifâ edinceye kadar arkası kesilmedi.

Vak'a-ı Semir'den münbais harbin bidâyetinden Hâttab bin Evs'in ihdâs iylediği münâzaaya kadar mürûr iden yüz sene zarfında muhârebat-ı mezkûreden başka hayli küçük münaza'lar dahi vuku' buldu. Hâttab'a müsâfir olan bir şahsa çarşuda bir Yahûdi'nin hakâreti cihetiyle Hâttab'ın Yahûdiyi ve Benî Muâviye'den bir şahsın dahi Hâttab'ı katl itmesine mebni Evs ve Hazrec aralarında harb-ı şedid tahaddüs ve Hazrec galebe itmiştir.

Şu vak'adan dolayı Evs ve Hazrec aralarında hayli kıtâl cereyân iderek bi'l-ahire Evs kabileleri Benî Kureyza [294] ve Benî Nadîr Yahudileri ile ittifâk ve Hazrecilerden dahi halifeleri olan Eşca' ve Cüheyne kabilelerinden istimdâd iylediler. Evsiler, Hazrecilerin o sûretle istimdâdlarına kesb-i itlâ' iylediklerinde onlar dahi halifeleri Müzeyne Kabâiline mürâcaat iderek iki taraf kırk gün müddet esbâb-ı harbin tehyiesiyle uğraşib Evsilerin reisleri Hazır el-Ketâib bin Semân ve Hazrecilerin reisleri Amr bin Numân olduğu halde Begâs nâm mevki'de muharebe iylediler. Hazrecilerden Abdullah bin Ebi bin Selûl ve etbâ'ı ve Evslilerden Benî Haris muhârebeden tahlif ve muhârebelerin iki tarafıda sebât-ı azim gösterdiler. Akibet Evsiler münhezim olmağla Hazır elindeki mızrağı ayağına sokub nefsinin cerh ile "Ya muaşşir el-Evs Ben öldürünceye kadar gitmeyeceğim. Beni bu hâl ile düşmana terk eder iseniz ediniz " deyû bağırdığından münhezimlere gayret gelüb yine cenge avdetle bi'l-ahire Hazrecileri berbad ediverdiler.

Bundan sonra artık Evs ve Hazrec aralarında muhârebe vuku' bulmayib din-i mübîn-i islâm zuhur iylediğinden Evsiler ve Hazreciler bunca zamanlardan berû miyânelerinde müekked olan husumeti hüsn-i vifâka ve din-i islâmın nusreti [295] yolunda ittihâd ve ittifâka tahvil itmekle hakk-ı ali-i risâlet-penâhide gösterdikleri muâvenet ve hidemat her birisinin nâm-ı nâmisini zibayıştırâz defter-i ensâr ve Ümmet-i Muhammediye içinde müfahir ibrâr itmiştir. Radıyallahu aleyhim ecmain. Bakiyesi kitab-ı sâlide yazılacaktır. İnşâallahu teâlâ.

2.7.16. Yemâme

Yemâme, Necid ile Hicaz arasında vâki' bir memleket-i kadimedir. Şimâlen bâdiyetü'l-Arab, garben Hicaz , cenûben Tihâme, şarkan Necid ve Bahreyn ve Umman ile mahdûddur. Nâm kadimi Ceva ve Hasb ve Hirât cihetiyle, ahsen-i arz-ı dünyadır. Arablar (Leys etib teâmen min hinta el-Yemâme velâ eşedd halavet min temrihâ) derler.

Yemâme'nin suyu pek latif ve hafif olduğundan şiiri tavsifde (Ark min mâ el-Yemâme) sözü isti'mâl olunur. Vadisinde pek çok pınarlar vardır. Meşhurları Ayn-ı Hazara, Ayn-ı Hit, Ayn-ı Ram'dır. Arazisinde Cüde-i [296] Hicr, Nehr-i Şeyhü'l-Gam, Nehr-i Şeyhü'l-Nuâm nâmlarıyla üç ırmak ceryân ve üçüde Cebel-i Ram'dan neba'an ider.

Ezmine-i kadimede Arab-ı Bâide'den Tasm ve Cedîs kabileleri Yemâmede mütevattın idiler.

Tasm Lâved bin Sâm ve Cedîs Kaser bin Râm bin Sâm oğulları ve yekdiğerinin ammzadeleri idiler. Her birisinin bütûnu ve şu'ubu teselsül iderek efrâd-ı sülâleleri çoğaldığından Tasm sülâlesinden Amlîk nâmında bir şahıs üzerlerine hakim olmuşdu. Amlîk ise habâset ve kabih, sertce erzel-i nâs idi.

Cedîs kabilesinden Kabes nâmında bir şahıs zevcesi Hüzeyle nâm hâtunu tatlik iderek çocuğunu elinden aldığından hâtun Amlîk'e müracaatla “Çocuğu dokuz ay haml ile bir anda vaz' ve iki memelerimle ırzâ' iyledim. Şimdiye değin menfaatini görmemişken ikmal-ı fasâl ve teşdid-i vassâl eylediği bir vakitte zevcim onu kerhen elimden alub beni hayretde bırağıyor” deyû ref'-i iştikâ iyledi. Zevci Kabes “ Ey Melik şu zevcemin mihrini tamamıyla ifâ itmiş ve çocukdan başka fâidesini görmemişim nice hüküm idersen et” dedikde Amlîk çocuğu ellerinden alub kendi gulamanı [297] sırasına bi'l-idhâl, zevc ve zevcenin ikiside satılarak sümn-i zevcenin bir hamsi zevce ve sümn-i zevcin bir aşri zevceye verilmesini tensib ve hükm itdi. Hüzeyle bu hükümden müteaccibe ve müteessire olarak

Eteynâ ehân Tasmin li yehkume beyninâ

Fenfiz hükmen fi Hüzeylete zalimen

Nedemtu velâ indemu ve inni ba'sireti

Ve esbih ba'la fi'l hükümeti nâdimen ¹¹³

Beyitlerini inşâ iyledi. Amlîk ebyât-ı mezkûreden gazablanub Cedîs kabilesi benâtından tezvic olunacakların bikrini kendüsü izâle itmedikçe zevci ona takarrüb idememesini kanun ittihâz ve ilân idi verdi.

Şu vazi'-i kabîh Cedîs kabilesinin nefret-i azimlerini mûcib oldu ise de Amlîk'in mensûb olduğu Tasm kabilesi efrâdca Cedîs'e gâlib olduğundan Cedîsiler açıktan açığa Amlîk aleyhine kıyâm idemeyüb gayret-i alehyeye intizâr idiyorlar idi. Cedîsilerden Esved b. Gıfâr nâmında bir şahsın hemşiresi Ufeyre bir kimseye nikâh idilerek kable'l-zifâf Ufeyre'yi Amlîk'in yanına götürdüler. Amlîk [298] bikrini izâle ve sebilini tahliye iyledi. Ufeyre Amlîk'in yanında çıkdıkda libasını önünden ve arkadan yırtıp kan ile bulaşmış ve a'zayı mekşûfesi bir münzire-i kabiha teşkil itmiş olduğu halde karındaşı Esved'in bulunduğu bir cem'iyet içine doğru azimet ve

Lâ ehadun ezellu min Cedîsi

Ehakezâ yuf'alu bi'l arusi

Yerza biza yâ kavmu bi'al hurru

Ehda ve ked a'ta vesikal mehri ¹¹⁴

Diyerek feryâd eyledi. Esved “Artık bu hakaret ve rezâlet altında yaşamaktan ise hürriyet ve namusumuzun muhâfazası uğrunda ölmek hayırlıdır” deyû kavmini neşri livâ-yı muhâlefet ve hurûc itmeye da'vet itdi. Lakin Cedîsilerin efrâdı Tasm Kabilesi efrâdına nisbetle az olduğundan muvâffakata cür'et idemediler.

Esved Amlîk'e bir ziyâfet tertibiyle kendüsüne muti' olanlara ba'z mertebe ta'limat verdiğinden ashâbı şu ziyafetde gerek Amlîk'i gerek yanındaki etbâ'ını öldürdüler. Tasm kabilesi bu hadiseden haber almalarıyla beraber Yemen Pâdişâhı [299] Hassan b. Tübba'ın yanına firâr ve Cedîs Kabilesinin muamelelerini arz ile istinsâr iylediler.

¹¹³ “Aramızda hüküm versin diye Tasm'ın kardeşine geldik, fakat o Hüzeyle hakkında zalimce hüküm verdi. Hayatım hakkı için sen adaletle hükmetmedin; ayrıca hüküm verdiğin kişi hakkında da bilgi sahibi değilsin”

¹¹⁴ “Cedis'ten daha bayağı ve zelil bir kavim yoktur, hiç geline böyle yapılır mı? Ey kavmim! Mehrini vermiş, hediyelerini getirmiş bir hür erkek hiç buna razı olur mu?”

Hassan askerle Yemâme'ye doğru hareket ve azimet itmiş ve aralarında bir merhale mesâfe kalmışdı. Tasm Kabilesinden Ruyyah bin Mürehhe'nin Zurka' nâmında bir kız karındaşı var idi. Şu hatunun bir günlük mesâfeden gördüğünü teşhis idecek derecede kuvve-i basiri olduğunu ve Cedîsilerden birisinin menkûhası bulunduğu cihetle Ruyyah Hassan'ın yanına giderek hemşiresi askerlerini uzakdan görüb Cedîs'e haber vereceğini ve taglit-i ezhân için her asker bir ağaç dalı önünde tutarak öyle gidilmesi münâsib olacağını ifâde iyledi. Öyle yaptılar Zurka ise şu cemiyeti uzakdan görmesiyle “asker geliyor” deyû Cedîsilere haber verdi ise de sözüne kulak veren olmadı. Hassan bi'l-hücum Cedîs Kabilesini berbâd ve perişan ve mallarını yağma iderek Zurka'yı öldürdü. Amlîk'in katili Esved Tay Dağlarına firar itmiş ve Tay Kabilesi henüz oralara gelmemiş olduğundan o dağlar Tay nâmını almamışdı. Tay Kabilesi ol esnâda Yemen havâlisinden o taraflara hicret eylediler.

Tay Cebeli denilen iki dağ Tay nâmını almazdan mukaddem [300] birisine Ecâ, diğerine Selmâ denilir idi. Şu dağlar Medine-i Münevvere'nin cihetti şarkiyyesinde vâki' olup Medine'ye uzaklığı yirmi saatden ziyâdedir. Ba'zıları Tay dağları üç adet cebel olduğunu ve isimleri Ecâ ve Selmâ ve Ucâ idüğünü söylediler.

Ahbar-ı Arab ulemâsı kitaplarına şu vechle bir hikâyet yazmışlardır.

Amâlika'dan Ecâ nânında bir şahıs kumandan, Selmâ nâmında bir hatuna aşık olup ikisi arasına hatunun hadinesi Ucâ'nın hânesinde birleşürlerdi. Bunların yekdiğerine alâkaları cihetiyle Ucâ'nın ve sattını vesile-i mülâkat ve hânesini mevki' - i vasâl ittihâz itmişler idi. Selmâ'nın zevci ile biraderleri kesb-i ıttılâ' iderek basmağa kıyâm eylediler. Selmâ, Ecâ, Ucâ evvelce haber alıb firâr etmiş oldukları halde her birisi bir dağda tutulub öldürölmekle dağların her biri onlardan birisinin nâmıyla müştehir oldu.

Tay Kabilesi arz-ı Yemen'den Hemedan denilen mahallde sâkin ve aded-i nüfûsları bulundukları arazi ile gayr-ı mütenâsib idi. Civârlarındaki Ezd Kabilesi Seyl-i Arim'in zuhûru eyyamında Hicaz ve Şam havâlisine gitdiklerinden Tay Kabilesi sâkin [301] oldukları vadide dûçâr-ı vahşet oldular. Reisleri Üsâme bin Luî bin Gavs bin el-Tay nâm zâtın yanına toplanarak bir güzel mahall tahrisiyle oraya nakl-ı mekân itmelerini kararlaştırdıklarından bir güz mevsiminde develeri derûnuna girmiş olan bir garib devenin güzel bir yerden gelmiş olacağı zannıyla ensâr efendi Usâme ile Cette bin el-Haris bin Fetre bin Tay arkası sıra gittiler. Deve yürüdüğü vakit yürür ve konduğu

vakit onlarda konarlar idi. Gide gide Ecâ denilen cebel önüne yetişib oralardaki arazi ise istediklerinden alâ olduğunu gördüler. Avdetle Tay kabilesini Ecâ ve Selmâ dağlarına kaldırdıklarından ondan sonra şû iki dağın her birisine Cebel-i Tay denildi. Yukarıda ismi zikr olunan Esved, Cedîsiyi, Tay Kabilesinin oralara vüruddundan sonra Cebel-i Ecâ'da Üsâme'nin oğlu vurub öldürmüştü.

Tay Kabilesi devr-i islâma kadar ve daha sonraları mezkûr dağlarda kaldılar. Fûls nâmında bir insan temsâline ibâdet iderler idi. Din-i İslâmın zuhûrunda taraf-ı âli-i Peygamberiden Hz. Ali içlerine gönderilerek sanemleri kesr ve Hâtem et-Tâî'nin kızı esâretle Hz. Nebeviye götürdüler. [302] pederlerinin cûd ve sehâvet-i meşhuresine binâen mezbûre mazhar-ı hürmet ve riâyet olmuşdur.

Müseylimetü'l-Kezâb'ın zuhûru Yemâme'dendir. Keyfiyeti kurun-ı vasıta-yı hâvi kitab sâinde yazılacaktır.

Yemâme merkezi Necid olan Lahsâ'ya altı merhale bu'undadır. Ve Yemâme'nin garb-ı şimâlinde Bilâd-ı Şemmer vaki'dir ki ba'z kasabât ve hayli kuraya hâvidir. Ecâ, Selmâ, Avcâ cebelleri Bilad-ı Şemmer semitindedirler.

2.7.17. Tihâme

Tihâme dâire-i kadimesi Tihâme-i Hicaz deyû ma'rûfdur. Şu dâirenin şâmil olduğu nevâhî Ceziretü'l- Arab'dan bir kısım olup Bahr-ı Süveyş¹¹⁵ sâhilinden tâ Şaher dâiresi hududuna kadar Hicaz ve Yemen memleketleri aralarında imtidâd ider. Şimâlen Hicaz, cenûben Yemen, şarkan Şaher, garben bahr-ı Ahmer ile mahdûd ve şiddet-i hararetinden nâşi Tihâme nâmıyla mevsûmdur.

Tihâme hududundan ve Hicaz cihetinde vâki' Ukâz nâm mevki' ezmine-i kadimeden berû Arablarca meşhûr panayır mahalli [303] olup oraca ahz ve atâ-ı cereyân ve mübâhâta müteallik neşideleri ashâbının her birisi Ukâz panayırında nihâde-i mevzu' imtihân ider idi. Benî İyâd Kabilesinden Kus b. Sâide nâm belîğ

¹¹⁵ "süveyş" ifadesindeki "şın" harfindeki üç nokta sehven konulmamıştır.

Arab'ın kable'l-islâm orada vahdâniyet-i Hudâ ve meb'as-ı Hâtem el-enbiâyı hâvi okuduğu hutbe meşhûrdur. Ukâz panayırının müddet-i seneviyesi yirmi gün idi.

Tihâme havâlisi Arab-ı Müsta'ribe butûnundan Beni Nizâr bin Mead kabaili yedlerinde idi. Nizâr'ın Enmâr, İyâd, Rebîa, Mudar nâmlarıyla mevsûm dört oğlu olub bunlardan Mudar umud-ı neseb nebevide bulunduğundan evlâdının suret-i teselsül ve inşîabı kitab-ı sâni'de yazılacaktır İnşâallahu Teâlâ.

Enmâr Yemen'e o havâlide tavattun itmiş ve kendüsünden müteselsil evlâd-ı butûna ma'lûmât alınamamıştır.

İyâd'dan Sa'labe, Zihev, Daumi, Nemr butûnları ve Zihev'den Huzâfe, Daumi'den Efsâ, Nemâr'dan Tamâh kabileleri inşîab itmiştir.

Evlâd-ı Nizâr'dan Rebîa nâm zât Beni Nizâr'ın livâ-yı riyâsetine hâiz idi. Bunu butûnu cümlesinden ziyâde teksir iderek Tihâme'den Yemâme ve Bahreyn havâlisine ve Necid ve Cezire-i [304] Ma-Beynü'n-Nehreyn'e kadar yayılmış ve Rebîa'dan sonra Arab'ın Livâ-ı riyâseti oğlu Ekleb'e müntakil olmuştur.

Ekleb'in oğlu Münşir'den inşîab iden butûn hayli teksir eyledi. Taym el-Liat, Hazime, Amr, Aclân, Lihâzem kabileleri heb o fûru'dan ma'duddurlar.

Ekleb'in diğer oğlu Esed'den Gazze ve Cedile kabileleri müteşa'ab ve Gazze butûnu beriyye-i Irak Arab'da ve Enbar'a üç merhale mesafede vâki' Ayn el-Temr nâm mahalle yayılıb orada mütevattın oldular ise de muahharen ekserisi Hayber taraflarına intikâl itdiklerinden diyârları Gazze'nin bir miktarıyla fûrû'undan Gazze yedlerinde kaldı.

Beni Rebîa'nın livâ-i riyaseti Ekleb'den Esed'e, Esed'den Gazze'ye, Gazze'den Cedile'ye müntakil olmuştur.

Cedile'den müteşa'ab olan butûn pek çoktur. Başlıcaları Benî Abdülkays, Benî Efsâ, Benî De'ma bin Cedile ve Benî Kâsıt bin Haneb bin De'ma bin Cedile butûn-ı azime ve kesiresidir.

Abdülkays Cedile'den sonra hâmil-i livâ-ı riyâset olmuş ve kendüsünden müteşa'ab Beni Abdülkays butûnu Tihâme'de oldukları hâlde muahharen oradan çıkıp Bahreyn taraflarına intikal itmiştir. [305]

Arabların livâ-ı riyaseti Abdülkays'dan Kâsıt ve Kâsıt'dan oğlu Nemr'e müntakıl oldu. Kâsıt'ın oğulları Nemr, Muâviye, Vail nâm zevâtdan inşîâb etmiş olan butûn lâ ye'ud velâ yehsâdır.

Nemr ve Muâviye'den müteşa'ab olan butûnunn cümlesi Cezire-i Ma-Beynü'n-Nehreyn'de vâki' Rasûlayn havâlisine yayılmış ve oraları vatan ittihâz itmiş olduklarından Rasûlayn, Musul, Mardin, Nusaybin havâlileri bunlara nisbetle Diyâr-ı Rebia nâmını almıştır.

Vâil bin Kâsıt babasından sonra Beni Rebia'nın livâ-ı riyâsetini haiz olmuş ve birisi Bekir, diğeri Tağlib nâmlarıyla mevsûm iki oğlu dünyaya gelüb Vâil'den sonra livâ-ı riyaset oğlu Bekir'e intikâl itmiştir.

Bekir bin Vâil mülûk-ı Eşkâniân'dan Mihrdâd bin Feryapatius ile muâsır olub Mihrdâd Cezire-i Ma-Beynü'n-Nehreyn kıt'asını Selefkiye Devleti yedinden ahz ve zabt itdikde kıt'a-ı mezkûrenin şimâl-ı şarkisinde vâki' Amed şehriyle Meyyâfârkin ve Siverek vesâir bilâd-ı mücâvireyi Bekir bin Vail'e tevcih itmekle maiyyetindeki Rebia kabilelerinin fûru'-ı kesiresi o dâire arazisinde nasb-ı hıyâm iylediklerinden ondan sonra dâire-i mezkûra Bekir bin [306] Vâil'e nisbetle Diyarbekir nâmıyla müştahir oldu. Lakin kabâil-i mezkûre çok vakitler o havâlide barınamayıp Fırat nevâhisine ve Irak, Necid, Yemâme, Tihâme taraflarına dağılmışlardır.

Bekir bin Vâil'den sonra Beni Rebia'nın livâ-ı riyâseti karındaşı Tağlib bin Vâil'e müntakıl olmuştur. Gerek Bekir bin Vâil'den, gerek karındaşı Tağlib'den butûn-ı kesire inşîâb ve taraf taraf intişâr iyledi. Benî Tağlib bi'l-ahire Cezire-i Ma-Beynü'n-Nehreyn nevâhisinden Nusaybin, Sincar taraflarını vatan ittihâz itmiş oldukları halde Hiristiyanlığın İntişârından sonra Bilâd-ı Rum'dan ma'dûd Diyarbekir ve Urfa havâlisine karabetleri cihetiyle oralara civâr mahallerdeki Benî Tağlib kabâili Rum vülâtının hüküm ve nüfûzları altında kaldılar. Dârü'l-İslâmda havâli-i mezkûredeki Beni Tağlib Fûrû'undan el Hemedân Devleti zuhûr itmiştir.

Gerek Benî Bekir, gerek Benî Tağlib kabâilinin Cezire hâricine yayılmış butûnları pek çok idi. Acl bin Lüheym bin Sa'ab bin Vâil butûnu Yemâme'den Basra'ya kadar mütevattın ve Hanife bin Lühem butûnu kezâlik Yemâme'ye münteşir olmuş ve Benî Şeybân bin Zehl bin Sa'lebe bin Ukâya bin Sa'ab bin Sa'lebe bin Yebu' bin Sa'labe

bin Duel bin Hanife dahi Musul'un Dicle [307] nevâhisinde tavattun itmişlerdir. Ba'de'l- İslâm bunlardan çok Hâricîler zuhûr eyledi.

Tağlib'den sonra Benî Rebia'nın liva-i riyaseti ale't-tertib evlâdına müntakıl olub mülûk-ı Yemen'den Sahbân bin Muhres'in zamanında Rebia bin Haris bin Nasr bin Caşm bin Bekir bin Habib bin Amr bin Ganem bin Tağlib yedinde idi ki Rebia ile Tağlib arasındaki mezkûrû'l- esâmi zevât ale't-tertib livâ-ı riyâseti ihrâz itmişlerdir.

Yemen pâdişâhı Sahbân bin Muhres Cidde vilayeti ile onu veli iden Tihâme havalisine akyal-ı Yemen'den Amr bin Ank el-Hiye nâmında bir zâtı vali ve Banî Rebia ve Muzır kabilelerine Lebîd bin Anbese el-Gassani'yi âmil tayin iderek Lebîd'e Amr'ı ve Amr'a mülûk-ı Kinde'den Seleme bin Haris'i merci' gösterdi. Rebia ve Muzır kabilelerinin reisleri Sahbân'ın saltanatından mukaddem tabi' Yemen huzuruna gittiklerinde Rüesâ-yı mezkûrenin kabileleri Akvâm-ı Arab'ın akviyâsı olmak cihetiyle te'lifleri iltizam olunarak mühtelifat iksasıyla taltifleri istikmâl ve ahd-ı muhâlefetleri istihsâl edilmişdi. Benî Nizâr ile Yemen hükûmeti arasındaki muâmeleler pek güzel idi. Sahbân bin Muhres zamanında Benî Nizâr'ın en büyük fûru'u olan Benî Rebia'nın seyyidi Rebia el-Tağlibi ki [308] liva-ı riyâseti haiz olduğu ânifen zikr olunmuşdur. Şu zât meşhur Küleyb ile Mühelhil'in babaları olan Rebia'dır. Benî Nizâr âmili Velid bin Anbese kabâil-i mezkûra derûnuna gittikde rüesâ ile akd-ı münâsebet itmeği me'muriyetinin hüsn-i cereyanına vesile add ittiğinden eşraf-ı Tağlib âilelerinden Zehrâ bint el-Haris nâm hatun ile tezevvüc eyledi. Lakin Lebîd'in hamîr-i fitratı mezâlîme isti'dâd ile yoğrulmuş olduğundan kabâil ile hüsn-i imtizâc ve muâşerete muvaffak olamayıp hakkında nefret-i umûmiye yüz gösterdi. O sırada mesleğini ıslâh itmesi taraf taraf kendüsüne ihtâr olundu ise de fâide virmedi. Binâenaleyh Benî Rebia bi'l-ittifak dâire-i itâatdan çıkıp tekâlif-i örflerini ifâdan imtinâ' gösterdiler.

Lebîd, Benî Rebîa'nın isyânını Cidde ve Tihâme valisi Amr bin Ank el-Hiyye'ye ve oda Necid hükümdarı Seleme bin Haris el-Kindi'ye arz itmekle Seleme bir taraftan Benî Nizâr'ı tezkir-i ahd ile itâata da'vet ve diğer taraftan tenkilleri için hafiyen techiz-i cünûda mübâşeret iyledi. Benî Nizâr, Seleme'nin hüd'asına kesb-i ittılâ' itdiklerinden Mazr ve İyad kabâili Tihâme taraflarına giderek maksadlarını Rebîa bin Mürre'ye bildirmek ve bi'l-ittifak Seleme aleyhinde hareket etmek [309] üzere

eşrâfdan Amr bin Mütttefez el-Temimi ve Süveyd bin el-Âmir ile sâir ba'z müttehizanı diyâr-ı Rebîa'ya gitmeğe intihâb iylediler. Bunlar doğruca Rebîa bin Mürre'nin yanına azimetle her birisi taleb-i ittihâd müesser-i vicdân olacak neşideler inşâd ile istigase indiklerinden mülûk-ı Yemen ile her ne kadar beyinlerinde ahd ve zimmet sebkât itmiş ise de aşiret gayreti dehâlet-i hamiyeti ile birleşib evvel ahde galebe itmekle Rebîa bin Mürre ile oğulları maa'l-memnuniye ittihâdı kabul itdiler. Binâen alâ zâlik Lebîd bin Anbese'ye bir resûl irsâliyle aralarındaki muâhede sadık ve insâfa devam ile meşrût olduğunu ve kabâil-i Arab haklarında tecviz eylediği mezâlim ve i'tisâf râbıta-ı ahd ve muhâlifeyi kat' itmekle kendüsüne amelinden mahlu' nazarıyla bakılacağını bildirdiler. Lebîd bu muâmeleden gazbân olarak ahvâlî Amr bin Ank el-Heye'ye ve oda Sahbân'a arz iyledi. Şu esnâda Lebîd bir gece şarabını içüb keyf haliyle Benî Rebîa rüesâsını hicv idiyor idi. Zevcesi Zehrâ, Lebîd'in sözlerine mukabele gösterdiğinden Lebîd, Zehrâ'nın yüzüne bir şiddetli sille vurub bir gözünü incitdi. Zehrâ gazab haliyle yerinden kalkıb doğruca Rebîa bin Mürre'nin oğlu [310] Küleyb'in yanına azimet ve mâcerâyı beyân eyledikde gelib gazabından titremeğe başlayıb eğlenmeksizin Lebîd'in olduğu mahalle gitdi. Küleyb'in vusûlu vaktinde Lebîd kendüsünün âile mülûkundan ve Küleyb'in Ubeyd mülûkundan olduğunu meş'ur bir nazm inşâd ve tagannî itmekle meşgul idi. İnşâdını bitirir bitirmez Küleyb kılıç ile üzerine yürüyüb Lebîd'i bi'l-idam

În yekûn katelne'l mulûke hataen

Ev savâben fekad katelnâ Lebîdâ¹¹⁶

Beyti ile masdar bir kaside inşâd itdikden sonra avdet itdi.

Lebîd'in karındaşı derhâl Amr bin Ank el-Heye'nin yanına giderek hâdiseyi inbâ ve o da Melik Suhbân'a inhâ itmekle Sahbân pür gazab olduğu halde tertib itdiği yirmi bin nefer süvârîyi Seleme bin el-Haris ile Amr bin Ank el-Heye'ye gönderüb Benî Rebîa'nın kahr ve tenkilleri emrini virdi.

Yemen hükümetinin o suretle aleyhlerinde harekât-ı askeriye teşebbüs iylediği haberi Benî Rebîa'ya bâliğ oldukda Küleyb, esbâb-ı mukavemet ve muhârebeyi

¹¹⁶ Eğer hükümdarı öldürmek doğru veya yanlışsa, muhakkak bir Lebîd'i öldürdük.

tedârike kıyâm ve Rebîa, Muzır, İyâd kabilelerinin fûrû'-ı müteadidesinden cem' eylediği askerin önüne düşerek Yemen askerini istikbâle müsâraat gösterdi. [311]

Arz-ı Tihâme Süllân nâm mevki'a ve sularında iltika'-ı tarafeyn vuku'uyla Ma'rake'de Seyller gibi insan kanları cereyân ve Küleyb'in babası Rebîa bin Mürre dahi onun maktûl olub Benî Rebîa'nın şiddet ve tehevvrle cünud-ı Yemen'i pâ-y-mâl idecek derecede gösterdikleri besâlet Yemen ordusunu berbâd ve perişân eyledi. Fersân Yemen'in çoğu Benî Rebîa yedlerinde esir kaldılar. Küleyb kavmiyle berâber muzafferin Sulân'dan insırâf itmekle şu muhârebede kazandığı sît üzerine kabâil-i Arab hakkında her taraftan alkışhan olub babasının livâ-ı riyâsetini kendisine verdiler.

Hezimet-i mezkûrenin ihbâr-ı müdhişesi Melik Suhbân'a bâliğ oldukda gayz-ı şedid ile intikam efkârı şuûrunu istilâ ve cem' cünud-ı kesireye kıyâm eylediğini Benî Nizâr kabâili işidüb melik müşârün-ileyh tarafından ibn Ank el-Heye kumandasıyla sevk olunan bir büyük orduya karşı dahi galebe-i şedid kazandılar. Bu defaki muhârebede Melik Suhbân'ın havâsından Amr bin Babel'in taine-i şedideye tesâdüfle bel kökü kırılmış ve rüesa-yı Yemen'in çoğu Benî Nizâr'ın yedlerinde esir olmuştur.

Üçüncü defa olmak üzere Necid Hükümdarı Seleme bin Haris [312] el-Kindi kumandasıyla Yemen hükümetinin sevk eylediği ordu yine kaç hezimete dûçar oldu.

Melik Suhbân'ın tesâdüf itdiği gazab-ı şedid kendisini bi'z-zat muhârebeye sevk eylediğinden mecmu' kuvvetiyle Benî Nizâr üzerine azimet ve Huzâz nâm mevki'de harb iyledi ise de kendisiyle asker ve rüesânın çoğu maktûl ve bakiyesi Benî Nizâr yedlerinde esir oldu.

Bundan sonra Külleyb'in şân ve azimetini izdiyâd sît ve muhâbeti kalub arbede iştidâd kesb iderek kâffe-i kabâil-i Arab kader ve şânına riâyet ve emrine itâat gösterdiler. Galebe-i mezkûre kable'l-hicre (141) senesindedir.

Küleyb bin Rebîa'nın Arablara riyâseti hayli imtidâd iyledi. Asıl ismi Vâil idi. Bir yere gitdikde bir köpek yavrusu berâber götürür ve bir güzel bahçe ve mesireye rast geldikde ol köpek yavrusunu döküb salıverir idi. Etrâfdan köpeğin sadâsını işitenler ôl mahalle yanaşmazlar idi. Bundan ötürü Küleyb Vâil nâmıyla yâd olunub sonra tahfifen Vâil hazf ile Küleyb deyû mezkûr ve meşhûr oldu.

Benî Mead: Ki Benî Nizâr'ın kâffe-i fûrû'u demektir. Üç def'a [313] üç zâtın başına toplanmışlardır. Birisi Benî Rebîa'dan Amir bin ez-Zarib bin Bekir bin Yeşkür bin el-Haris'dir ki kabâil-i Yemen'den Mezhic kabilesi cema'atiyle Tihâme üzerine yürüdükleri vakit Benî Mead kabâili kâmilin ictima' ve Amir bin ez-Zarib'in kumandasına ittibâ ile Yemen kabâiline muâvenet ve galebe iylediler. Tihame ile Yemen aralarında vuku' bulan muhârebelerin birincisi budur.

İkincisi Rebîa bin Mürre bin Haris idi ki ehl-i Yemen ile Süllân'da muharebe ittikleri vakit Benî Mead kabailinin cümlesine kumandan idi.

Üçüncüsü Rebîa'nın oğlu Küleyb Vâil'dir ki Huzâz günü Benî Mead'ın reisi idi.

Küleyb'in İmru'ü'l-Kays, Abdullah, Adiyy (Mühelhil) nâmlarında üç karındaşı var idi. Benî Tağlib'den Benî Caşm kabâili Küleyb'in kendi takımları idi. Benî Caşm ile Benî Bekir butûnundan Benî Şeybân bir yerde karışık olarak sâkin idiler. Beni Bekir butûnunun seyyidi bulunan Mürre bin Zühl nâm zâtın Hemmâm, Cessâs, Amr, Tağlib, Haris, Cendeb, Şeybân, Züib, Nahşel, Nüzele, Bahir nâmlarıyla mevsûm on bir nefer oğlu olup en şeci' ve fârisi Hemmâm olduğundan pederlerinden sonra Benî [314] Bekir'in riyâseti bunâ intikâl itmiş ve Cessâs Küleyb'i öldürdüğü için Benî Tağlib ve Benî Bekir aralarında açılan bâb-ı fitnenin miftâhı olmuşdu. İhvân-ı sâirenin her birisinde beyn-el kabâil şecâatle ma'rûf idi.

Zıkr olunan Mürre bin Zühl'ün kızı Celîle Benî Tağlib reisi Küleyb'in ve diğer kızı Mâvye birader-i Küleyb Mühelhil'in taht-ı nikâhında idiler. Hepsinin hâneleri Tihâme'ye muttasıl Şebib denilen mahallde idi. Küleyb'in azimet ve şânı halkın gözlerini doldurduğu ve mer'asına hiçbir kimse hayvan bırakmadığı esnâda Cürm kabilesinden Sa'd bin Şemr bin Kuddâm nâm zât, ahaliyle birlikde el-Mürre'nin yanlarına nüzul iyledi. El-Sa'd ise Cessâs'ın dayıları idiler. Sa'd ve ehli Cessâs'ın anası Hâle ve hemşiresi Heyle ile ihtiyâr-ı mücâveret itmişlerdiki Hâle ve Heyle'nin ikiside Sa'd Menât bin Ümem kabilesinden Münkız el-Temimi'nin kızları idiler. Heyle'nin lakabı Besûs idi.

Besûs'un Şerâb nâm devesi Cessâs'ın develeriyle birlikde Küleyb'in mer'asına gitdi. O mer'a ise hasb el-musâhere yalnız evlad-ı Mürre'nin hayvanatına açık olup mâadâsının hayvanları duhûldan memnu' idi. Besûs'un nâkası şerâb [315] evlâd-ı

Mürre'nin develeriyle mer'ada otlar iken Külleyb'in saydını men' ve himâsine ahz itmiş olduğu hayvanatdan Kanbere denilen bir kuşun yuvasına sürünüb yuva bozulduğu ve yumurtaları kırıldığı sırada Külleyb mer'aya girmekle “Şu deve kimindir” diye sordu. Keyfiyeti haber verdiler. O devenin bir daha kendi mer'asına gönderilmemesini Cessâs'a tenbih itdi. Cessâs ise “ Besûs'un devesi benim devemden ayrılmayacaktır ” cevabını virdi. Külleyb “ Deveyi bir daha mer'ada görür ise ok ile vurub öldürürüm ” söyledi.

Külleyb, Cessâs'ın o muâmelesinden pür-gazab olarak hanesine gitdi ise de Cessâs'ın sözleri gitdikçe gazabını artırdığından mer'aya doğru gitmekle Besûs'un devesi el-Mürre'nin develeriyle yine orada olduğunu gördüğü anda deveyi ok ile memesinden vurub yaraladı. Deve mecrûhen kaçub sâhibesinin yanına gittiğinden Besûs deveye acıyub ağlamağla Cessâs hâlasının şu halinden müteessiren mer'aya giderek bi't-tesâdüf Külleyb'i mızrak ile vurub öldürdü.

Şu hadise üzerine Benî Tağlib ve Benî Bekir aralarında [316] açılan muhârebeler çok zamanlar uzadı. O muhârebelerin ba'zılarında Benî Bekir ve ekserinde Benî Tağlib galebe itmiştir ki Benî Tağlib'in kumandanları Külleyb'in karındaşı Mühelhil ve Benî Bekir'in kumandanları ba'zen Mürre ve ba'zen oğullarından birisi idi. Muhârebat-ı mezkûrede Benî Bekir'in telefâtı lâ yued velâ yuhsâ idi. A'yân-ı kabileden inziva ihtiyâr itmiş olan Haris bin Malik teskin-i husumet için oğlu Bahir'i, Mühelhil'e gönderüb vasıtasıyla “Ya Mühelhil kavmim size zûlm etdiklerini bildiğim için harbden uzlet eyledim Külleyb'in intikamı ise maa ziyadet alınub Benû Bekir kabileleri muzmahil olacak dereceye geldi” deyû mutezirâne suretle nasihat ve talab-i musâlaha eyledikde Mühelhil (bu'-i beşse' Külleyb) ya'ni şu çocuk pa-puşuna tasma olabilir diyerek Bahir'i öldürdü. Haris oğlunun maktûliyetini musâlahaya kurbân add itmek istedi ise de Mühelhil'in öyle tufuh-ı galîzini ve husûmetde yine ısrarını işitdikde harbe iştirak iderek mukâtele kırk sene mümted ve tarafeyn a'yân ve efrâdından niceleri telef oldu. Bi'l-ahire Hâris bin Avf el-Müri nâmında bir zâtın vasiyetiyle aralarında musâlaha vuku' bulmuşdur. [317]

Külleybden sonra Benî Tağlib'in livâ-ı riyâseti Mühelhil ihrâz itmişdi. Musâlaha-ı mezkûre âkîbinde agyârdan Hâlî yer mahallde tenhâ oturur iken Mühelhil'i kendi gulâmları öldürdüler.

Bundan sonra Benî Bekir ve Tağlib kabileleri ba'zen kendi reislerinin ve ba'zen mülûk-ı müteferrikanın emirleri altında imrâr-ı zaman ile devr-i İslâma vâsıl olmuşlardır.

2.7.18. Necd Memleketi Coğrafyası

Necd memleketi Ceziretü'l-Arab'ın bir kısmıdır. Şimalen Berû's-Şam'a, şarkan Irak-ı Arab'a, garben Hicaz'a, cenûben Yemâme'ye muttasıldır. Arazi cihetiyle Bilâd-ı Arab'ın en güzeli Necd'dir. Şuarâ-yı Arab Necd hakkında çok nazmlar inşâd etmişlerdir. Şu o nazmlardandır.

Sakallahu Necden ve's-selâmu alâ Necdi

Ve yâ hebbezâ Necden ale'l-kurbi ve'l-bu'id¹¹⁷

Necd iki kısımdır. Birisi Necd-i Hicaz'dır ki Bilâd-ı [318] Hicaz'ın cânib-i şarkisinde ve diğeri Necd arzıdır ki Hicâz'ın cânib-i şimâlisindedir.

Necd, Hicaz-ı Şuarâ, Diriyе, Hilek, Res, Nirbin-i Mersed, Kermusa Temn, Beşher, Ribata nâmlarıyla mevsûm nevâhiden ibaretdir.

Şuara, Mekke'ye beş merhaledir. Derûnunda pınarlar ve mezra'alar vardır. Benî Lâm aşiretinin meskeni şû nâhiyedir.

Diriyе, Şuara'nın şimâlisindedir. Derûnunda bir büyük göl nebeân ider.

Hilek Şuarâ'nın şarkında ve sekiz merhale bu'dunda ve Yemâme'nin garb-ı şimâlisindedir. Yemâme'ye iki merhale mesâfeyi ve nihalistân mezâri'-i kesireyi hâvidir.

Res nahiyesi Diriyе'ye bir merhale mesafede vâki'dir. Şu nâm ile orada bir kuyu var. Ahâlisi kesirü'l-agnâmdırlar. Nir Mekke'nin şimalindedir.

¹¹⁷ Allah Necd'e bereket versin. Necd'e selam olsun. Necd yakın ve uzakta tercih edilir.

Kermusa Necid arzının cenûbundadır. Akarsuları hâvîdir. Şu sular garbdan şarka cereyân ider.

Temn, Kermusa'nın cenûbundadır. Hurması çokdur. [319]

Beşher, akarsuları vardır ki şimâlden Cenûba cereyân ider.

Necid-i Arz dâiresinin arâzisi pek vâsi' ve derûnunda Cebeli'l-Arz namında bir dağ vâki'dir. Şu dağın birisi Ayniye ve diğeri Diriye nâmlarıyla iki medhali vardır. Cebel-i mezkûr, Hicaz'a üç menzil mesafeden başlayıp şimâle doğru imtidâd ider.

Necid-i Arz'da üç bin kadar karye olduğu ve şu karyelerin ahâlisi hiçbir hükümete mu'tî olmayub kendi şeyhlerinin hükmü altında oldukları mervidir.

Necid-i Arz vasatında Serin nâmiyle bir cebel vardır. Şu cebelde vâdi-i Benî Hanife nâmiyle bir dere olub akarsuları, hurmalıkları, güzel ağaçları ve kurâ-ı kesireyie hâvidir. Diriye kasabası cebel-i mezkûr evsatında vâki'dir. Daire-i mezkûrda bulunan Lahsa kasabası huccâcın tarîki üzerindedir. Orada pek toplaşık bir dere vardır. Bu dereye üzüm, şeftali, hurma bulunur. Şeftalisi hudâyî nâbitdir.

Lahsa'ya altı merhale bu'dunda vâki' Mülhem nâm kasabada şeker kamışı ve hurma ve üzüm ve şeftali hâsıl olur. [320]

Diriye kurbunda ve Yemâme'nin cenûbunda Makren nâmiyle bir kasaba var. Etrafında toprakdan yapılmış sûr mevcuddur. Şu kasaba müteaddid nahlistanı ve mezâri'i hâvidir.

Dâire-i mezkûrda vâki' ve Lahsa'ya kurb Riyad denilen nevâhide kasabat-ı adide ve kura-ı kesire vardır.

Bilâdü'l-Kasm Necid'in şimâlinde ve Vadi-i Serk esfelinde kumdan bir sahradır. Ne eşcârı ne de hurması var.

Mezc nahiyesi Yemâme bilâdına civârdır. On beş merhale uzunluğunda olub arazi-i müsteviyesi kumsaldır. Ekinleri oralardaki su üzerlerine mevzû dolaplarla sevki olunur.

Necid havalisinde milyonlarca nüfûs mevcûddur, nevâhi ve kasabât ve kura-ı mezkûrdan mâadâ dahâ pek kasaba ve nâhiye ve karyeleri şâmildir.

Necid kadim-i bilâd ve havalisi bâlâda yazdığımız dâiredir. Bu günkü günde Basra'ya merbûten idare olunan Buhd sancağı dâire-i mezkûre olmayub livâ-ı mezbûr Bilâd-ı Bahreyn'in ba'zı mahallerinden ibâretidir.

Necid memleketinin ahâli-i kadimesi akvâm-ı Arab bahsinde yazıldı. [321]

2.7.19. Necid'de Benî Kinde Devleti (Kable'l-Hicre 54-162)

Necid havalisi ile ittisâlindeki Irâk-ı Arab arazisinde bulunan Bekir bin Vâil kabilelerinin süfehâsı ukalâsına galebe iderek kavileri za'iflerini yenecek derecede nizâm ve asâyişleri bozulmuşdu. Ukalâ bu hallerden müteessif olub umûrlarının ıslâhı çaresini bi'l-müzâkere idareleri için kaviyyü'l-iktidâr bir hükümdara muhtac olduklarını taakkul itmekle Yemen Devleti nezdine azimet ve mürâcaat ve kaviyyü'l-iktidar bir hükümdara ihtiyaçlarını arz ilediler. Yemen pâdişâhları ezmine-i kadimede beyne'l-Arab Hülafâ-ı İslâm menzilesinde idiler.

O târihte Yemen padişâhı bulunan Ebrehe bin el-Sabbah tarafından Hucr bin Amr nâm zât Necid ile onu vela iden Irâk-ı Arab dairesindeki Bekir bin Vâil kabâili hükûmetine ta'yin olundu. Kable'l-hicre (162).

Hucr Kinde bin Ufeyr bin el-Haris ve Haris dahi Zeyd bin [322] Kehlân bin Sebâ evlâdındandır. Kinde'ye kadar silsile-i nesebi Hucr bin Amr bin Muâviye bin Haris bin Muâviye bin Sevr bin Murta' bin Muâviye bin Kinde deyû mazbûtdur. Kinde'nin ism-i aslisi Sevr olduğu hâlde babasının hukukuna adem-i riâyette küfrân-ı ni'met itdi deyû hakkında tefevvüh olunmağla Sevr'e Kinde lakabını virdiler.

Hucr hükümet-i canibinden Necid ve mütecâviresine hükümdar ta'yin olunduktan Batn-ı Akl denilen mahalle vürûd itmesiyle berâber Benî Bekir süfehâsının tenkîline kıyâm ve havâli-i Irâkiyede bulunan arz-ı Bekir'i dahî mülûk-i Hire yedlerinden ahz iledi. Hucr hüsn-i siyâset ve zâbitayı ikmâl ve iltizâma himmetle müştehir olub zâlime mühîn ve mazluma muîn olmuşdur. Hikâye-i âtiye üzerine Hucr, Âkilü'l-mürâr deyû telkîb olundu.

Hucr, Kinde ve Rebîa kabilelerini bi'l-istishâb gazve için Bahreyn taraflarına azimet itmiş olduğundan o sırada Şam havâlisindeki Arab mülûkundan Ziyâd bin Hebûl'e

bagteten Necid havâlisine hücum idüb oraları yağmâ ve Hucr'un zevcesi Hind bint Zâlem'i dahî sebî itmişti. Şu haber Hucr'e bâliğ oldukda ibn Hebûle'yi ta'kib ve bulunduğu mevki'e takrüb [323] iyledikde dühât-ı Arab'dan Sedus bin Şeybâni casuslukla ilerüye gönderdi. Hind ise ibn Hebûle'ye mâil olmuş ve Sedus tebdil-i kıyafetle oraya vusûlunda Hind ile ibn Hebûle'nin kerim-i iltifâtlarına tesâdüf itmiştir. Şu ülfet sırasında ibn Hebûle, Hinde “şimdi Hucr hakkında zannın nedir” dediğinden Hind “Hucr'u şöyle görüyorum ki zırhına urub (sirva sirva la gazv ilâ't-ta'kib) söylüyor. Madem ki Hucr'dan bir uzuvda hayat bulana intikâmını almakdan geri durmaz” dedikten sonra “Ben Hucr'i zaten sevmez idim. Bir gün çadırında iken uykuya varmışdı. Bende çadırın kapusunda oturmuşdum bir yılan çıkıp ayağına doğru gitdikde Hucr ayağını çekdi. Eline doğru gitdikde elinide çekdi. Başına doğru yürüdükde doğrulub “Ya Hind şu yılan nedir” dedi. “sen kalkıp oturuncaya kadar yılanı görmemişdim” cevabını virdim. “Yalan söylüyorsun” dedi. Hucr'daki basiret ve kalbindeki kuvvet ne derecede olduğunu bilirim. Sana hayr-hâhana ihtâr iderimki düşmanın pek büyükdür,mütebassır bulunmalısın” demesiyle Südûs bu sözleri birer birer zabt-ı avdetle meşhûdât ve mesmûâtını Hucr'a hikâyet iyledi. [324] Südûs nakl-ı ma'lûmât iderken Hucr hiddetinden elini mirâr (mürâre) denilen nebata atarak onu ekl idiyor idi. Mirâr ol kadar acıdır ki deve yese dudakları bozulur. Hucr hiddetinden mirârın acılığını his itmemiştir. Binâenaleyh ekl-i el-mirâr deyû telkib olundu. Hucr, Berdan denilen mevki'de yetişib düşmanlarını târ ü mâr ve ibn Hebûl'e ile Hind'i bi'l-idâm Necid'den gasb itdikleri ve kendi ellerindeki emvâllin cümlesini ahz eyledi.

Hucr'un müddet-i hükümeti yirmi üç senedir. Vefâtında oğlu Amr yerine pâdişâh oldu. Amr babasının mülküyle iktisâr iderek ilerü yürüyemediğinden el-Maksûd lakabı ile telkib idilmiştir.

Amr'dan sonra oğlu Haris pâdişâh olmuştur. Haris'in hükümeti şedid vasiyeti ba'id idi. Muâviye bin Amr'ın oğlu hac itdikden sonra gâib olduğundan şu madde için Beni Esed kabilesinden Hubâl bin Nasr nâmında bir şahıs ithâm ve keyfiyet-i Haris'e i'lâm olundu. Haris Tihâme'ye azimet iyledikde Benî Esed dahi orada idiler. Haris'in kendülerini taleb itmekde olduklarını görüb karar iylediler. Haris hepsinin demlerini heder iyledi. Benî Esed kabilesi Muâviye'nin [325] oğlunu katl ile müttehim yalnız Hubâl iken bir kabile halkının imhâsı icâb itmez diyerek Hubâl'ı derd-dest ile Haris'e teslim itdiler. Haris hepsinin katline emir verdi ise de Benî Esed kabilesi Haris'in

zevcesi Asiye'nin ahvâlî olduklarından Asiye'nin şefâatiyle afv olundular. Haris'in afv ve emânına delil olmak üzere ellerinde birer şey olmadıkça kabailinin taarruzundan sâlim olamayacaklarını arz itdikleri cihetle ellerine birer asâ verildi. Haris'in vefatına kadar asâ ile gezdiklerinden kabile-i mezkûre halk-ı abîdü'l-'asâ deyû yâd olundular.

Mülûk-ı Sâsâniyân'dan Kubad, Mazdek nâm zındıkın mezhebini kabul iderek devletine merbût olan Hire pâdişâhı Münzir b. Ma' el-Semâi mezheb-i mezkûru kabul itmediğinden Münzir'i tard itmişti. Haris bin Amr mezheb-i mezkûru kabul itmekle Kubad tarafından Hire hükûmetine ta'yin olundu. Nûşirevân cûlus eyledikten sonra Mazdek'i katl ve Haris'i Hire'den azl ile yine Münzir'i nasb ve iâde itmekle Münzir'in, Hire'ye teveccühünde Haris ehl ve evlâdıyla beraber Enbar cânibine firâr itdi. Münzir, Tağlib ve İyâd ve Buhrâ kabilelerini bi'l-istishâb Haris'i ta'kib itdikde Haris kaçub kurtuldu ise de [326] oğulları Amr ve Malik ile kırk sekiz nefer etbâ'ını Diyar-ı Hind ve Kûfe arasında vaki' Benî Mürreyn diyârında Cufr el-Emlâk nâm mahallde derdest ve idâm eyledi.

Haris oradan Maslahan nâm mevki'e gitdikde Benî Kelb kabilesi içinde kaldı. Haris, Hire hükûmetine nasb olunduğu vakit yedindeki mülkü evlâdına bi't-taksim Hucr'u Benî Esed ve Gatafân kabilelerine, Şürahbîl'i Bekir bin Vâil kabailinin umûmuna, Ma'dikerib'i Benî Tağlib ve Nemr b. Kasat ve Said b. Zeyd Menât ve Benî Darem b. Hanzele ve Sakâyı' kabilelerine, Abdullah'ı, Abdülkays, Seleme'yi Benî Kays üzerlerine melik ta'yin itmişti.

Şürahbîl ve Seleme aralarında husûmet takarrür iderek Bekir b. Vâil kabâili Şürahbîl'in ve Tağlib bin Vâil kabâili Seleme'nin başında müctemi' oldukları halde Basra ile Kûfe beyninde vaki' Külâb nâm mevki'de kîtâle şiddet virdiler. Şürahbîl mağlûb ve maktûl oldu. Muahharen Benî Tağlib Seleme'yi içlerinden tard itmekle Benî Bekir kabilesine ilticâ iyledi. Mülûk-ı Hire'den Münzir b. İmru'ü'l-Kays'ın Benî Bekir'i darb ve tenkil iylediği esnâda Seleme dahi maktûl olmuşdur.

Hucr b. Haris babasının vefâtından sonrada Beni Esed [327] derûnunda kalmış ise de kabile-i mezkûre muîn olan harâc-ı senevilerini edâda muhalefet ve hal'-ı tâat itdiklerinden Hucr istihdâm iylediği câbiyi içlerine gönderdi. Esediler câbiyi darb ve tard idiverdiler. Hucr o esnada Tihâme'de idi. Şu haber kendisine bâliğ oldukda arz-ı Tihâmede bulunan benî Rebîa'dan ve karındaşı Seleme'nin adamlarından bir kuvve-i

askeriye bi't-terfî Benî Esed üzerine giderek bi'l-muhârebe galebe ve bir takımını idâm ile bakiyelerini hiçbir beldeye iskân itmeğe bırakmayacağına kasem itmiş ve Benî Esed'in seyidî bulunan Amr bin Mesûd'u habs eylemişti.

Benî Esed bu dereceye kadar muhakkar ve muazzeb olduklarını gördükde kendülerî zâten eşedd-i Arab iken böyle hakaret ve ezâ altında yaşamaktan ise ölmek hayırlıdır diyerek cümlesi tecemmu' ve ittifâk ile Benî Kinde üzerine hücum iylediler. Benî Kinde bilâdında Ebrakîn denilen mevki'de kıtâl-ı şedid cereyân itmekle Benî Esed'in mudîr-i umûrları Ulebâ' b. Haris el-Kaheli esnâyı harbde Hucr'u kargı ile vurub idâm iyledi. Hucr maktûl oldukda Benî Kinde askeri târ ü mâr oldular.

Hucr'un oğlu şâir meşhûr İmru'ü'l-Kays¹¹⁸ inşâd-ı [328] şiir ile ülfetini babası kördükde “Ebnâ-ı mülûka şâirlik yakışmaz” deyû nefret ve gazab arâesiyle kendüsünü tard itmiş ve babasının maktûliyeti vaktinde İmru'ü'l-Kays Yemen nevâhisinde Damun nâ-mahallde bulunmuşdu. Hucr'un maktûl olduğunu işitdikde (zayî'ni sagiren ve hamelni demâ kebiren) diyerek babasının intikâmını almadıkça hamr içmemek ve başını gusl itmemek üzere yemin iyledi. Lakin iktidarının zayıf olduğunu görmekle Münzir'in Enbâr ve Heyyet arasında vâki' bekada halifesi ve oğlu ve kendüsünün ammzadesi bulunan Amr b. El-Münzir'e mürâcaat itmiş ve bir müddet orada kalmış ise de muâvenet göremediğinden Kayser-i Rum'dan istiâne iylemek için yola çıkıb esna-ı rahda Temeyâ nâm mevki'e geldikde ba'de'l-avde ahz itmek üzere yanındaki yüz aded zırh vesair eşyayı yahudi Samuel'in yanına emânet bırakmışdı. Oradan İstanbul'a doğru gitdikde Haris bin Şemr el-Gassâni haber alub emânetleri Samuel'den mütalebede ısrâr itdi ise de Samuel i'tadan istinkâf ve kal'ada tahassun itmekle Haris Samuel'in oğlunu tutub İmru'ü'l-Kays'ın emânetlerini kendüye vermez ise oğlunu öldüreceğini Samuel'e bildirdi. Samuel “benim için nakz-ı ahd ile emânete hiyânet etmek [329] oğlumun ölümünü görmekten acıdır” söylemekle Haris Samuel'in göreceği bir mahallde oğlunu idâm eyledi. Samuel şu sebânı üzerine vefâda mesel olmuşdur.

İmru'ü'l-Kays İstanbul'a giderek babasının intikâmını almak için istiâne ve kayser iltimasına müsâade idüb biraz asker verdi ise de ba'zı ashâb-ı agrâz İmru'ü'l-Kays ile kayser'in kızı miyânelerinde bir alâka şâyi'ası ortaya atdıklarından arkadan bir hulle-

¹¹⁸ İmru'ü'l Kays, “el-melikü'd-dillîl” (serseri kral) lakabıyla bilinir.

i mesmûme göndermekle İmru'ü'l-Kays hulleyi hil'at-ı fâhire add ile giydikde te'sir sammeden vücûdunda karhalar peydâ oldu. Ankara'ya vusûlunda müteessiren fevt olmuşdur.

İmru'ü'l-Kays muhtazar iken bulunduğu mevki' bir dağ eteği idi. Orada Benât mülûkdan bir kız medfûne olduğunu söylediklerinde şu beyitleri inşâd itdi.

Ecâretunâ inne'l-hutûbe tenûbu

Ecâretunâ inne garibânî hehunâ

Ve inni mukimun mâ ekâme asiybu

Ve küllü garibin lil garibi nesîbun

Fe in teselleyna fe'l karâbetu beynenâ

Ve in tehcirina fe'l garibu garibun ¹¹⁹

Bundan sonra vefât iderek mezbûrenin kabri yanında defn olundu. Vefâtı kable'l-hicre (54) târihindedir. [330] İmru'ü'l-Kays vefâtında Benî Kinde Devleti munkarız olmuşdur. Müddetleri 108 seneden ibâretidir.

2.7.20. Eyyâm-ı Mülûkü't-Tavâif , Vak'a-ı Tenûh

Arab-ı Müsta'ribeden ve evlâdı İsmâil'den Adnân miladden mukaddem ki yedinci ve hicretten mukaddem ki on üçüncü asr içinde Babil pâdişâhı Buhtunnasr ile hem-asır idi. Adnân'ın livâ-ı riyâsetine tâbi' olan akvâm vesâir butûndan Cezire-i Mâ-beynü'n-Nehreyn ve Hire taraflarına yayılmış olanların tecâvüzleri üzerine haklarında Buhtunnasr cânibinden bir büyük istîsâl gösterilüb bakiyesi bilâd-ı Irak'dan Enbâr nâm mahallda iskân idilmişdi.

Cedd-i âlî risâlet-penâhi¹²⁰ Mead bin Adnân o târihde on iki yaşında olduğu halde Buhtunnasr, Arabları istîsâl iylediği sırada Mead'ın himâyesi Enbiya-ı kirâm'dan Emsiyâ ve Burhayâ hazretlerine vahi buyrulduğundan müşârün-ileyha hazretleri ma'rifetleriyle Mead Harran'a götürülerek Enbiyâ'-ı Benî isrâil beyninde terbiye

¹¹⁹ “Ey komşum! Şüphesiz meşakkatler nöbetleşerek yer değiştirir. Asib Dağı durdukça ben buradayım. Ey komşum! Biz burada iki garibiz, her garib birbirinin yakınıdır.”

¹²⁰ “Hz. Muhammed” için kullanılır.

idildi. Buhtunnasr vefât itdikden sonra [331] Enbiyâ'-ı Benî İsrâil ile hacca gitdiğinden Mekke'de bulunan kavmi beyninde kalmağla Cürhüm kabilesinden Harise'nin kızı Muân'ı nikâh ve Nizâr ondan tevellüd itti.

Nizâr'ın, İyâd ve Rebîa ve Enmâr ve Mudar namlarında dört oğlu olup bunlardan İyâd ehl ve müteallikâtıyla beraber bi'l-iftirâk Irak taraflarına hicret itmiş ve Rebîa'nın ekser butûnu ve evlâd-ı Mudar'dan ba'zı butûn muahharen Mâ-beynü'n-Nehreyn ve Irak taraflarına hicretle orada müştehir olmuştur ki keyfiyetleri yukarıda derc edilmişti.

Rebîa'nın Mâ-beynü'n-Nehreyn ve Irak havâlisinde müştehir olan butûnu Esed, Bekir, Tağlib, Şeybân, Lüceym, Acl, Kays, Nemr kabileleridir. Butûn-ı Mudar'dan cezire havâlisinde müştehir olan kabile Benî Ukayl'dır.

Yemen'den müteferrik Benî Lahm kabilesiyle Amr Muzikyân'ın ba'z mensûbatı cezireye gelmişti. Muahharen daire-i Arabitden çıkub Fürslerle ittihâd ve Teşkil-i Unsuriyet-i Ekrâd iden tâife ba'zılarının rivâyetlerine göre Amr Muzikyan'ın oğlu Kürd'e mensubdur.

Nizâr bin Mead evlâdının bütün meşruhası havâli-i mezkûreye yayıldıkları müsüllü Mead'ın diğer oğlu Kubeys'in [332] hafidi Haykad bin Hank bir kabile-i cesimenin reisi olduğu halde Bahreyn taraflarında idi.

Buhtunnasr'ın muâmelât-ı meşrûhasından sonra Hire havâlisindeki Arabların mevâtın-ı kadimleri hâlî ve harâb kalmış idi.

Yemen kabail-i müteferrikasından olup başında bulunan müteâllikâtıyla Bahreyn havâlisine gelmiş olan Fehm b. Gannem'in oğulları Malik ve Amr ve Kubeys'in hafidi Haykad bin Hank bin Amir ve Benî Nizâr'dan Gatafân b. Amr vesâir refikleri Bahreyn'de bi'l ictima' her vakit yekdiğeri ile Tenâsura devam itmek üzere muâhede ve muhâlefe icrasından sonra umur-ı riyâseti Malik b. Fehm'e havâle iylediler.

Kabâil-i mezkûre rüesâsının her birisi kendi kavminin reisi müstakil olduğundan ictimâ' ve muhâlefe eyledikleri günlere beyne'l-Arab (eyyâm-ı mülûk-ı tavâif) ve mahall ictima'larına tenâsur ma'nâsına olmak üzere Tenûh ıtlâk olundu. Bunların arz-ı Irak ve Babil akvâm-ı asliyeleriyle hayli müsâdemeleri vuku' bulmuştur.

Mezkûr el-isim Mâlik b. Fehm âtîde beyân olunacak Hire mülûkunun birincisi Menâzire Devlet'inin müessisidir.[333]

2.7.21. Hîre'de Menâzire Devleti (Kable'l-Hicre 12-610)

Şu devletin Münzir ismiyle müteaddid paâdişâhlar gelmiş olduğundan bunlara Menâzire denildiği gibi mülûk-ı müşârün-ilehinin dördüncüsü Benî Lahm kabilesinden olup nesli hükümetce teselsül itmiş olduğundan (el- Lahm) unvânıyla da müştahirdirler.

Menâzire Devleti'nin teşkili Devlet-i Eşkâniyân zamanındadır. Devlet-i Eşkâniyân'nın inkırâzına kadar onların ve ba'de Sâsâniyân mülûkunun himayesinde idiler.

Şu hükümetin müessesesi olan Mâlik b. Fehm, Kehlân b. Sebâ sülâlesindendir. Ve kabileleri Yemen kabâil-i müteferrikasındandır.

Mâlik'in tasallutunu mülûk-ı Eşkâniyân'dan III. Ardevân zamanında ve takriben kable'l-hicre 610 târihlerindedir. İbtidâ-i emrde bilâd-ı Irak'dan Enbâr Şehrini Darü'l-mülk ittihâz itmişti. Kendüsünden sonra halefleri yine havâli-i Irakiye'de vâki' Hîre'yi âsıma ittihâz itdiler.

Kendi terbiyegerdelerinden Selime nâm şahsın atdığı ok [334] isâbetle şu okun açtığı cerihanın te'sirinden Malik vefât itmişti. Vefâtı sırasında bu beyitleri inşâd iyledi.

Cezâni lâ cezâhullahu hayren

Suleymehu innehu şerren cezâni

Ualimuhu er-rimâyete kulle yevm

Felemmeştedde sâiduhu remânî

El-Meâl; Selime benî fenâlıkla cezâlandırdı. Allah kendisini hayr ile cezalandırmassın. Ben kendisine her gün ok atmağı ta'lim ider idim. Kolu pekleşdikde o bana ok attı.

Malik b. Fehm vefât itdikde yerine birâderi Amr b. Fehm oturdu.

Amr b. Fehm; şu zât cûlus itdikden sonra dârü'l-mülkünü Hîre'ye nakl iyledi. Ve Amr b. Fehm vefât itdikde yerine birâderzâdesi Cezime b. Mâlik serir-i hükümete câlis oldu.

Cezime, Baras¹²¹ iletiyle malûl olduğundan “Cezime el-Ebras” deyû meşhûr idi. Şânı terakkî eyledikde Ebrası, “Ebraşa ve sonraları yine o ma'nâdan kinâye olmak üzere “Vazzâh” lakabına tebdil eylediler. [335]

Cezime Hîre ve Enbâr beyinde olan mahallerin cümlesini istilâ iderek şân ve şevketi arttıkdâ Arabların cümlesi satvetinden korkmağa başladılar.

Cezime, rüesâ-yı Arab evlâdından bir takım gençleri hıdmetine almışdı. Bu gençlerin içinde bulunan Adiyy b. Nasr ile Cezime'nin kız karındaşı Rakaş aralarında muâşaka tahaddüs eylediğinden Adiyy bir gece pek neşeli bir vakitte Rakaş ile izdivâc arzusunda olduğunu Cezime'ye arz itdi. Aldığı muvâffakat sonra halife tahavvül itmemek için o gece akd-i nikâh ile zifâf icra eyledi ise de ertesi Cezime'den his eylediği nedâmet üzerine havfe zâhib olduğundan firâren kavmi canibine gitti. Rakaş'ın, Adiyy'den bir oğlu tevellüd idüb Amr tesmiye olunmuş ve şu çocuk sekiz yaşına girdikde bir gün çölde teferrüc ider iken gâib olmağa yedi sene sonra bulunmuştur.

Amâlika'dan Amr b. el-Zarib Bilâd-ı Cezire-i Mâ-beynü'n-Nehreyn'den Karkısâ'da pâdişâh idi. Ve Cezime, Amr b. el-Zarib'i harben idâm itmekle Amr'ın kızı Naile Karkısâ'da cûlus itmişti. Naile'nin saçları çok olduğundan “Zebbâ” lakabıyla ma'rûfdur. Zebbâ hile ile babasının intikamını almağı düşünerek [336] izdivâc ve mülklerini tevhiid va'diyle bi'l-igfâl Cezime'yi Darü'l-Mülk'üne götürüb idâm iyledi. Cezime'nin müddeti atmış senedir diyorlar.

Cezime'nin vefâtında ve hemşire-zâdesi Benî Lahm'den yukarıda mezkûr ism Amr b. Adiyy tasallut itdikden sonra ümerâsından Kasir'in tedbiriyle Zebbâ'ya galebe itdikden Zebbâ esâret ve hakâretten ihtirâzen nefsinin bi't-tesmim helâk itmiştir.

¹²¹ Baras: vücutta yer yer beyaz ve alaca lekeler meydana getiren ve tedavisi mümkün olmıyan bir hastalıktır.

Müverrihler, Amr b. Adiyy'e yüz ve halefi İmru'ü'l-Kays'a atmış sene müddet gösteriyorlar. Birbirini velâ iden üç pâdişâhın iki yüz yirmi sene hükümetde bulunmaları mümkün ise de istib'âddan dahi hâli olmadığından bunların aralarında başka pâdişâhlar bulunması ve isimleri gâib olub mechûl olanların müddetleri ma'lûm olanlara ilâve idilmiş olması melhûzdur.

İmru'ü'l-Kays'dan sonra oğlu Amr Hîre pâdişâhı olmuştur. Müddeti yirmi beş senedir. Amr mülûk-ı Fûrs'den Yezdicerd zamanında vefât itmekle Yezdicerd, Amâlika'dan Evs b. Kalâm nâmında birisini Hîre hükümetine ta'yin iyledi ise de beş sene sonra maktûl olduğundan ol vakit Fûrs pâdişâhı bulunan Behrâm b. Şapur, İmru'ü'l-Kays b. Amr'ı Hîre hükû- [337] metine ta'yin itdi. İmru'ü'l-Kays'ın müddeti yirmi senedir. Vefâtında oğlu Nu'mân el-A'ver tasallut eyledi.

Şu zât besâletle ma'rûf ve kesirü'l- gazadır. Yezdicerd oğlu Behrâm Gûr'u, Nu'mân'ın terbiyesine virdikden Nu'mân, Behrâm için Kasr-ı Havernak'ı binâ itdirdi.

Kasr-ı mezkûr eâcib-i ebniyeden add olunacak suretde sanâyi'-i mîmâriyeyi hâvî imiş. Başkasına da öyle bir kasr yapmasın deyû mîmârî olan Sinimmar Rumi'yi idâm eylediğinden mükâfat yerine isâetle muâmele idenler haklarında Arablar "Cezâ-ı Sinimmar" deyû mesel-i darb iylediler.

Nu'mân'ın, Behrâm Gûr'u iclâsında büyük muâveneti vukû' bulmağla keyfiyeti Sâsâniyân mebhasında zikr olundu.

Nu'mân maiyyetinde iki takım asker bulundurub bir takımına Dûser ve diğerine Şehbâ âd koymuşdu. Şu askerlerin şecâatleri meşhur idi.

Nu'mân bir bahar mevsiminde Kasr-ı Havernak'da oturub etrafına bakarken kasrın san'at ve manzarasının letâfeti nefsine gurur verdiğiinden vezirine "böyle musanna' ve manzarası latif kasr var mıdır" dedikten sonra "kasr ve manzaranın letâfetine diyecek yok. Lakin böyle şeyler fânî [338] ve devam-ı âhîretce na'm lâ yehsâya mahsûsdur" söylemekle o ni'metlere nâiliyetin mevkûf aleyhasını Nu'mân istifsâr iyledi. Vezir-i mevkûf aleyhâsı na'm ve saltanat-ı dünyanın terki idüğünü beyân itmesiyle beraber Nu'mân Mülk ve saltanatdan ferâgat ve ihtiyâr-ı seyâhatle gaybûbet iylemiştir. Müddeti 29 senedir.

Nu'mân'ın gaybûbetinde oğlu Münzir yerine oturdu. Müddeti kırk dört senedir. Behrâm Gûr'un mülûk-ı saire ile muhârebelerinde Münzir'in büyük muâveneti vuku' bulmuştur.

Münzir'e oğlu Esved halef oldu. Müddeti yirmi senedir. Esved, Gassânîlerle muhârebe iderek Gassânîyan pâdişâhını öldürdükden sonra derd-dest itdiği üserâyı afv etmek itedikde Esved'in şu muhârebelerde maktûl olan amm-zâdesinin birâderi Ezine ta'riza bir kaside inşâd itmiştir. O kasidenin mütala'a budur.

Mâ kullu yevmin yenâlu'l-mer'u mâ talebâ

Velâ yusevviğuhu el-mikdâru mâ vehebâ¹²²

Esved'den sonra karındaşı Münzir Hire padişâhı oldu. Müddeti yedi ve halefî Nu'mân bin Esved'en müddeti dört senedir.

Nu'mân'dan sonra benî Lahm kabilesinden Ebû Ya'fur b. Alkame [339] el-Zemili Hîre hükûmeti mesnedine oturdu. Müddeti üç senedir.

Ebû Ya'fur'dan sonra İmru'ü'l-Kays b. Nu'mân Hîre'de tasallut itmiştir. Müddeti yirmi beş senedir. Bunun zamanında Fûrs bilâdında Nasârâ teksir ve Irak'da dahi Nasrânîyet zuhûr itmiştir.

İmru'ü'l-Kays'dan sonra oğlu Münzir yerine oturdu. Münzir'in anası Rabîatü'l-Tağlibinin kızı Mâvye olub hüsnâ olduğu için Mâ'u'l- Semâ deyû ma'rûfe olmuş ve Münzir dahi anasına nisbetle Münzir b. Mâ'u'l- Semâ deyû şöhret virmiştir. Benî Bekir kabilesine ezâ eden şu Münzir olub gazâ-yı mezkûrun yevm-i vuku'u Beyne'l-Arab yevm-i avâre deyû meşhûrdur. Avâre bir dağın ismidir. Münzir, Benî Bekir kabilesi hakkındaki gayzı üzerine onları boğazlayub kanlarını dağdan aşağı akıtmağa yemin itmişti. Kan döküb akmadığından su döküb akıtdılar. Mülûk-ı Fûrs'dan Kubâd, Mazdek nâm zındıkın dinini kabul ittiğinden Münzir kabul itmemekle o dini kabul iden Haris kendiyi Hîre hükûmetine bi't-ta'yin, Münzir'i azl ve Nûşîrevân pâdişâh oldukda Haris'i tard ile yine Münzir'i nasb iyledi. Hîre'nin zamanı dahi dâhil olduğu halde [340] Münzir'in bidâyet-i hükûmeti ile vefâtı arası otuz iki senedir.

¹²² kişi istediğini her gün elde edemez, kap/ölçeğin hibe edileni ölçmeye gücü yetmeyebilir.

Münzir'in vefâtında muhrik deyû ma'rûf olan oğlu Amr b. Hind, Hîre hükümdarı olmuştur. Hind, Amr'ın anası olmağla Amr ona nisbetle meşhûrdur. Batş ve şiddetinden nâşi Arablar bunu mazarratü'l-hicâre deyû telkib iylediler. Muhrik denilmesinin sebebi bir uzun hikayedir ki şu hikayenin hulâsası beynlerindeki bir macera üzerine bir Âcem kabilesinden yüz kimseyi tutdurub ihrâk-ı bi'n-nâr itmesidir.

Amr bir gün ashâbıyla oturuken “Arablar’dan kimi bilirsinizki anası benim anama hidmet itmekden istinkâf ide ” dedikde hasb ve nesebce şerâfeti hâiz olan Benî Tağlib kabilesinden Amr b. Külsûm’e haber verdiler. Amr b. Hind, Amr b. Külsûm’ün anası Leyla’yı kendi anası Hind’e hizmet itdirmek fikriyle bir ziyâfet tertib iyledi. Da’vete icâbetle Amr b. Külsûm anasını bi'l-istishâb Benî Tağlib’den bir bölük atlı ile Fırat kenerına nüzul iylediği Amr b. Hind’e haber verildikde Amr, Hîre ile Fırat arasında tehiyye iylediği çadırlara celb itdirdi. [341]

Amr vücûh-ı memleketi kendüsüyle İbn Külsûm için tertib iylediği çadıra ve nisvân-ı eşrâfı anasının çadırına da’vetle Leyla’nın istihdâmı için vâlidesine ba’zı ta’limât virmişti. Ta’âmdan sonra Hind bir bahane ile hizmetçileri çadırdan çıkarub nisvân-ı saire huzûrlarında Leyla’yı “şu tabağı bana getir ” dedikde Leyla hiddetlenüb “yürüyecek ayağın, tabağı alacak elin yokmudur” deyû cevap verdi ise de “elbette tabağı bana getireceksin” dedikde anda Leyla “ya el-Tağlib ve ezlâh” deyû feryâda başladı. İbn Külsûm vâlidesinin feryâdını işitdikde hakkında bir büyük hakâret olduğunu bilüb vücûdunda olan kan başına fırladığından yerinden hareketle çadırdan asılı olan kılıcı kapmasıyla beraber Amr b. Hind’i idâm ve “yağma ediniz” deyû maiyyetindeki şücea’na emr itdi. Mevcûd Benî Tağlib feresanı orada ne var ise nehb ve gâretle mahallerine avdet iylediler. Amr’ın müddeti on iki senedir.

Fahr-ı Kâinat aleyhâ efzalü’s-salavât efendimiz hazretlerinin vilâdet seneleri hükümet-i Amr’ın sekizinci senesindedir.

Bundan sonra Kabûs b. Münzir Hîre pâdişâhı oldu. Zamanını lehviyyât ile geçirmişdi. Hükümetinin altıncı senesi [342] Benî Yeşker kabilesinden bir şahsın sûikasdiyle maktûl olub yerine Amr b. Hind’in karındaşı Münzir oturdu. Müddeti üç senedir.

Münzirin vefâtında Nu'mân b. Münzir b. Mâ'û's'semâ Hire pâdişâhı olmuştur ki bidâyet-i hükümeti Hicretten otuz sene mukaddemdir. Nu'mân ahlâk-ı mezmûme ashâbından idi. Bir gece esnâ-ı işretde sevdiği bir musâhibini toprağa gömdürüb ertesi nâdim olduğundan o günden sonra günlerinin birisini yevm-i bevas diğerini yevm-i naim ittihâz iyledi. Yevm-i naimde yanına gelenlere ihsân ve yevm-i bevasında vürûd idenleri idâm ider idi. Bir gün ava gitdikde yolunu şaşırub Tay kabilesinden Hanzala nâmında bir şahsın çadırına misâfir oldu. Hanzala mâ-hazarıyla it'âm ve kim olduğunu bilmeksizin Nu'mân'a tevkir ve ikrâm eyledi.

Nu'mân avdet iderken kim idüğünü Hanzala'ya beyân ile hakkında musâade ve âd itdiğinden bir müddet sonra müsâdif olduğu zarûret üzerine Hanzala istifâde için Nu'mân'ın yanına gitdi. Vürûdu yevm-i bevasa tesâdüf itmekle Nu'mân âdetini bozmayacağını ve dünyâca olan hâcetini istemesini Hanzala'ya söyledi. Hanzala “ Ben dünyada kalmadıktan sonra [343] dünyâca ne hâcetim olabilir” deyû tazarru'lar iyledi ise de necâtından me'yus olub ölmezden evvel bir kere çocuklarını görmeğe müsâade istedi. Yine avdet ideceğine Kurâd b. Ecde' nâmında birisi kefâlet iylediğinden müddet-i muayyene ile Hanzala'ya ruhsat virildi ise de müddet-i münkaziyye olduğu gün avdet itmediği cihetle Nu'mân bir müsibet-i elâya teşkil ve Kurâd'ı nat' üzerinde ikâme itdirdi. Kurâd cellâda bakarak mahzûn ve ehl ve iyâli feryâd ile dil-hûn iken idâm sırasında Hanzala vürûd itmekle Nu'mân ne cesâretle geldiğini sual iyledikde Hanzala dininin iktizâ iylediği vefânın sevkiyle geldiğini söyledi. Nu'mân, Hanzala'yı afv ile Din-i Nasrâniyeti kabul ve yevm-i bevas âdetini lagv eylemiştir.

Hüsrev Perviz, Nu'mân'ın kızını nikâh ile istedikde Nu'mân “sugr gibi olan Arab karıları pâdişâha ne lâyıkdır” ibâresiyle cevap yazdı ise de Hüsrev'in tercümanı Adıyy b. Zeyd karındaşını idâm itmesinden dolayı Nu'mân'a dilgir olduğundan ibâre-i Arabiyeyi “Fürs kızları kendüsüne kifâyet itmiyor da benim kızımı da mı istiyor” deyû tercüme iylediği cihetle Hüsrev gazablanub Nu'mân'ı celb [344] ve fillerin ayakları altına atdırub idâm tdirdi. Müddeti yirmi iki senedir.

Nu'mân'ın vefâtından sonra Hüsrev Perviz Hîre hükümetini el-Münzir hânedânından nez' ile İyâs b. Kabisatü't-Tâî'ye tevcih etdi. Lakin Hüsrev'in muâmele-i mezkûresi Arablara te'sir idüb itâatından hurûc ile bir müddet sonra kabâil-i Arab, Fürs aleyhinde ittihâd ve Hüsrev Perviz'in sevk iylediği askeri Zûkâr nâm su kurbunda

bi'l-muhârebe berbad iylediler. O güne yevm-i Zûkar denildi. Arablar, Fürsleri bozduktan sonra İyâs firâr idüb Hîre hükümetini el-Münzir hânedânından Münzir b. Nu'mân zabt itdi. İyâs'ın müddeti on dört senedir.

Münzir'in zabtından sekiz ay sonra ve hicretin on ikinci senesinde Ebû Bekir es Sıddîk (r.a.) efendimiz taraflarından havâli-i Irâkiye'ye gönderilen Halid b. Velid (r.a.), Hîre'yi zabt iylediğinden el-Münzir hükümeti munkarız oldu.

Müddetleri târihlerce muayyen olan Menâzire mülûkunun isim ve tertibleri vech-i meşrûh üzere ise de ba'zı târihler İmru'ü'l-Kays b. Amr b. Adıyy'den sonra Haris ve Evs b. [345] Kulâm Amelik'den sonra diğer bir Amelik ve Kâbûs b. Münzir'den sonra Sehrâb ve İyâs b. Kabîsa'dan sonra Zazû'ya ve ba'zılarında Esved b. Münzir nâmlarında müteaddid mülûkun hükm itdiklerini beyân idiyorlar. Bunlardan yalnız Hâris'e seksen yedi sene ve ondan mukaddem hükümet iden karındaşı İmru'ü'l-Kays'a yetmiş yâhud yüz ve babalarında yüz sene müddet gösteriyorlar şu müddetler tasdik-i akliye pekde karîb olmadığı gibi mülûk-ı saireden ekserinin isim ve târihlerde ihtilâfdan sâlim değildir. Ma'mafih Malik b. Fehm'den aher mülûk olan Münzir b. Nu'mân'ın nihâyet-i hükûmetine kadar İbn Esir 522, vesair müverrihler bi'l-ittifâk 622 sene müddet yazdıklarından İbn Esir'in yedimdeki nüsha-ı matbû'asında görülen müddet ya tab' yâhud aslinca istinsâhda sehvi vuku'na haml olunabilür.

2.7.22. Kırkîsâ'da Benî Semîdi' Hükümeti

Ezmine-i kadimede Necid havâlisindeki Amâlika muahharen tesâdüf iyledikleri zaruretden dolayı Tihâme'ye firâr itmişler [346] idi. Hz. İsmâil'in bi'set-i aliyelerine kadar orada idiler. Bunların ba'zıları Benî Nebî müşarün-ileyhe iman eylediler. Semîdi' b. Laved, Amelikâ'nın zuhûruna kadar Tihâme hükümeti rüesâ-yı kabile yedlerinde olduğu halde el-Kahtân'dan Cürhüm kabilesi Amâlika üzerlerine hücum ve onlara galebe itmekle cümlesi târ ü mâr oldular.

Semîdi' ismi ondan sonraki mülûka unvân olduğu halde kabâil-i müteferrika-i Amâlika'nın Yesrib taraflarında bulunan takımına yine o sülâleden gelen mülûk icrâ-yı hükûmet iderler idi. Bunların tertib ve esâmisi ve ahvâl-ı târihyeleri mazbût değildir. Yûşa' b. Nûn (a.s.) Medine havâlisine sevk-i askerle Amâlika yedlerindeki mülkü istila

iyledi. Amâlika'nın oradaki son hükümdarı Semîd' b. Hürmüz'dür ki Yûşa' (a.s.) merkûmu katl itmiştir.

Maktûl Semid'in oğlu Ezine Bekayay Amâlika'dan başında bulunanları bi'l-istishâb Cezire-i Mâ-beynü'n- Nehreyn kıt'asında ve Rakka civârında vâki' Kırkısâ havâlisine giderek orada bir Amâlika hükümeti teşkil eyledi. Benî Semid'den Karkısâ'da hükümet idenlerin müddet-i hükümetleri Hîre mülûkundan Amr bin Adiyy'in galebesine kadar imtidâd itmiştir. Şu hükümet [347] mülûkundan yalnız Ezine b. Semid', oğlu Hassân, Tarf, Zarib, Amr b. Zarib, Melike Zebbâ'nın isimleri ma'lûmdur. Cezime el- Ebrâş ile muhârebeye maktûl olan Kırkısâ hükümdarı mezkûr Amr b. Zarib ve Cezime'nin hemşirezâdesi Amr b. Adiyy'in galebesinde nefsinı tesmim iden melike-i mezbûre Zebbâ'dır ki keyfiyeti Menâzire Devleti mebhasında zıkr olundu. Zebbâ'dan sonra Kırkısâ'daki Benî Semîd' hükümeti munkarız olmuştur. Bu sülaleden Rumlar zamanında Ezine b. Semîd' nâmında birisi Tedmur'da hükümet itmiş ise de Tedmur'un ondan evvelki mülûku mechûldur.

2.7.23. Şam'da Gasâsine¹²³ Devleti (Kable'l-Hicre 16-580)

Gasâsine mülûku ezmine-i kadimede Şam'da hükümet itmiş bir Arab Devletidir ki Kayser-i Rum'un himayesinde idiler. Şu mülûka el-Cefne ve Gasâsine dahi dinülür. Müessis-i devlet olan Cefne Benî Ezd b. el-Gavs b. Nebt b. Mâlik [348] b. Eded b. Zeyd b. Kehlân kabilesinden ve Seyl-i Arim sebebiyle Yemen havâlisinden dağılan takımlardandır. Başındaki galebelik ile Şam'da vâki' Gassân nâm su başına gelub orayı mesken ittihâz itdiler. Binâenaleyh bunların mülûkuna Gassânî deyû unvân i'tâ olundu.

Cefne, müteallikâtiyle berâber o havâliyi mevâtın ittihâz itdiği vakit oralarda kavm-i Selîh'den Dacâim denilen taife-i Arab sâkin idiler. Selîh Mülûk-ı Tavâif'den ma'dûddur ki şu mülûkdan Yemen havâlisinde bulunanları Es'ad el-Himyeri ve Fürs bilâdına mensûb olanları Erdeşir izâle itmiştir. el- Gassân Dacâime'yi cebr ile Şam'dan ihrâc ve reislerini katl iyledi. Gassân'dan ibtidâ Şam'da hükümet iden Cefne

¹²³ Gassânîler

b. Amr b. Sa'lebe b. Amr Müzeykîyâ nâm zâtdır. Teşkil iylediği devlet müşârün-ileyhânın bidâyet-i tesisi takriben hicretten 580 sene mukaddemki târihlerdedir.

Cefne'nin hükümeti kesb-i azamet ve Şam'da musâнна'-ı kesire inşâsına himmet itmiştir. Müddeti kırk beş sene üç mâhdır.

Cefne'den sonra oğlu Amr, ba'de Sa'lebe b. Amr [349] temellük iyledi. Havran etrafındaki sarh-ı gadîrın bânisi Sa'lebe'dir. Müddeti on yedi senedir. Sa'lebe'ye oğlu Haris halef oldu. Müddeti yirmi senedir.

Haris'den sonra oğlu Cebele pâdişâh olmuştur. Cebele kanatîr ve çeşme gibi ba'z asâr-ı hayriye binâ itdirdi. Müddeti on senedir.

Cebele'nin halefi Haris'dir. Haris'in anası zâtü'l-kurateyn meselinin mevrûdu olan Marye bint Amr bin Cefne'dir. Haris'in meskeni Belkâ idi. Orada ba'zı asâr-ı ümrânyeye muvaffak oldu. Müddeti yirmi senedir.

Harisden sonra oğlu Münzir Ekber temellük itdi. Müddeti üç senedir.

Münzir Ekber'e karındaşı Nu'mân b. el-Haris halef oldu. Müddeti on beş altı mâhdır.

Nu'mân'dan sonra Münzir asgar bin el-Haris, Cebele b. el-Haris, Eyhem b. el-Haris, Amr b. El-Haris ale'l-tertib tasallut eylediler. Bunların beşi de karındaşlardır. Amr b. el-Haris mütekebbir, kabih-i siretle muttasıf, şeklen dahi çirkin idi. Dımaşk ve havâlisinde müteaddid kasırlar yaptırmıştır. [350] Kasrû's-Safâ, Saffatü'l-İclât, Menâr Kasırları onlardandır. Şu kasırların ba'zılarında mecâlis ve cülesâsının sûretlerini tasvir itdirdi. Cümlesi müntezahat-ı latife ve garibeden ma'dûd idiler. Amr her gece nefsi için sebiye olmak üzere bir cariye-i azrâ ittihâzını âded itmişdi.

Amr b. el-Sa'k el-Advâni'nin kız karındaşı dahi sebi götürüldükde Amr melik-i müşârün-ileyhin huzuruna azimetle

Ya eyuyuhel meliku muhibu ema tera

Hel testeti'uş-şemsu en yu'ta biha

Subhen ve leylen keyfe yehtelifani

Leylen ve hel leke bi's-sabahi yedâni

Fa'lem ve eyken enne mülkeke zâilun

Ebyâtını inşâd iyledikde ebyât-ı mezkûreden Amr b. el-Haris'in kalbinde te'sir hâsıl olmağla o âdeti terk iyledi. Müddeti 26 senedir.

Bundan sonra Cefnetü'l-asgar b. Münzirü'l-Ekber pâdişâh [351] oldu. Cefne hücum ile Hîre'yi yakmış olduğundan muhrik lakabını almıştır. Müddeti 36 senedir.

Cefnetü'l- Asgar'ın halefî karındaşı Nu'mânü'l-Asgar İbn Münzirü'l-Ekber ve onunda halefi Nu'mân b. el-Münzir'dir. Süveydâ ve Hâreb kasırlarının banisi budur. Pederi Amr mülûkdan ma'dûd değil. Nu'mân'ın müddeti 27 senedir.

Nu'mân'dan sonra oğlu Cebele temellük iyledi. Benî Lahm ve Nizâr ile Ayn-ı Ebâ' nâm menzilde muhârebe iden budur. Müddeti 16 senedir.

Cebele'yi Nu'mân b. el-Eyhem b. el-Haris ta'kib itdi. Müddeti 61 senedir.

Bundan sonra karındaşı Haris b. el-Eyhem, ba'de Nu'mân b. el-Haris tasallut itmiştir. Mülûk-ı Hîre'nin tahrib etmiş oldukları rasafe sahrınçlarını ıslâh itdiren budur.

Nu'mân'a oğlu Münzir halef oldu. Müddeti 19 senedir.

Münzir'den sonra Amr b. el-Nu'mân, Hucr b. el-Nu'mân Haris b. Hucr, Cebele b. el-Haris tertib üzere temellük iylediler. Cebele'nin müddeti 17 sensdir. [352]

Cebele'ye oğlu Haris halef oldu. Bunun bidâyet-i hükümeti Hîre meliki Nu'mân b. Münzir'in zamanına mütesâdifdir. Beynlerinde şerefce mugayiret-i azime var idi. Hasan b. Sâbit el-Ensâr hazretleri Haris'i medh ve Nu'mân'ı kadh itmiştir. Haris her vakit gaza ve aldığıını erbâb-ı ihtiyaca bezl ve i'tâ eder idi. Kerim, seha, ihsân ve i'tâsı kesir olduğundan Arablar, Haris'i vehhab deyû yâd itmekde idiler. Muâsırı bulunan mülûk içinde kendüsü Cebele'den memdûh idi. Kapsunda müctemi' şuarâ hiçbir pâdişâhın kapsunda toplanmamıştır. Müddeti yirmi bir sene beş mâhdir.

¹²⁴ Ey Hükümdar, gece ile gündüz nasıl farklılık gösterir görüyor musun? Güç yetirebilir misin güneşi geceye ve sabaha... Bil ki; Mülkün geçicidir. Ve ne ekersen onu biçersin.

Haris'den sonra oğlu Nu'mân cülûs iyledi. Nu'mân âdl, şeci', hayrı çok, fenâlığı az, sûret ve sîretce güzel ve mümtâz idi. Ulemâyâ muhib olmağla bârgâhı fazla ve şuarâyâ mecmu' olmuşdu.

Nu'mân'a Eyhem b. Cebele b. el-Haris halef oldu. Eyhem Tedmur'un ve Kasr-ı Berke'nin sâhibidir. Kayn b. Ceser nâmında bir müstâid-i âmili var idi. Beriyyede yaptırdığı kasr-ı azimi onun ma'rifetiyle inşâ ettirmişdir.

Eyhem'i karındaşı Münzir b. Cebele ta' kib itdi. Münzir'in cülûsu hicretten 2 sene mukaddem ve müddeti 13 senedir. [353]

Münzir'den sonra şurcebil b. Cebele, Amr b. Cebele, karındaşı oğlu Cebele b. el-Haris ale't-tertîb pâdişâh oldular. Cebele'nin müddeti dört senedir.

Cebele b. el-Haris'e Cebele b. el-Eyhem halef oldu. Gasâsine mülûkunun son kişî ve Trablus Lazkiye beynindeki medine-i Cebele'nin bânisi budur. Ömer b. el-Hattab (r.a.) efendimizin hilâfet-i seniyyeleri zamanında Din-i İslâm'a dâhil oldu. Ve iki yüz elli nefer etbâ'ıyla Medine'ye ve sonra hac için Mekke'ye azimet eyledi. Azimetinde Medine'ye takarrüb eylediği vakit atlarının boyunlarına altından, gümüşden kılâdeler ta'lik ve kendi başınada tacını vazî' etmişdi. Hz. Ömer'in huzur-ı âlilerine dâhil oldukda hakkında hürmet ve riâyet icrâ buyruldu.

Sonra Mekke'ye gidüb tavâfda Fezâre kabilesinden bir şahıs üzerine basdığından Cebele, şahs-ı merkûma bir sille urmuş ve mazrub burnundan kan akmakda olduğu halde Hz. Ömer'e teşekki iylemiş olduğundan ba'de el-muhâkeme mazrub dahi zârba bir sille vurması hüküm ve emri i'tâ olundu. Cebele "sizde büyük ve küçüğün fark ve imtiyâzı yokmudur" dedikde, "bizde hukukca pâdişâh ile [354] bir dilencinin farkı yokdur" denilmekle Cebele bundan munkabız olarak leylen adamlarıyla birlikde Şam'a doğru firâr ve irtidâd itmişdir. Cebele'nin ol vechle irtidâdı üzerine taraf-ı hilâfetpenahiden Şam havâlisinin idare-i askeriye ve mülkiyesine me'mûr Ebû Ubeyde b. Cerrâh hazretlerine mektub-ı âli tahrir ile Cebele şâyed tevbe ve kabul-ı din-i mübîn ider ise bir şey denilmeyib, irtidâdında musırr olur ise idâmı emr olunmuş idüğünü Cebele haber aldıkda İstanbul'a firâr ve Kaysere ilticâ iyledi. Cebele, Kayserin yanında her dürlü izzet ve ihtirâma mazhar olmuşken

Tenessarati'l-eşrefu min âri letmete

Vemâ kâne fihâ lev seberat lehâ zarar

Yeknufnî fihâ lucâcu ve nehvete

Ve bi'tu bihâ ayne's-sahihete bi'l-avri

Feyâ leyte ümmi lem teledni ve leyteni

Reca'atu ile'l-kavli'l-lezi kâle li ömrü

Ve yâleyteni er'â el-mehade bi kafrete

Ve küntü esiren fi rebi'ate ev mudar [355]

Ve yâleyte li bi'ş-Şami edna ma'işeteh

Ucâlesu kavmi zâhibe's-sem'i ve'l-basar¹²⁵

Beyitleriyle ef'âlinden izhâr-ı nedâmet ve teessüf iylemiş ve az vakit geçdikde fevt olarak Gasâsine Devleti Cebele de munkarız olmuşdur.

Şu devletin müddet-i saltanatı altı yüz seneye kurbundadır.

2.7.24. Mülûk-ı Müteferrika-ı Arab

Arablar, ümem-i dünyanın akdemi oldukları gibi, Arablardan düvel ve mülûkun zuhurûda kadîmü'l- ahddir. Binâenaleyh Arab devletleri yukarıda yazdığımız devlet ve hükümetlere münhasır olmayub ba'z devletlerin kadîm-i ahdleri cihetiyle kurûn-ı ûlâ tavâif-i kadime-i sâiresi gibi mülûkunun vekâyî'-i târihye ve efrâd-ı müteselsilesi gayr-ı¹²⁶ mazbût ve ba'zı mülûk dahi gayr-ı müteselsildir.

¹²⁵ Şerefli, tokatla döndü bir utançlıktan.....Sabretseydi zararı olmazdı. Kararlılık ve onur doğrunun gözüyle satın alındı. Keşke annem beni doğurmamış olsaydı. Ve keşke ben dönseydim Ömer'in bana söylediğine, Keşke çölde çoban olsaydım ve Rabia veya Medar da esir. Ve keşke Şam'da edna (alçak) bir hayat yaşasaydım. Oturduğum yerde inleyip görseydim.

¹²⁶ "gayr" kelimesindeki "gayn" harfinin noktası sehven konulmamıştır.

Hicretten 2836 sene mukaddem Amâlika Arabları Ferâ'ine-i [356] Nebatîye, Mısır'a galebe ile Mısır vasatı ve süfelâyı istila iylediler. Mısır 514 sene kadar Amâlika yedlerinde kalmışdır ki keyfiyeti Mısır mebhasında yazılacaktır.

Ve kezâlik hicretten mukaddemki 2181 târihlerinde Babil hükümetini dahi Arablar zabt iderek bunlardan dokuz pâdişah 245 sene müddet-i hükümet itmiş oldukları Babil mebhasında zikr olundu.

Arab mülûk-ı müteferrikasından ve Huzâa Kabilesinden Amr b. Lühay b. Harise'nin Bathâ (Mekke-i Mükerrema) da ne vechle hükümet eylediği yukarıda zikr olundu.

Mülûk-ı Müteferrika-ı Arab'dan birisi de Züheyr b. Cenâb b. Hübel b. Abdullah b. Kinâne el-Kazâi'dir. Şu zât pek çok muammer olmuş ve sıhhat-ı rey ashâbından bulunduğu için kâhin deyû şöret virmişdir. Hurûb-ı Arab'a müteallik eyyâmın ba'zıları buna mensûbdur. Eyyam-ı mezkûrenin meşhurlarından biri Gatafân kabilesi ile vuku' bulan muhârebedir. Sebebi bu idi ki, Beni Bağız b. Reys b. Gatafân kabilesi Tihâme havâlisinde Harem-i Şerif'e müşâbih bir harem binâ ve sidânetini içlerinden Benî Mürre Fehazin'e i'tâ iylediler. Bu haber Züheyr'e [357] baliğ oldukda askerle üzerlerine varub kabile-i mezkûreyi tenkil ile beraber yapmış oldukları binâyı da hedm eylediler.

Züheyr'in bir muhârebesi de Beni Bekir ve Benî Tağlib kabileleriyle vukû' bulmuşdur. Züheyr sahibü'l-fil Ebrehe el-Eşrem ile mulâki oldukda Ebrehe, Züheyr'i sâir Arablara tafdil ve kabileteyn-i mezkûreteyn emâretini uhdesine tevcih itmişdi. Bir müddet sonra Bekir ve Tağlib akvâmı daire-i itâatden hurûc itdiklerinden Züheyr askerle üzerlerine varub çok adamlarını idâm ve ba'z eşrâfı esir iderek hepsini dâire-i itâate idhâl eyledi.

Mülûk-ı Müteferrika-ı Arab'dan ma'dûd Rebia bin Mürre ve oğulları Küleyb ile Mühelhil'in vakâyi'-i târihyeleri Tihâme mebhasında zikr ve tafsil olunmuşdur.

Arab-ı Mülûk müteferrikasından birisi de Züheyr b. Cezime b. Revâha b. Rebia b. Mâzen el-Abbas der ki Kays Geylan'ın seyyidi ve harb-ı dâhis sâhibi Kays b. Züheyr'in babasıdır. Bidâyet-i hükümeti hicretten 60 sene mukaddemdir.

Benî Hevâzin kabilesi müteahhid oldukları vergiyi beher sene Ukâz mevsiminde götürüb ifâ iderler idi. Ve Benî Mâzen'den ma'dûd Benî **Erhis** kabilesinden bir hâtûn

ver- [358] gisine mahsûben Züheyr'e biraz yağ getürmüş idi. Züheyr yağı adem-i kabûl ile hiddetlenüb yedindeki kavsı hâtûna atdığından göğsüne isâbetle hâtûn arkası üstüne yere düşüb avret mahalli açıldı. Hevâzin kabilesi bu muâmeleden müteessif olmağla Züheyr'e ızmâr-ı gayz iylediler. Züheyr'in küçük oğlu Şâs o günlerde Hîre pâdişâhı Nu'mân b. Münzir'in ziyaretine gitmiş ve Nu'mân'nın i'tâ iylediği atâyâ ve hedâyâ ile avdet iderek Benî Ganî b. E'sar kabilesi sularında bir su başına konmuşdu. Benî Ganî kabilesinden Reyâh b. Eşel nâm kimsenin orada bir çadırı var idi. Şâs çadıra karşı ba'z sû-i edeb gösterdiğinden Reyâh zecrine kıyâm iyledikde ısnâ' itmedi. Reyâh bir okla Şâs'ı idâm ve cenâzesini oradaki kumluğa defn ile mevcûd eşyâsını iğtinâm iyledi. Züheyr oğlunun katili Ganîlerden birisi olduğunu haber aldıkda askerle kabilenin umûmuna hücum iderek bir takım katl ve mallarını yağma itdi. Kabile-i mezkûre Benî Amir b. Sa'sa'anın hulefâsı olduklarından Benî Amir ile aralarında hurûb-ı kesire vuku' bulmuşdur. Benî Ganî kabilesi, Benî Külâb reisi Halid b. [359] Ca'fer'in ahvâlî olduklarından Benî Abbas'ın tecavüzatı üzerine Hevâzin ve Benî Âmir kabilelerini Züheyr aleyhinde tahrik iylediği sırada Hevâzin mâcerâ-yı sâbika binâen ve Benî Âmir dahi onlara ittibâ'en Züheyr ile muhârebeye girişdiler. Esnâyı muhârebede Hâlid'in oğlu Cende b. el-Bekân'ın kılıcıyla Züheyr maktûl oldu.

Benî Abbas kabilesine mensûb Gatafân kabilesi rüesâsında Haris b. Zâlim el-Mürre, Hâlid'den intikam almak için Benî Hevâzin'i cem'e kıyâm eyledi. Hâlid ise şu hâdisiye gitdikçe büyüyeceğini anlayub Nu'mân b. el-Münzir'e ilticâ ve dehâlet itmişdi. Nu'mân, Hâlid'e ve karındaşına bir çadır kurub ikisinide yânında ikâme ve haklarında riâyet idiyor idi. Haris, Benî Muhârib kabilesinden bir şahsı refik ittihâz iderek Nu'mân'ın yanına âzim ve ihtirâma mazhar oldu.

Nu'mân, Hâlid, Haris beraberce hurma yerken Hâlid, Nu'mân'ın Hâris'e olan teveccühünü görüb canı sıkılmakla Haris'e hitâben “ya ebâ leyli benim hakkımda teşekkür etmez misin” dedikde Haris “ne için teşekkür ideyim” söyledi. Hâlid “Züheyr'i öldürüb Gatafân kabilesi'nin siyâdetini ihrâz itdiğim için” demesini müteâkib Haris “sen mi Züheyr'i öldürdün ” [360] diyerek hiddetinden titremekle elindeki hurma yere döküldü. Nu'mân, Haris'in şu hareket-i müdhişesini gördükde elindeki çubukla Hâlid'e dürtüb “ya Hâlid şu adam seni öldürür” söyledi. İkiside Nu'mân'ın yanından çıkdılar. O gece Hâlid karındaşı Utbe ile beraber çadırlarına gidüb ve çadırın iplerini bağlayub uyumuşlar idi. Halk uykuya vardıkdan sonra Haris

çadırından çıkub Hâlid'in çadırına azimet ve kılıcla ipleri kat' iderek içeriye girdi. Hâlid ve Utbe uykuda iken Hâlid'i idâm ve atına binerek yoluna devam iyledi. Şu hareket esnasında Utbe uyanmış ise de karındaşını kurtaramamış idi. Nu'mân varub “ ya sû-i cârâh” deyû feryâda başladı. Nu'mân, Haris'i ta'kib için atlı çıkardı ise de derd-dest idemediler.

Arab-ı mülûk müteferrikasından birisi de Kays b. Züheyr b. Cezime el-Abbas'dır. Babası Züheyr'in maktûliyetinden sonra yerine kendisi geçti. Dühât-ı Arab'dan ma'dûd idi. Benî Âmir'den babasının intikamını almak için hayli muhârebeler itmişdir. Sonra Hicaz'a ba'de Benî Zübyân fûrû'undan Beni Bedr derûnuna giderek Hüzeyfe b. Bedr'in yanına nüzûl eyledi.

Kays'ın Dâhes nâmında bir esbi var idi. Kays b. [361] Züheyr, Benî Yebu' kabilesi üzerine hücum idib mallarını yağma eyledikde Benî Dârm kabilesinden iki şahsın esb üzerinde oldukları hâlde firâr itmekde olduklarını ve esb ise yürüyüş ve nümayişde bî-nazir idüğünü gördüğünden Râkiblerini celb ve Benî Dârem'den aldığı esir ile mübâdele eylemişti. Kays Benî Bedr kabilesine azimet etdikden sonra Hüzeyfe b. Bedr el-Fezâri'nin Gubrâ nâmında bir feresi olmağla Dahes'le gabrâ için iki kabile beyninde pek çok muhârebeler vuku' buldu.

Benî Abbas kabilesinden Karvâş ile karındaşı Haml b. Bedr Dâhes ile Gabrâ'nın yarışları için mücâdele iderek öğdül bırakmış oldukları hâlde yârış edildiği sırada Haml'ın bir pusu mahalline komuş olduğu Züheyr nâm kimse Dâhes'in geçdiğini görüb yüzüne darb ile Dâhes'i geri çevirmiş ve Dâhes'in Gabrâ'yı sebkâtı ise uzakdan seyr idenler taraflarından görülmüş olduklarından öğdül konulan develerin redd ve teâtîsi hakkında Kays ile Hüzeyfe beyninde tahaddüs iden husûmet kabilelerin yekdiğeriyle uzun uzadıya muhârebelerini mûcib olmuşdur ki şu hurûb iki tarafın dahi mahv olacakları bir dereceye kadar imtidâd [362] itdikden sonra aralarında akd-ı musâlaha olunmuş ve ba'de'l-musâlaha Kays artık kabâil riyâsetinden çekilerek tenassur ve ahir ömrüne kadar inzivâ itmiştir.

Mülûk-ı Müteferrika-i Arab'dan isimleri yukarıda zikr olunanlardan başka dahi ba'z mülûk zuhûr itmiş ise de ahhâr-ı târihyeleri mazbût olmayub yalnız isimleri eş'âr ve emsâl aralarında mezkûr olmağla o makûlelerin beyân ve îrâdlarına lüzum görülemedi. Ve kezâlik eyyâm-ı meşhûre-i Arab'ın hâvî oldukları muhârebâtın başlıcaları mebâhis-

i sâbıkada mûnderic olduğundan eyyâm-ı sâire vukûâtının dercinden dahi sarf-ı nazar kalındı.

2.7.25. Arablar'ın Avâid ve Sıfât ve Belâgat ve Diyânetleri

Arablar kurûn-ı ûlâda dahi birisi bedevî ve diğeri hazarî olmak üzere iki kısım idiler. Bedeviler takım takım çöllerde ve sahrâlarda hayme-nişîn olarak cevelân ile deve ve koyunların süt ve etleri ile geçinirler ve hayvanları [363] çok olduğu için uzun uzadı bir yerde ikâmet idemezler idi. Bir mahallde ota kıllet ve galebelikden nezâfete mahal şeylere kesret geldikde orayı terk ile sâir otlı ve sulu bir yere nakl-ı hayyâm iderler idi. Hazarîler müdün ve kurâda sâkin olub pek çok asâr-ı medine bırakmışlardır.

Arablar zekâvet, fetânet, şecâat ashâbındandırırlar. Sahâvetleri bir derecededir ki hergâh ve besâtlarının nakli bir deveye münhasır olan hafifü'l-hâl Arabların birisine misâfirler vürûd iylese ol deveyi gönlünün isteğiyle derhâl boğazlayıp misâfirlerini it'âm eder. Ol kadar vefâlıdır ki bir kimse düşmanından kaçıp bir kabileye dehâlet ve ol kimsenin talebi için üzerlerine ordular hücum itse kabile halkı ale'l-umûm nefşlerini fedâ ve helâkı ihtiyâr ile ol dahîli düşmana teslim itmezler. Dahîllerden sûret-i dehâletlerini tafsil itmeğe vakt ve kudreti olmayanlardan birisi hergâh sahibinin bir çöpünü yerden alub gösterse sâhib hergâh onu muhâfazada canını ve başını feda ider.

Eski arablar şeri'atlerine ve beynlerindeki kanuna pek aşırı riâyât ederler. Ve Eşhürü'l-Hurum'da cenk etmeyüb o sıralarda oğul ve birâder ve babalarını katl iden şahsa dahi zafer- yâb [364] olsalar ahz-ı intikama kâdir iken Eşhürü'l-Hurum'a riâyeten taarruz iylemezler idi. Kangı bir şahsdan nesebi suâl olunsa ecdâdını tamamıyla ta'dâd idebilir idi.

Bu hallerle beraber âr fazihasından ihtirazen kızlarını hayyen defn itmek fâciasında mu'tâdları olub hayâtda kalmasını murâd iyledikleri kızların üzerlerine sufden bir cübbe giydirirler ve deve ve koyun ot aramağa ta'yin iderler idi. Katllerini istedikleri kızları dokuz yaşına vardıklarında üzerlerine güzel elbise giydürüb güyâ ba'zı müteallikatları ziyaretine gidilecektir nümayişle babaları sahrâya götürür ve tehiyye

itmiş oldukları kuyuya bi'l-ilkâ üzerlerine toprak örterler idi. Din-i islâm zuhûrunda bu gibi avâid-i kabiha taraf-ı eşref risâlet-penâhiden men' ve ibtâl buyruldu.

Sahâvetleri ve karîb ve garîbe kerem ve ziyafetleri ümem-i sâirenin hiç birisine kıyas kabul ider şey değil idi. it'âma muktedir olan eşrâf ve agniyânın münâdileri sevk-i Ukâz'da "karnı ac olan it'âm, korkusu olan te'min, bir mahalle gidecek olubda binecek hayvanı olmayan râcileye tahmil olunmak üzere felân felân zâtların yanlarına gelsünler" deyû nidâlar iderler idi. [365]

Hâtem Tayi, Ka'b b. Mâme, Mü'in b. Zâide gibi meşâhir-i eshiyanın halleri ise ukûla hayret virecek ahvâlden olduğu ahbâr-ı Arab'a aşinâ olanlarca ma'lûmdur.

Arabların hazâkat ve ferâsetleri dahi garâibden idi. Bir çocuğun babası pek çok eşhâs ile mahlût olubda fi'l-asl bunlara ma'lûmatı olmayan bir Arab çocuğunun ayağına bakdıktan sonra o cemi'yyet içinde olanların babasını bulur idi.

Ve bir yolda gitmiş olan bir şahsın izine tesâdüf itseler o şahıs genc mi, yoksa ihtiyarmıdır, karı mıdır, erkek midir bilirler ve bir mahalliden bir cem'yyet-i azime mürûr idüb yoldaki izleri yekdiglerinden karışmış olsa bile mürûr idenlerden kangı bir şahsın izini o galebelikden tefrik itmek isteseler izini gâib itmeksizin şahs-ı mezbûrun gitmiş olduğu mahalle kadar götürebilirler idi. Şu istidlâlleri yalnız insan yolcularına mahsûs olmayub hayvanat-ı havâfiri haklarında dahi iktidârları ol vechle mükemmel idi. İçlerine bir hırsız gelipde eşyâ sirkatle kaçsa, yâhûd [366] bir köle, ya suçlu firâritse izlerini araya araya oldukları yerleri bulurlar idi.

Arab kahinlerinin kelimât-ı müsecca'a ile magibata dair verdikleri ihbâr-ı mütevâtire ve ba'zılarının esvât-ı tuyurdan istidlâl iyledikleri havâdis-i mazbûta ise lâ-ye'ud ve lâ-yehsâdır.

Eski Arablara mahsûs olan fasâhat ve belâgat-ı fitrîyenin derecesi pek ileride idi.

Lisân-ı Arabi üzre ibtidâ eş'ar söyleyen kim idüğünde ihtilâf vardır. Kimisi Âd, kimisi Semûd, kimisi Himyer b. Sebâ, ba'zıları Rebi'a, ba'zıları da Mudar olduğunu rivâyet eylediler. Himyer olması rivayeti müreccahdır.

Arabların eş'arı İmru'ü'l-Kays b. Haris el-Kindi, Züheyr b. Ebû Sül mâ el-Müzenî, Nâbîga ez- Zübyânî, Antere bin Şeddâd el-Absî, Lebîd b. Rebiâ el-Âmirî, Tarefe b. el-

Abd el-Bekrî, A'sa Meymûn b. Cendel el-Esedî olub ecved-i şu'arâ-yı Arab Amr b. Külsüm el-Tağlebi, Haris b. Hillize el-Yeşküri, Mezkûr Tarefe b. el-Abd el-Bekrî olduğu mervîdir. Bunların beyinlerinde olan tefâzzul dahi muhtelif fihtir. Ba'zıları İmru'ü'l-Kays, ba'zıları Züheyr b. Sülmâ, kimisi Antere b. Şeddâd [367] fâik olmak gibi akvâl-ı muhtelifede bulundular. “Eş'ar-ı Arab kimdir” deyû asma'idan sûal olundukda “Hâl-ı rûkûbda Antere , zaman-ı mergûbiyetde Züheyr, vakt-ı tarabda Nâbigâ, havf hâlinde A'sâ ” deyû cevap verdi.

Arablar şiirden başka her cihetle Kureyş'in akvâm-ı sâireye takaddüm ve tefevvuklarını kabûl iderler idi.

Şu'arâ-yı Arab zaman itibariyle dört tabakaya maksumdur. Tabâkat-ı mezkûrenin üçünde bulunanların şiirce selikaları seciye-i mahsûsa idi. Ne arûz, nede maârif ve iktisâba mevkûf idi. şu üç tabakanın birincisi Arapların kurûn-ı ûlâ şu'arâsıdır. Bunlara “mütেকaddimîn” denilir. Mütেকaddimîn islâm zamanına yetişmeksizin yâhûd yetişmiş ise de din-i islâma girmeksizin fevt olanlardır. Bunlara câhilliyûn dahi derler. İmru'ü'l-Kays ve Ümeyye b. el-Salat gibi.

İkincisi “Muhadramûn”dur. Muhadram hâ-ı mühimme ilede mervidir. (nâkat muhadrama) dan me'hûzdur ki kulağının nısfı kesilmiş deve demekdir. Muhadramûn hem câhiliyet hemde islâm zamanlarına yetişmiş ve din-i islâmı kabul itmiş olanlardır. Hasân b. Sabit ve Ka'b b. Züheyr gibi.

Üçüncüsü “Müvelledûn”dur. Bunlar zaman-ı câhiliyeti görmeyüb [368] evâili islâmda zuhûr itmiş olanlardır ki henüz akvâm-ı Arab'ın gayr-ı tavâif ile ihtilât itmemiş ve fütûhât-ı islâmiye sırasında tecâvüz iyledikleri memâlik-i ecnebiye ahâlisinin âdet ve lisânlarına kesb-i vukûf ve ma'lûmat itmediklerinden seciye-i mahsûsa-i Arabyelerine hâlel-i ârız olmamıştır. Ferezdak ve Cerir gibi.

Tabakat-ı selase-i mezkûrenin eş'arı seciye-i mahsûsaya müstenid ve her nazmları ashâb-ı fasahat ve belâgat indlerinde bir kutlu senededir.

Dördüncü tabaka Muhdesûn'dur. Bu tabaka hicretin üçüncü kurununda zuhûr idenlerdir ki ecânible ihtilât ve Arabiyetleri selâmet-i tabi'yeden infikâk iylediğinden şiirleri seciyye-i mahsûsaya müstenid değil idi. Binâenaleyh sözleri ashab-ı

seciyyeden ma'dûd Arab kudemâsı eş'ârının çaşnîsini virmek efkârıyla arûz, sanâyi'-i bedî'ye, elfâz-ı müşa'sa'a gibi şeyler iltizâmına mecbûr oldular.

Kudemâyı Arab'ın belâgat ve fasâhat-ı tabi'yeleri pek acîb idi. bunların nazmları müteahhirîn gibi tazyîk-i tabîat ve taharrî-i daire-i efkâr ile ta'zib-i karîha meselu hâllerinden sâlim olub zükûr ve nisvanı bedâheten ve irticâlen inşâd-ı [369] nazm iderler idi. bilbedaha söylemiş oldukları sözlerin her birisi belagâca sened-i belâgat add olunur.

Mütekaddimin Arab eş'arlarının müntehabı Muallakât, Mecmuherât, Müntekiyât, Müzehhebât, Murâsi, Meşûbât, Melhumât nâmlarıyla yedi tabaka i'tibâr ve bunlardan tâkım-ı eş'âr intihâbı olunmuşdur.

Tabaka-ı evveli kasaidi Muallakât-ı Seb'a, Sümût, Seb'u't-Tıval unvanlarıylada yad olunur. Kasaidi mezkûreyi Hammâd er-Râviye hicretin 155 senesinde cem' iyledi. Muallakat-ı Seb'a yedi kaside-i belîğadan ibâret idi ki Kâbe kapusuna muallak olub kudemâ-yı şuarâ asârında bunlara muâdil eş'ar olmadığından Arablar birincisinden bed'an ile İslâm zamanına kadar mürûr iden yüz elli sene müddet içinde kasâidi mezkûreye secde itmişlerdir. Din-i mübin-i islâm'ın zuhûruyla min taraf-ı Allah münezzel mu'cize-i celile-i nebevîye olan Kur'an-ı Kerim'in belâgat ve satvet fasâhatı Arabları i'câb iylediğinden belagâ ve fasahâ bi'l-ittifak tenzirine vasi' ve iktidarlarını tamamıyla sarf itdikleri ise de bir ahsar süre sene nazîre yazamadılar. Binâenaleyh mûcize-i nazm-ı kadîm Muallakât-ı Seb'a'nın şânını imhâ itmiş ve şu kasidelerin makbûliyetce birincisi İmru'ü'l-Kays'ın (Kafânbin) [370] kasidesi olmağla kızı ba'z ayât-ı Kur'an'yeyi işitdikde kaside-i mezkûreyi indirüb ihrâk bi'n-nar eylemiştir.

Muallakât-ı Seb'a'nın eshâbı İmru'ü'l-Kays, Züheyr b. Sulmâ, Haris b. Hillize, Lebid b. Rebîa el-Âmiri, Amr b. Külsüm, Tarafe b. el-Abd, Antere el-Abasâ idi.

Tabaka-i sâniye eshâbı Nâbiga ez-Zübyânî, Abîd el-Ebras, Adîy b. Zeyd, Bişr b. Hâzım, Ümeyye b. es-Salt, Hidâş b. Züheyr, Nemr b. Tevleb'dir.

Tabaka-i sâlise eshâbı Müseyyeb b. 'Ales, Murakkaş b. Cerir, Urve el-Verd, Mühelhil b. Rebîa, Düreyd b. Simme, Mütennahhil b. Uveymir'dir.

Tabaka-i râbia eshâbı Hassân b. Sâbit, Abdullah b. Revâha, Mâlik b. el-Aclân, Kays b. el-Hatim, Uheyha b. el-Cülâh, Ebu Kays b. el-Eslet, Amr b. İmru'ü'l-Kays'dır.

Tabaka-1 hâmise eshâbı Ebu Züyet el-Hüzelî, Muhammed b. Kâ'b el-Ganevî, A'sa el-Bâhile, Alkame el-Mutemus, Ebû Zübeyd et-Tâ'î, Mâlik b. el-Reyb El-Nüheysil, Mütemmim b. Nüveyre et-Temimî'dir.

Tabaka-1 sâdis eshâbı Ka'b b. Züheyr, Nâbiga, Kutâmi, Hutaye, Şemmâh b. Dırâre, Amr b. Ahmer, Temim b. Mukbil'dir. [371]

Tabaka-1 sâbi' eshâbı Ferezdak, Cerir, Ahtal et-Tağlebe, Abd er-Râ'î, Zûrrumme, Kümeit b. Zeyd, Tırmâmâh'dır.

Mezâhib: Kurûn-1 ûlâ Arablarından Sâlih ve sa'b Zülkarneyn ve Hanzale b. Safvân ve Hâlid b. Sinân Aleyhimü's-selâm gibi Enbiyâ-1 Kirâm ve Ahyâr zuhûr idüb Enbiyâ ve Ahyâr müşarün-ileyhim hazretine ittibâ' idenler dahi olmağla bu takımlar müstesnâ olmak üzere ekserisi mezâhib-i bâtılâ-1 mühtelifi üzere idiler. Zürâre b. Ad'ın mensûb olduğu Benî Temîm kabilesinde mecusiler var idi. Ba'z kabâil kevâkibe taparlar idi ki Benî Himyer'in ma'budları şems, Beni Kinâne'nin kamer, Benî Lahm'ın müşteri, ¹²⁷ Benî Tay'ın süheyl, ¹²⁸ Benî Esed'in utârid ¹²⁹ idi.

Mebhas mahsûsunda zikri sebkât itdiği üzere mülûk-1 müteferrika-i Arab'dan Amr b. Lühay b. Harise Bilâd-1 Şam'dan Belkâ ahâlisini esnâma ibâdet ider gördükde lede's-suâl "istinzal-1 emtar, taleb-i rahmet, istid'â-yı hâcet, husûslarında bunlara tevessül tarikiyle istifâde ideriz " dediklerinde kendiside esnâm-1 merkûmeden bilâdına götürmeğe râğbet göstermekle İsâf ve Nâile nâm sanemleri götürüb Bi'r-i Zemzem üzerine vaz' ve halkı ibadetlerine da'vet [372] eyledi. Arablarda icâbet gösterdiler. Sonra şu sanemler Beyt-i Şerif derûnuna idhâl ile beraber adetleride bi't-teksir eyyâm-1 sene mikdarınca 360 adede iblâğ ve esnâm-1 mezkûreye ibâdet idüb zebh-i karabîn gibi şeylerle tevessül itikâdinde istilzam iylediler. Harem-i Kâbe'ye mevzu' en büyük sanem Hubel idi. Hubel şemse nisbet olunur idi. Bunu Yemen taraflarında şemse ibâdet iden mülûkun birisi vaz' etdirmiş olduğu zann olunuyor. Ba'zı müverrihîn Hubel'i dahi Amr b. Lühay Şam havâlisinden götürmüş olduğu rivâyet idiyorlar. Eski Arablar şu mezâhib-i bâtılâ ile beraber şeriat-1 Mûsâ'dan ma'dûd hitan gibi ba'zı avâid-i meşrûayıda kabul itmişler idi. Ma'mâfih kable'l- islâm

¹²⁷ Jüpiter gezegeni.

¹²⁸ Gökyüzünün güney tarafından görülen Kuzey kutup yıldızının benzeri bir yıldız.

¹²⁹ Merkür gezegeni.

Arablarca ibâdet-i esnâm ta'mim idecek bir dereceye vârûb her kavm bir büt ittihâz itmekle edyân-ı Arab serâpâ butlândan ibâret olmuşdu. İbrahim ve İsmâil (a.s.) nübüvvetlerini tasdik iderken bütlerin Kâbe'ye idhâlini müşârün-ileyhimâ hazretinin emrine isnâd idecek dereceye kadar cehâlet artmışdı.

Din-i Mübîn-i İslâmın zuhûrunda Seyyid-i Kâinât-ı Aliye-i Ezkâ'üs-selâm ve atimü't-tahiyât efendimiz hazretleri Mekke-i Mükerreme'yi [373] feth buyurduktan sonra Kâbe-i Muazama'da vesâir Akvâm-ı Arab yedlerindeki esnâmın cümlesini kesr ve imhâ itdirüb Arablar tâkım tâkım daire-i nâciye-i islâmiyete duhûl eylediler. Bu bahislerin tafsîlâtı kitâb-ı sânîde yazılacaktır inşâallah teâlâ.

2.8. FİHRİST

	sahife
Hind	
Hind Coğrafyası	2
Hind Kurûn-ı Ūlâ Târihi	12
Hind Medeniyeti ve Mezâhib ve Maârifî	16
Çin	
Çin Coğrafyası	23
Çin Kurûn-ı Ūlâ Târihi	30
Çin Medeniyeti ve Mezâhib ve Avâidi	38
Suriye	
Suriye Coğrafyası	49
Fenikeliler	53
Selefkîya Devleti	61
Benî İsrâil Vakâyı’-ı Ahiresi	87
Benî Asemonya (Benî Haşmonay) Hükümeti	93
Herâdese Hükümeti	104
Tedmür	110
Ba’lebek	118
Tataristan ve Türkistan	
Tataristan ve Türkistan Coğrafyası	124
Hunlar	128
Hungurlar ve Kabartaylar	131

Aryâna ve Ariler	132
Baktriyana (Belh)	136
Baktriyana’da Siodots Ve Euthydemus Hükümetleri	139
Haykanya	
Haykanya Coğrafyası	142
Haykanya Devleti	144
Arşakyan Devleti	152
Asya-yı Sugrâ	
Asya-yı Sugrâ Coğrafyasıyla Akvâmı	162
Misiya	168
Lidya	186
Karya	181
Lisiya	183
Bisinya	184
Pamfilya	187
Psidya	189
Silisya	190
Kapadokya	190
Paflagonya	194
Frigya	196
Pontus	198
Ceziretü’l-Arab	
Ceziretü’l-Arab Coğrafyası	209

Yemen Coğrafyası	212
Mülâhaza-ı Târihiyye	216
Yemen’de Kahtaniye Devleti	219
Yemende Habeşe Hükümeti	247
Yemen’in Bi’ttekrar Himyer Hükümetine Duhûlu	252
Yemen’de Marazba Hükûmeti	253
Hadramût	256
Ahkâf	260
Ummân	262
Bahreyn	264
Hicaz Coğrafyası	267
Mekke-i Mükerreme	270
Medine-i Münevvere	284
Yemâme	296
Tihâme	303
Necid	318
Necid’de Benî Kinde Devleti	322
Eyyâm-ı Mülûkû’t-tavâif	331
Hîre’de Menâzire Devleti	334
Kırkîsâ’da Benî Semîd’ Devleti	346
Şam’da Gassâni Devleti	348
Mülûk-ı Mütferrika-ı Arab	356
Arablar’ın Avâid ve Saffât ve Belâgat ve Diyânetleri	363

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DIYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN 2. CİLDİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. İKİNCİ CİLDİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber adlı eserinin 2. cildi 1304/1888'de yayımlanmıştır. 2. ciltte aktarılan bilgilerin hiç birinde günümüzdeki tarih kitaplarında kullanılan dipnot ve kaynakçaya yer verilmemiştir. Tarih bilminin ve metodolojinin temel esası olan belgelere dayalı tarih yazımını Said Paşa'nın dikkate almadığını görmekteyiz. Tarih bilminin bilimsel olarak inşası beraberinde metod bilimini de meydana getirmiştir. Bu doğrultuda güvenilir bir eserin telif edilmesi için bu metodları kullanmak icab etmiştir. Ancak Said Paşa, kaynak ve dipnot belirtilmese de eserde aktarılan tarihi bilgilerin çoğunluğu günümüzde metodoloji bilmine uygun yazılan tarih kitaplarıyla uyumaktadır. Said Paşa, eserini kaleme alırken kendinden önceki İslam âlimlerinden ve batılı tarihçilerden faydalandığını söyleyebiliriz. Buna delil olarak, 2. cildin onuncu bölümünde Himyeriler bahsinde “Himyer ve Kehlân” hakkında verilen bilgiye referans olarak İbn-i Haldun gösterilmiştir. Mekan tarihi metodunda da İbn-i Haldun'un sosyal bilimlere temel teşkil eden eseri Mukaddime'den faydalandığını söyleyebiliriz. Arap Tarihi bahsinde ise ortaçağ'ın en büyük tarihçilerinden İbnü'l Esir'in “el-Kâmil fi't-târîh” adlı eserinden faydalandığı açıktır. Özellikle Arap medeniyetleri bölümünde Arapların tarihi şahsiyetlerinden Cezime el-Ebraş, Hucr, İmru'ül-Kays, Küleyb, Züheyr bin Cezime vb. şahısların yaşadığı hadiselerin birebir aynısı alıntılanarak aktarılmıştır.

Said Paşa eserinde bazı bölümlerde oldukça anlaşılır ve sade bir dil kullanırken, bazı bölümlerde ise oldukça ağır ve ağıdalı bir dil kullanmayı tercih etmiştir.

Eserde hicri takvim kullanılarak olaylar tarihlendirilmiş, kronoloji ve mekan tarihi yöntemleri kullanılmıştır. Ele alınan bölgelerin coğrafi konumları aktarılırken sayısal değerler verilmiştir.

Eseri transkript ederken eserin sayfa numaraları köşeli parantez “[]” içerisinde verilmiş olup, müellif bazı kelimelerde harf hatası yapmış olduğundan doğrusu dipnot olarak verilmiştir. Bazı özel adların günümüzdeki karşılıkları da belirtilerek dipnot olarak ifade edilmiştir.

Mir’âtü’l-İber’in ikinci cildi toplamda 382 sayfadan ibaret olup, muhteva olarak Hind coğrafyası, tarihi ve medeniyetinin anlatıldığı Dördüncü Fasla başlamaktadır. Devamında Çin Coğrafyası, tarihi, medeniyeti, gelir ve mezhebi, Suriye coğrafyası, (Fenikeliler, Selekiler, Benî İsrail, Tedmur, Ba’labek), Tataristan ve Türkistan (Hunlar, Kabartaylar, Aryana ve Ariler, Baktriyana, Haykanya), Küçük Asya (Anadolu) coğrafyası (Misya, Lidya, Karya, Lisyâ, Bisinya, Pamfilya, Psidya, Silisyâ, Kapadokya, Paflagonya, Frigya, Pontus), Arap Yarımadası coğrafyası (Yemen, Hadramut, Ahkâf, Uman, Bahreyn, Hicaz, Mekke-i Mükerrreme, Medine-i Münevvere, Yemame, Tihame, Necid) , Arapların gelir, belagat ve diyanetlerine yer verilmiştir.

3.2. DÖRDÜNCÜ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

2. cildin ilk bölümü Dördüncü Fasil’la başlamaktadır. Dördüncü Fasil 2 ile 22 arası sayfalardan oluşmaktadır. Dördüncü Fasilın konu başlıkları sırasıyla şunlardır; Hind Bilâdı Coğrafyası (s.2), Hindistan (s.2), Hind-i Çinî (s.9), Hind’in Kurûn-ı Ūlâ Tarihi (s.12), Hind Medeniyet ve Mezheb ve Maârifî (s.16), Ulûm ve Ma’ârif (s.18), Sanayi’ (s.19), Mezâhib (s.19), Lugât (s.22)

“ Hind Bilâdı Coğrafyası” başlığında Said Paşa, Hind memleketinin Hindistan ve Hind-i Çinî olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu ifade ederek alt başlıklar halinde bu iki kısma değinmiştir. Hindistanın coğrafi konumu hakkında verdiği bilgiler son

derece ayrıntılıdır. Hindistanın nehirleri, dağları, mahsulu ve önemli şehirleri hakkında genel bilgiler aktarmıştır.

Özellikle nehirler üzerinde duran Said Paşa, Hintlilerin Ganga diye isimlendirdiği Ganj Nehri¹³⁰ Brahmaputra, Sudat ve Godavari nehirlerinin mahreci ve ulaştıkları yerler hakkında kısaca bilgi aktarmıştır. Kısmen de olsa kıtanın ikliminden bahs etmiştir. Buna göre Muson iklimine sahip olan Hindistan bir tarım ülkesidir. Nüfusun %70 tarımla uğraşmaktadır. Tarımda geleneksel yöntemler kullanılırken aynı zamanda kuşaktan kuşağa geçen toprak ve iklim kültürüne dayanır.¹³¹ Hindistan'da yetişen Buğday (Hinta), arpa (Şair), şeker kamışı, pamuk, tütün, tut, narcil, hurma, hayzeran (Kamış), badem, üzüm, temr-i hindi (Hind Hurması), limon, portakal, hindistan cevizi, sandal, felfel, haşhaş, çivit vb. ürün yelpazesi bölgede tarımın önemli olduğunu göstermektedir.

Said Paşa bu başlık altında Hindistanın önemli şehirlerinden de bahs etmiştir. Meşhur şehirlerinin Keşmir, Kalküta, Benâres, Bombay, Allahabad, Ahmedabad ve Lahor şehirleri olduğunu belirtmiştir. Bu şehirlerin ortak özelliği hepsinin nehir kenarında kurulmasıdır. Eski çağda Hind toplumunda etkili olan şehirler değil kırsal kesim olmuştur. Şehirler kırsal kesimin değerlerini ve üretimini desteklemek zorunda kalmıştır. Bu durumun sebebi Hindistan'ın gücünü çok sayıdaki köy ve kırsal yerleşkelerden almasıdır. Kırsal kesim, şehir baskısına direnerek yöneticilerle siyasi uzlaşma yapmıştır.¹³²

“Hind’in Kurûn-ı Ūlâ Tarihi” başlığında Hindlilerin Me’cûc soyundan geldiğini ifade eden Said Paşa bunun kesin bir bilgi olmadığını belirtmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de “*Dediler ki: Ey Zülkarneyn! Ye’cûc ve Me’cûc adlı kavimler yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi*

¹³⁰ Hintlilerce kutsal olan Ganga (Ganj) ismini Tanrıça Gangadan alır. “Ganga, sağlık bahşeden ve selamet sağlayan ana’dır. Bu dünyada mutluluğu ötedünya için umudu temsil eder. Külleri yada cesedi sularına atılan kişiyi bütün günahlarından arındırır. Ve onun göksel bir saadet aleminde tanrılar arasında yediden doğmasını temin eder. Büyük Bengal eyaletinin ana can damarı, insanların sağlık ve zenginliğinin kaynağı olarak Ganj, insanların kapısının eşiğine kadar gelen somutlaşmış ilahi inayettir. Pirinç yetiştirilen topraklara bereket getirir ve gündelik sabah ritüelinde onun verimli sularında yıkanan müminin yüreğini saflıkla dodurur.” Ayrıntılı bilgi için Bkz. Heinrich Zimmer, **Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler**, Gül Çağalı Güven (Çev.), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004, s.126

¹³¹ Gordon Johnson, **Hind Dünyası (Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 10)**, Müfide Pekin (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 33.

¹³² Johnson, **a.g.e.**, s.18.

verelim mi? ”¹³³ mealindeki Ayet’de bozguncu oldukları ifade edilen bu kavmin kesin olarak Hindliler olduğu anlaşılmamaktadır.

Eski Hind tarihi rivayetlere ve efsanelere dayalı olduğu için bu konu hakkında bilgilerin güvenilir olmadığını belirten Said Paşa, efsaneye göre Hindistan Güneşin ve Ayın oğulları denilen iki aileden meydana gelmiştir. Hindliler hakkında ilk bilgileri Veda denilen Kutsal kitaplarından öğrenmekteyiz. Vedalar dönemi adını, Vedalar adlı eserlerin ortaya çıktığı dönemden almaktadır. Tarihçiler Vedaların, insanlık tarihinin en eski, sözlü ve yazılı metinleri olduğunu yazarlar. *Vedalar, “İlahi veya kutsal bilgi” anlamına gelmektedir.* Vedaların diğer önemli özelliğide Aryanlar hakkında en temel bilgilerin bu kitaplardan elde edilmesidir. Vedaların dili Sanskritçe’dir.¹³⁴ Vedaların en eski ve en önemli olanı Rig Veda’dır. Rig Veda, Vedaların ilk bölümünü oluşturan ilahiler şeklinde yazılmış kitaptır. Rig Veda’ya göre Hind toplumunu bir arada tutan siyasal örgütlenme veya askeri güç değil, ortak bir felsefe ve ortak bir dindir. Hint tanrılarından ve ilk gerçek Hint soyluları olan rahiplerden bahs eden dini metinlerdir.¹³⁵

Hindistan zengin kaynaklarından ötürü eski tarihlerinden itibaren çok sayıda yabancı devletlerin istilasına uğradığını bu başlık altında öğrenmekteyiz. Başta Mısır Firavunları ve daha sonra Asurlular, Persler, Moğollar, Büyük İskender ve Roma Devleti bu zenginliklere ulaşmak için bölgeyi istila etmiştir. Asur kraliçesi Semiramis ve Fars hükümdarı Keyhüsrev bu emellerine ulaşamazken, İskender ise Hindistanın çok yerlerini istila etmesine rağmen mesafenin uzaklığından dolayı daha ileri gitmeyib geri dönmüştür.

“Hind Medeniyet ve Mezheb ve Maârifi” başlığında Said Paşa, Hindlileri dört sınıfa ayırmıştır. Bu sınıflardan birinci sırada bulunan Brahman yani din adamlarının en ayrıcalıklı sınıf olduğunu belirtmiştir. Sınıflar arası geçiş ve evliliklerin hoş karşılanmadığını bunu yapanların Brahmaya hakaret etmiş sayıldıklarını belirtmiştir. Yukarıdada yazıldığı üzere Hindistanın zengin kaynakları ülkeyi istilaya açık hale

¹³³ **Kur’ân-ı Kerim**, Kehf Suresi, (18/94).

¹³⁴ Halide Rumeysa Küçüköner, “Hint Alt-Kıtasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Mayıs-2018, S.2, s. 616.

¹³⁵ Susan Wise Bauer, **Antik Dünya Tarihi**, Mehmet Moralı (Çev.), Alfa yayınları, İstanbul, 2013, s. 291.

getirdiği gibi bu durum ticareti de geliştirmiştir. Ticaretle uğraşan sınıfın şehirli olduğunu, ziraatla uğraşanların köylerdeki halk olduğunu belirtmiştir.

Hindistan'ın bilim ve eğitimde önemli bir yere sahip olduğunu ifade eden Said paşa bu bölümü kısa tutmuştur. Özellikle matematik ve yıldızlar hakkında bilgili olduklarını, hint rakamlarının mucidinin hintliler olduğunu ve arapların onlardan o rakamları aldığını ifade etmiştir.

“ *Hint sayı sistemi hali hazırda sistemimizin temelini teşkil etmiştir. M.S. IX. yüzyılda İslam Dünyasında yaşamış olan meşhur matematikçi Harezmi Hint sayı sistemini kaleme aldığı Kitab al-Muhtasar fî Hisab al-Hindi adlı eseriyle, İslam dünyasına tanıtmıştır. Bu eser, daha sonra Bath'lı Adelard tarafından on ikinci yüzyılda Latince'ye De Numéro Indorum adıyla çevrilmiştir. Burada verilen hesaplama sistemi, konumsaldır; on tabanlıdır ve sıfır içerir. Bu sistem, gerek hesaplama yöntemi, gerekse semboller olarak bugünkü sayı sistemimizin temelini teşkil etmiştir. Biz biliyoruz ki, daha önce Yunan'da kullanılan sayı sistemi harf sayı sistemidir. Romalıların kullandığı sistem ise aditiftir, yani ekleme çıkarma esasına dayalı bir işlem sistemi ile çalışmaktadır.*”¹³⁶ Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere ve Said Paşa'nın da ifade ettiği gibi Hintliler matematik biliminin gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

Said Paşa, Satrançın Sasa adında hintli bir hekim tarafından bulunduğunu ifade etmiştir. Günümüzde farklı görüşler olsada son yapılan çalışmalar Satrancın kökeni ve başlangıcı, “*Thomas Hyde'in De Ludis Orientalibus isimli 1694 tarihli bir yayınına dayanmaktadır. Hyde, eski Arap kaynaklarına dayanarak, satrancın Hindistan'da ortaya çıktığı ve ardından İran ve Arap dünyasından Batı Avrupa'ya ve İpek yolu üzerinden Doğu'ya ulaştığı sonucuna varmıştır*”¹³⁷ bu bilgiler dikkate alındığında Said Paşa'nın verdiği bilginin doğruluğu ispatlanmış oluyor.

¹³⁶ Esin Kahya, İnci Macun “Hint Biliminin Günümüz Bilimine Katkılarının Kısa Bir Değerlendirilmesi”, **Belleten Türk Tarih Kurumu**, Nisan 2001, C. 65, S. 242, s. 63-74.

¹³⁷ Ayşe Beyza Ercan, “Satranç: Doğu Medeniyetinin Batı'ya Bir Hediyesi”, **HUMANITAS – Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran-2021, s. 75-76.

Bu başlığın devamında Said Paşa, Hint dini inanışına da değinmekte. Hintlilerin Brahmanları tanrı ile aralarında bir vasıta olarak gördüklerini, bir kaderi mutlak ve herşeyin bir başlangıcı olduğuna inandıklarını ifade etmekte daha sonra bu itikatlarını kayb ederek, Yunanlılar, Asurlular ve Mısırlılar gibi putperest olduklarını belirtmiştir.

Putperestlikle beraber Brahma, Vişnu ve Şiva adlı üç tanrıya taptıklarını, Brahma'ya Hâlık (Yoktan yaratan, Yaratacı), Vişnu'ya Hâfız (Muhafaza eden, Koruyan) ve Şiva'ya Mühlik (Helâk eden, öldüren) sıfatlarını verdiğini belirtmiş ve bu üç tanrının görünüşünü ayrıntılı olarak tasvir etmiştir. Hintlilerin bu üç tanrıdan başka bütün ilahların padişahı olan fil üzerinde düşmanlarıyla savaşan ve bin tane gözü olan başka bir tanrıya da itibar ettiğini ifade etmiştir. Said Paşa, Hindlilerin bir çok tarihi kaynakta var olan ölülerini yakma ve kocası ölen kadının kendisi sağ olduğu halde onunla birlikte yakılma adetini de aktarmıştır.

Said Paşa Hint inanç yapısında Budistliğin olduğunu, Budistliğin çıkış noktası ve yayılmasından da bahs etmiştir. M.Ö. 6. Yüzyılda Buda adında biri tarafından Hinduizme bir tepki olarak ortaya çıkan Budizm zamanla bir din haline gelmiştir. Önceleri Buda'nın yaşadığı Kuzeydoğu Hintistan'da ardından diğer Asya bölgelerine yayılmıştır. Yayıldığı bölgelerin siyasi, sosyal, kültürel yapısına ve din anlayışına uyum sağladığı için kabul görmesi kolaylaşmıştır.¹³⁸ Said Paşa, Benâres diğer adıyla Vârânasi Şehri'nin Buda'nın zuhur ettiği yer olması hasebiyle kutsal bir şehir olduğunu ve orada vefat edenlerin azaptan kurtulacağını da belirtmiştir. İslâm'ın doğuşundan sonra Hintlilerin pek çoğunun İslâm'a girdiğini, islâm dinini kabul etmeyenlerin kendi dinlerinde devam ettiklerini ifade eden Said Paşa bu başlık altında son olarak kısaca Hintlilerin dil yapısına değinmiştir.

3.3. BEŞİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Beşinci Fasl 23 ile 48 sayfa aralığındadır. Beşinci Faslın konu başlıkları; Çin Bilâdı, Coğrafyası (s.23), Çin Târihi (s.30), Hiba Ailesi (s.33), Çing Tang Hükümeti (s.33), Cao Hükümeti (s.33), Şihuangtu Ailesi (s.35), Han Devleti (s.35), Teşin Hükümeti

¹³⁸ Murat Kaya, "Budizm'in Misyon Anlayışının Temelleri ", **IBAD Sosyal Bilimler Dergisi**, Şubat- 2020, s. 26.

(s.37), Çin Medeniyeti ve Mezâhib ve Avâidi (s.38), Mezâhib (41), Lügât (45), Kitâbet ve Ma'ârif (s.45), Sanâyi' (s.46), Zırâ'at (s.47), Ticaret (s.48).

“Çin Bilâdı Coğrafyası” başlığında Said Paşa, Çin'in coğrafi konumu, yüzölçümünü ve komşu devletleri zikretmiş. Çin'in büyük bir memleket olduğunu, Altay dağları ve başka sıradağlarla çevrili olduğunu belirtmiştir. Gobi çölünün yüzölçümü hakkında bilgi veren Said Paşa “Gobi” yerine “Kobi” ifadesini kullanmıştır. Sarı Nehir hakkında gerekli bilgileri verdikten sonra neden Sarı Nehir dendiğini şu sözlerle ifade etmiştir; “*mecrası sarı topraktan ibaret olduğu için Nehri-i Asfer (Sarı Nehir) namıyla şöhret vermiştir*” verdiği bilgiler günümüzde örtüşmektedir. Nehri-i Asfer dışında diğer önemli nehir ve göller hakkında da bilgi aktarmıştır. Çin Seddi hakkında verdiği bilgi doğrultusunda bir savunma duvarı olduğunu anlıyoruz. Başta Pekin olmak üzere eski Çin şehirleri hakkında yerinde bilgiler verdikten sonra Çin'de çıkarılan madenler, elmas, yakut, zümrüt gibi değerli taşların çıkarıldığını belirtmiştir.

Çin'de üretimi önemli bir paya sahip olan “çay” bitkisi ihracatının nasıl yapıldığını aktaran Said Paşa, çayın dışında önemli bir ihrac ürünün de ipek olduğunu belirtmiştir.

“Çin Tarihi” başlığında Said Paşa Çin medeniyetinin en eski medeniyetlerden olduğunu aktarmış, Çin'in kurucusu hakkında ihtilaf bulunsada Fuhi namında biri tarafından kurulduğunu ifade etmiştir. Said Paşa “Fuhi” olarak yazdığı kişi eski Çin mitlerinde “Fu Xi” olarak geçmekte M.Ö. 2850'de hükümdarlık yapan Fu Xi Çin ahalisi için önemli oluşu onun ülkeler feth etmesi veya Çinlileri büyük felaketlerden kurtarması değildir. Fu Xi'yi Çin için unutulmaz kılan “*her şeyin temel düzenini keşfetmesi; Dünya ile benlik arasında, doğanın düzeni ile insan zihninin etrafındaki her şeyi düzene kavuşturma dürtüsü arasında bir bağlantı bulan ilk kral olmasıdır.*”¹³⁹

Çin'in başlangıcından geçen 4000 seneden fazla zaman diliminde yirmi iki ailenin Çinde hüküm sürdüğünü belirten Said Paşa Çin tarihinin Çin kaynakları ve genel tarihle uyuşmadığını da aktarmaktadır.

Said Paşa bazı tarihçilere göre Çinlilerin soyca Yafes'in oğlu Me'cûc'e dayandığını belirtmiştir. Bu bilginin kaynaklarından biri Mukaddime olabilir Çünkü, İbn Haldun

¹³⁹ Bauer, a.g.e., s. 57.

Mukaddime eserinde Altıncı iklim dediği coğrafi bölgenin onuncu kısmının Ye’cûc ve Me’cûc (Gog ve Magog) memleketi olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰

Çin Târîhi başlığında, Hiba Ailesi, Çing Tang Hükümeti, Çao Hükümeti, Şihuangtu Ailesi, Han Devleti ve Teşin Hükümeti hakkında kısaca bilgi veren Said Paşa, Konfüçyüs’ün Çao hükümeti döneminde doğduğunu ve onun devlet idaresi hakkında yazdıklarıyla ve öğütleriyle idarecileri etkilediğini aktarmıştır. Said Paşa “Konfüçyüs” ismini “Konfükyüs” şeklinde yazmış bu şekliyle metnin diğer kısmında da devam etmiştir. Konfüçyüs, Han Devleti zamanında itibar görmüş, özellikle ahlaki değerler ve politik söylemleri bu dönemde yayılmıştır. Adına yapılan mabed Konfüçyüsçülüğün bir din haline gelmesinin ilk adımı olmuştur. İlerleyen zaman içinde Konfüçyüs, Çin’in atalar kültü haline gelmiştir.¹⁴¹

“Çin Medeniyeti ve Mezâhib ve Avâidi” başlığında Said Paşa tekrar Fuhî’ye değinmiş onun Çinliler için ne kadar önemli olduğunu ve bunun sebeplerini belirtmiş. Bu başlık altında Fuhî’nin görünüşünün Yılan başlı bir insan olarak tasvir edildiğini aktarmış, bu tasvir Çin mitolojisindeki Fu Xi tasviriyle birebir uyuşmaktadır. Metnin devamında tekrar Konfüçyüs’e değinerek onun Çin’in ilk filozofu olduğunu ve Çin Seddi’nin dünyanın yedi harikasından biri olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Çinlilerin görünüşü, etnik yapısı, bazı gelenekleri ve düğün törenleri hakkında bilgiler aktarmıştır.

Bu başlığın Mezâhib kısmında Çinlilerin putperest olduğunu, yıldızlara taptıklarını ve Çin’in en büyük mezhebi olan Budizm’i Hintlilerden aldıklarını aktarmıştır. “*Budizm, Budda-dharma (Buda şeriatı), Budda-vacana (Buda’nın söz veya konuşmaları) veya Budda-sasana (Buda’nın mesaj ve öğretileri) olarak bilinen bir inanç sistemidir. Duyguları dizginleme, ahlâken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat gösterme gibi ilkelere dayanan felsefi-teolojik bir hareket ve mezheptir.*”¹⁴² Said Paşa Budizmin kutsal metinleri, İnanç esaslarını, Budizm’in bölümlerini (Lamavi, Burmi, Gadami, Fuy) ve bu bölümlerin

¹⁴⁰ İbn Haldun, **Mukaddime**, Süleyman Uludağ (Hazırlayan), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 256.

¹⁴¹ Ahmet Güç, “Konfüçyüs Ve Konfüçyüsçülük”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Haziran 2001, C.10, S.2, s. 46.

¹⁴² Ahmet Güç, Ekrem Sert, “ Budizm’de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve Nirvana” **İslam Medeniyetleri Araştırma Dergisi (İMAD)**, Haziran 2020, C.5, S.12, s. 7.

daha çok nerede itibar gördüğünü aktarmıştır. Budizm kadar yaygın olmasa da Şintoizm mezhebinin Çin’de kabul gördüğünü, Çin hükümdarlarının kendilerini semanın oğlu ve memleketlerini de gökyüzünün ülkesi olarak isimlendirdiklerini belirtmiştir.

Bu başlık altında Çinlilerin Konuştuğu dile kısaca değinmiş. Kitabet ve Maârif kısmında Çin yazısının Yukarıdan aşağıya yazıldığını, her kelime ve cümle için ayrı bir işaret kullanıldığını bu işaretlerin 5.000 kadar olduğunu hatta geçmişte olub bugün terk edilen işaretlerle beraber bu sayının 45.000 kadar alâmetin olduğunu ve bu durumun binlerce nüfûs içinde ancak bir okur-yazar bulunabileceğini ifade etmiştir. Sanâyi’ kısmında Said Paşa, Avrupa’da daha medeniyetin olmadığı eski zamanlarda Çinlilerin medeni olduklarını aktarmış. Pusulanın, barutun Çinlilerce icat olduğunu, çini sanatı, kağıt yapımı ve ipekten kumaş yapmayı bidiklerini aktarmıştır.

Said Paşa, Zirâat kısmında ise Çin memleketinin münbit (verimli) olduğunu bundan dolayı dışarıdan ürün ithal etmeyip her türlü ihtiyaçlarını kendi topraklarından elde ettiklerini belirtmiştir. Zirâatin Çinliler için önemini şu şekilde ifade etmiştir, “hükümdar nûmune-i imtisâl (örnek olmak) için senede bir kere saraydan çıkıp Buda’ya ibadet ettikten sonra üzerindeki hükümdar elbisesini çıkarıp çiftçiliğe mahsûs elbiseleri giyib süslenmiş iki öküzle çift sürermiş”. Ticaretinde çok gelişmiş olduğunu, nakliyat işinin deniz üzerinden yapılmasından dolayı yol yapımına önem vermediklerini aktarmıştır.

3.4. ALTINCI FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Altıncı Fasl 49 ile 123 sayfa aralığında bulunmaktadır. Altıncı Fasl’ın konu başlıkları; Suriyya Coğrafyası (s.49), Fenikeliler (s.53), Selefkia Devleti (s.61), Benî İsrâil’in Babil Esâretinden Kurtulub Urşelim’e Azimetlerinden Benî Haşmonay Denilen Benî Asemonyâ Hükümetinin Teşkiline Kadar Sebkat İden Vukuât (s.87), Benî Asemonyâ (Haşmonây) Hükümeti (s.93), Heradese Hükümeti (s.104), Tedmur (s.110), Ba’lebek (s.117)

“Suriyya (Suriye) Coğrafyası” başlığında Said Paşa, Suriye yerine Suriyya ismini kullanmıştır. Arapça latinize edildiğinde “Suriyya” diye okunmaktadır. Öncelikle

Suriye'nin coğrafi konumu hakkında bilgi aktaran Said Paşa, bu coğrafyanın antik dönemde Suriyya ve Filistin olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu, Romalılar bölgeyi istila ettikten sonra iki kısımda Suriyya, İslam fetihlerinden sonra bölgeye Berü's-Şam denildiğini, neden Şam denildiği hakkında bir çok rivayet olsa da en doğrusunun bölgenin Kâ'be-i Muazzamanın sol tarafında yer almasından dolayı “Şam” denildiğidir. Şam Arabça sol anlamına gelmektedir.

Suriye coğrafyasının detaylı olarak dağları ve gölleri hakkında bilgi veren Said Paşa, nehirlerinin sadece ismini vermekle yetinmiştir. Suriye ikliminin bulunduğu konumdan dolayı çeşitlilik gösterdiğini aktarmıştır. Başlıca şehirleri, Dımaşk, Haleb, Urşelim, Antakya, Hama, Humus, Lazkiye, Beyrut, Sayda, Sur, Âkka, Nablus, Trablusşam, Hebron şehri olduğunu ve Tedmur ve Ba'lebek şehirlerinin de kalıntılarının olduğunu ifade etmiştir.

Said Paşa, bu bölgenin eski zamanlarda Kenan, Fenike ve Benî İsrail arzı şeklinde de isimlendirildiğini belirtmiştir. Metnin devamında İsrailoğulları'nın bölgeyi istila ettikten sonra Hz. Yakub'un torunları olan Yehudâ, Bünyamin, Dan ve diğerleri arasında kura ile paylaşıldığı aktarılmıştır.

“Fenikeliler” başlığında Said Paşa, Fenikelilerin doğu tarafından gelerek Akdeniz sahillerine yerleşerek, buralarda şehirler, kaleler inşa ederek eğitimde, sanayide ileri giderek dünyanın her yerinde var olan diğer kabilelerden daha zengin ve ünlü olduklarını aktarmıştır. Fenikelilerin, Kenânlılar diye adlandırılmasının sebebinin, Hz. Nûh'un oğullarından Kenân b. Hâm'ın soyundan gelmiş olmalarından dolayı olabileceğini aktarmıştır. Said Paşa'ya göre Fenike isminin o dönemde diyarlarında çok hurmalık olduğundan dolayı Yunanlılar, Yunanca “Hurma” anlamına gelen “Fenikes” den yola çıkarak Fenikeliler demişlerdir. Ancak günümüzdeki tarihi kaynaklarında bu isimlendirme Said Paşa'nın dediğinden farklıdır;

“Fenike adının kökeni hakkında, bilim insanları arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Astour, Fenike kelimesini “Mor” anlamına gelen ποινίς (poiniks) ile açıklamıştır. Aubet ise Fenike ismini Mikenlilere ait Linear B metinlerinde kullanılan “Kırmızı” anlamına gelen Po-ni-ki-jo kelimesinden türemiş olabileceğini belirtmektedir. Speiser ise ποινίς kelimesinin muhtemelen “kırmızı” anlamına gelen ποινός'a (poinos) dayanan Antik Yunanca bir cins isimle başladığını söylemektedir.

Bütün bu önerilere baktığımızda Fenike kelimesinin kökeninin tam olarak tespit edilemediğini, ancak kelimenin “Mor ya da Kırmızı” gibi anlamları ifade ettiğini....”¹⁴³

Bu alıntıdan de anlaşılacağı üzere “ Fenike” isminin kökeni hakkında kesinlik olmasa da Said Paşa’nın aktardığı bilgiyle örtüşmemektedir.

Gemi ticareti yapan Fenikelilerin çok zengin olduklarını aktaran Said Paşa, gümüşün bile onlar için çok ucuz bir maden olduğunu belirtmiştir. Bu servetleri sayesinde çok önemli şehirler kurmuşlardır ki bunların en önemlisi Sidon (Sayda) idi. Kurdukları en önemli ticaret şehri ise “Sur” şehridir, bunun dışındaki şehirlerinin zaman içinde isimlerinin unutulduğunu ifade etmiştir. Fenikelilerin hepsi bir hükümdara tabi olmayıp her bir şehirde farklı hükümdarlarının olduğunu fakat hepsinin Sayda’da bulunan genel bir meclise bağlı olduğunu aktarmıştır.

Said Paşa, Fenikelilerin bu denli ileride olmalarını şu sebeplere bağlamıştır;

1. Deniz sahilinde olmaları ve sahillerdeki iskelelerin çok olması,
2. Fenikelilere komşu medeniyetlerin ticaret konusunda onlara ayak bağı olamamalarından dolayı servetlerinin çoğalması,
3. Ziraat için arazilerinin az olmasından dolayı deniz ticaretine yönelmeleri,

Bu sebepler ve Fenike topraklarını çevreleyen dağların geçilmesinin zorluğu bu medeniyeti ticarete yönlendirmiş ve onları ticaret konusunda rakipsiz kılmıştır. Bundan dolayı Fenikelilerin o güne kadar hiçbir medeniyetin gitmediği yerlere kadar gemiyle gitmişler, örneğin Cebelitarık Boğazı, İngiltere, Asurya, Babil, Hindistan, Yunanistan vb. yerlere giderek ticaretce zenginleşmişlerdir. Bu bilgileri aktaran Said Paşa Fenikelilerin nüfusca çoğalmalarının bir sonucu olarak “Kolonicilik” faaliyetlerine giriştiğini, çok sayıda önemli koloni şehirleri kurduklarını zikretmiştir. Bunlardan en önemlisi Kuzey Afrika’da kurdukları Kartaca Şehridir. Said Paşa “Kartaca” yerine “Kartacana” ismini kullanmış metnin devamında da bu ismi tekrarlamıştır.

¹⁴³ Mustafa Karageçi, “Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Ekim-2019, S.20, s. 207.

Fenike'nin Babil hükümdarı Buhtunnasr tarafından işgale uğradığını, daha sonra sırayla Keyaniyân hükümdarı Keyhüsrev, Ptolema Devleti ve son olarak Romalılar tarafından istila edildiğini aktarmıştır.

Fenikelilerin ticareten sonra en çok sanat alanında geliştiğini ifade eden Said Paşa, ilk Şişeyi bunların icat ettiğini bunun yanısıra altın ve gümüşten yaptıkları süs eşyaları, çeşitli kumaşlar ki bunlar mor renginden ötürü çok rağbet görürlerdi. Fenikelilerin medeniyete en büyük katkıları hiç şüphesiz modern alfabenin temellerini oluşturan Fenike alfabesini bulmalarıdır. Said paşa, bu alfabenin Fenike hükümdarı Kadmus'un oğlu tarafından icat edildiğini aktarıyor.

Said Paşa kısaca Fenike dinini de ele almış ve şu bilgileri aktarmıştır, Fenikelilerin yıldızlara ve putlara taptıklarını, en büyük putları ise başı buzağı başı şeklinde olan “Baal” putuydu, Fenikeliler küçük çocuklarının bazılarını vahşice bunlara kurban ederlermiş. Çok tanrılı bir dine sahip Fenikeliler, karşılaştıkları büyük sıkıntıları ve belaları def etmek için en sevdikleri çocuklarını çeşitli ritüeller ile bu tanrılara kurban ederlerdi.¹⁴⁴

Said Paşa, “Selefkkiye Devleti” başlığında İskender'in komutanlarından Selefkos'un Suriye bölgesinde kurduğu imparatorluğu anlatmıştır. Said Paşa Selefkos devletini ayrıntılı olarak ele almış ve aktardığı bir çok bilgi tarih kitaplarında mevcuttur. İskender öldükten sonra kurduğu imparatorluğu yönetecek bir halef tayin etmediği için İskender'in generalleri imparatorluğu kendi aralarında paylaşmışlardır. Said Paşa'nın aktardığı üzere komutanlar arasında bir güç mücadelesi başlamış bunun sonucunda Selefkos, Küçük Asya hakimi Antigonos'a karşı savaşmış fakat tek başına karşı koyamayınca Mısır hakimi Ptolemaios'un yardımıyla onu yenmiş Hicret'ten önce 934 (M.Ö. 312)'de Babil'de hükümdarlığını ilan etmiştir.

Selefkos bu mücadeleler sonunda kurduğu devletin sınırlarını Hindistana kadar genişletmiş ve Yunanca “Gâlib” anlamına gelen “Nikator” ünvanını almıştır. Hükümdarlığı zamanında atmış şehir inşa ettiren Selefkos kendi adını taşıyan Selefkkiye Şehrini bilinen ismiyle “Seleukus” Şehrini'de inşa ettirmiştir. Said Paşa, şehrin Rum işgali zamanında hazinelerinin hepsinin Roma'ya götürüldüğünü, daha

¹⁴⁴ Karageçi, a.g.m., s. 219.

sonraki zamanda bazı Roma askerleri dehlizlerinde hazine ararken vebaya yakalanarak veba salgınını başlattıklarını aktarmıştır.

Müellif, Selefkos'un Ptolemaios'un oğlu tarafından öldürüldüğünü devamında Selefkos'un oğlu I.Antiohos'un Selefkkiye Devletinin başına geçtiğini aktarıyor. I. Antiohos zamanında Dimaşk elden çıkmış ve bu dönemin belki de en önemli olayı Trakya üzerinden önce Makedonya daha sonra Anadolu'ya gelen Gal taifesinin M.Ö. 278'deki göçüydü. Galatlar bu göç sırasında ailelerinin yanlarına almış Çanakale boğazı üzerinden Asya yönüne ilerlemişlerdir.¹⁴⁵ Said Paşa, I.Antiohos'un Gal taifesini durdurmak için hayli uğraştığını ifade etmiştir. I.Antiohostan sonra Selefkosların başına oğlu II. Antiohos geçmiş bu dönemde daha çok Mısır'da kurulan Ptolemaios hanedanıyla mücadele edilmiştir. Daha sonra Selefkosların başına geçen III.Antiohos'un başarılarından ve yiğitliğinden bahs eden Said Paşa, I.Selefkos'dan sonra Selefkia Devletinin en güçlü kralının bu olduğunu ifade etmiştir. III.Antiohos döneminde kayb edilen toprakların geri alınması için mücadele edilmiş, Mısır yenilgiye uğratılmış ise de bu dönemde Roma devletiyle mücadelede başarısız olunmuştur. Bu uzun mücadelenin sonunda sahip oldukları toprakların büyük bir çoğunluğunu Roma'nın müttefiklerine bırakmak zorunda kaldıkları "*Apameia (Dinar) antlaşması*" M.Ö.188'de imzalanmıştır.¹⁴⁶ Bu tarihten sonra Said Paşa'nın ifade ettiği üzere Selefkkiye Devleti Eşkâniyân Devletiyle, Roma Devletiyle ve Arşakyan Ermeni Devletiyle girdiği mücadele sonunda güç kaybetmiş, Seleukosların başındaki hükümdarlar selefleri kadar etkili olamayarak Selefkkiye Devlet'inin yıkılışını hızlandırmış ve sonunda Romalı Komutan Pompe'yi tarafından devletin merkezi 687'de (M.Ö. 63) Roma eyaleti haline getirildi.

"Benî İsrâil'in Babil Esâretinden Kurtulub Urşelim'e azimetlerinden Benî Haşmonay denilen Benî Asemonyâ Hükümetinin Teşkiline Kadar Sebkat İden Vukuât" başlığında müellif olayları kronolojik olarak aktarmıştır.

Said Paşa bu doğrultuda sırasıyla Yahudiler üzerinde derin etkiler bırakan Babil sürgünü, Keyâniyân hükümdarı Keyhüsrev'in onları sürgünden kurtarıp tekrar

¹⁴⁵ Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi – Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, Ender Varinlioğlu (Çev.), Tübitak Popüler Bilim Kitapları Yayınları, Ankara 2012, s. 175.

¹⁴⁶ Esma Reyhan, Tülin B. Cengiz, *Eski çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker yayınları, Ankara, 2015, s. 167.

Urşelim’e dönmelerini aktarmıştır. Bu süreçte Yahudiler yıkılan tapınağın yerine ikinci tapınağı inşa etmişlerdir. Said Paşa ikinci tapınağı “Heykel” diye adlandırmıştır.

Büyük İskender’in Suriye topraklarını istila etmesinin ardından Perslerin hakimiyeti altındaki Yahûdiler İskenderin yönetimi altına girmiş ve bu dönemde İskender Yahudileri belli müddet vergiden muaf tutmuş ve dinlerini yaşamalarına izin vermiştir. İskenderin ölümünden sonra Mısır hakimi Ptolemaios’un idaresine tabi olan Yahûdiler daha sonra Ptolema ve Selefkoslar arasındaki mücadeleden huzurları kaçmıştır. Müellifin ifade ettiği üzere daha sonra Yahudiler, Selefkosların idaresine geçtiler. Bu dönem Yahûdilerin üzerinde Helenizm baskısının arttığı dönemdir. Yahudileri kendi dinlerinden vazgeçirme hatta putperestliğe zorlanma, bunu kabul etmeyen Yahûdilerin öldürüldüğünü aktaran Said Paşa, bütün bu baskı ve zulümlerin sonunda “Matasiya” ismindeki Yahudi Selefkoslara isyan etmiş onun bu hareketi bir Yahudi Devleti’nin teşkiline sebep olmuştur.

“Benî Asemonyâ (Haşmonây) Hükümeti” başlığında müellif tarihte kurulan çok az sayıdaki Yahudi devletlerinden Haşmonayim Devletini zikretmiştir. Bu devlet Selefkoslara karşı mücadele veren Yahudi Makkabilerin gayreyyiyle teşekkül etmiş. O dönemde Selefkosların başında IV. Antiohos’un oğlu Efipator, Makkabilerin başında ise Matasiya’nın oğlu Yehûda’nın bulunduğunu aktaran müellif geçen zaman içinde aktörler değişse de Yahûdi dinini yaşamaya çalışan Makkabilerle Helenizm’i Yahudilere kabul ettirmeye çalışan Selefkosların mücadelesini aktarmıştır. Bu iki yönlü mücadele sonunda Yahudiler arasında da Helenizm etkisinde kalan ve bu etkiye karşı olan grupların ortaya çıktığını ifade eden Said Paşa, yazının devamında bu gruplardan Ferîsîlerin ve Sadûkilerin siyasi ve ekonomik mücadelelerini ve Haşmonây hükümdarları üzerindeki tesirlerini aktarmıştır. Ferîsîler ile Sadûkiler arasında altı yıl süren iç savaşın sonunda Haşmonây hükümdarlarının çocukları arasındaki taht mücadelesi onları kendilerini destekleyecek taraftarlara itmiş sonunda Roma Devletinin müdahalesiyle Yahudilerin kurduğu bu devletin yıkıldığını aktaran müellif, Roma devletinin desteğiyle başa geçen Hiredos’un kurduğu Hiradese hükümeti meydana geldi.

“Hiradese Hükümeti” başlığında bir önceki başlıkta ifade edildiği üzere Hiredos’un Haşmonây Devletini 661’de ele geçirerek kurduğu hükümet aktarılmıştır.

Said Paşa, Hiredos'un idareyi ele aldıktan sonra, Kohenlik riyâsetinin Matasiya ailesinden almak için Matasiya sülalesinden olan eşi Meryem'i ve annesi İskendere'yi idam ettiğini aktarmıştır. Matasiya sülalesini ortadan kaldıran Hiredos, bu olaydan sonra dindar yahûdilerin gönlünü almak için tapınağı yenilemiştir. Müellifin aktardığı üzere; Hiredos, Meryemi idam ettirdikten sonra eski eşi Rasis'le tekrar bir araya gelmiş ve Rasis'ten olma oğlu Antipateri veliahd tayin etmiş fakat aldığı bir istihbarata göre kendisini öldürmeye çalışanlar arasında oğlu Antipaterin olduğunu öğrenince onu da öldürtmüştür.

Metnin devamında Hiredos 626'da hastalığından dolayı ölünce yerine oğlu Arhilavos'un geçtiğini, Arhilavos hükümdarlığının yedinci senesinde Roma tarafından sürgün edildiğini, Roma devleti tarafından hükümetin idaresi için atanan valilerin olduğunu, son Heradese hükümdarı II. Agriba zamanında Yahûdiler arasında isyan çıkması sonunda Kayser, oğlu Titos'u bölgeye göndererek Heradese hükümetine son verildiği belirtilmiştir.

“Tedmur” başlığında müellif, Suriye'de bulunan antik şehir Tedmur hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Metne göre “Tedmur” bir çöl şehridir. Arap kaynaklarına göre Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiş bir şehirdir. Said Paşa bu şehrin muazzam bir mimariyle inşa edildiğini mermer sütunları, şehrin çevresindeki mezarlıkları ve Güneş tapınağıyla antik bir şehir olduğuna dikkat çekmiştir. Şehrin coğrafi konumu ve kalıntıları hakkında geniş bilgi aktarmıştır. Tedmur şehrinin hükümdarı Üzeyne'nin Fars hükümdarı Şapurla mücadelesi konu edilmiş, Üzeyne yeğeni tarafından öldürüldükten sonra Tedmur hükümdarlığının başına Üzeyne'nin eşi Zeynoba'nın (Zeyneb) geçtiğini belirtmiştir. Zeynoba, Tedmur'u eskisinden daha ma'mur hale getirerek hükümdarlığın sınırlarını Irak'a kadar genişletmiş, bu durumdan rahatsız olan Roma hükümdarı Aurliyen, Zeynoba ile Humus civarında yaptığı savaşta Zeynoba yenilmiş daha sonra Aurliyen tarafından esir alınmış götürüldüğü yerde ölmüştür. Aurliyen 350 (M.Ö. 272) şehri zapt etmiş daha sonra çıkan bir isyan sonucunda şehri yağmalamış bu durum da şehrin çöküşüne sebep olmuştur.

“Ba'labek” başlığında ise Ba'lebek veya Baalbek olarak bilinen Suriye'nin kuzeyinde yer alan gizemli tapınak şehri konu edilmiştir. Müellif bu şehir hakkında teferruatlı bilgi verirken kullandığı dil oldukça ağırdır. Ba'lebek isminin nereden

geldiğini, şehrin inşasında kullanılan taş sütunların devasa büyüklükte olduğunu, bu sütunların uzunluk, aralarındaki mesafe ve kapladıkları alan rakamlarla ifade edilmiştir. Said Paşa bu tapınak şehrinin Fenikelilere ait olduğunu daha sonraları Romalıların eline geçtiğini, İslâm döneminde hicretin 14. Senesinde “Ebu Ubeyde bin Cerrâh (r.a)” tarafında feth edilerek islam memleketi olduğunu akatarmıştır.

3.5. YEDİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yedinci Fasıl 124 ile 142 sayfaları aralığında bulunmaktadır. Yedinci Fasılda yer alan konular şunlardır; Tataristan ve Türkistan Coğrafyası (s.124), Hunlar (s.128), Hungolar ve Kabartaylar (s.131), Aryana ve Ariler (s.132), Baktriyana (s.136), Baktriyana’da Siodots ve Eyusidemus Hükümetleri (139)

“Tataristan ve Türkistan Coğrafyası başlığında” bölgenin coğrafi konumu, önemli nehirleri, Hive, Cürcân, Bedehşân, Semerkand, Buhârâ, Fergana ve Hokand gibi önemli şehirleri zikr edilmiştir. Türkistan halkının konargöçer Tatar ve Türkmen kabileleri olduğu aktarılmıştır.

“Hunlar” başlığında Müellif ilk Türk devleti olan Hunların dünyanın en eski milletlerinden olduğunu, Çin kaynaklarında bu Türk kabilesi için “Hun” ismi verildiğini aktarıyor. Arab ve Fransız müverrihlerine göre Türkler “Yâfes b. Nûh” soyundan gelmiş, İbn-i Esir’e göre Yâfes’in oğlu “Tireş” Türklerin atasıdır diye ifade edilmiştir.

Said Paşa, Hunların, Oğuz Han öncülüğünde bir Türk devleti kurduklarını yazmıştır. Hun tarihine bakıldığında “Oğuz Kağan Destanı” ile benzerlikler görülmektedir. Kültür öğeleri, yaşam şekilleri ve dilleri Oğuzlarla benzerlik gösteren Hunlar aynı kadegoride anılmalarıyla sonuçlanmıştır.¹⁴⁷ Metnin devamında Oğuz Han’ın Kara

¹⁴⁷ Faris Çerçi, “Hunlar’da Sosyal, Siyâsî Hayat ve Devlet- Halk İlişkileri”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, Haziran 2003, C.5, S.1, s. 61.

Han'ın oğlu olduğunu, putlara tapmaktan vazgeçince bundan dolayı kardeşiyle mücadele ettiğini ve Oğuz Han'ın altı oğlu (Gün Han, Ay Han, Yıldız Han, Mengü Han, Deniz Han, İlhan) olduğunu bunların Oğuz Han'ın vefatından sonra başa geçtiklerini ifade etmiştir. Çin hududundan Tuna'ya kadar geniş bir alanda yayılan Hunlar farklı Türk devleri kurmuşlardır.

“Hungolar ve Kabartaylar” başlığında çok detaya inilmeden kısaca Hungolar'ın Macar olduğu, Hazar Denizi'nin kuzeyinde yaşadıkları ve Kabartayların da Macarlara ilhak edilmiş oldukları aktarılmıştır. Metnin devamından anlaşılacağı üzere Kabartaylar, Çerkezlerin akrabaları veya bir boyudur. Bu Türk boylarının dışında Said Paşa'nın “Paçinak” diye ifade ettiği Peçeneklerle komşu olmaları aralarında mücadeleye kaçınılmaz kılmıştır. Peçeneklerin Hungolara rahat vermemesi onları göçe zorlamış sonunda Erdel'i kendilerine yurt edinmişlerdir.

“Aryana ve Ariler” başlığında Aryana ve Ari kavramlarının ne anlama geldiğini geniş bir şekilde ele alan Müellife göre konuştıkları dil noktasında Hind-Avrupa ve Hind-İran dillerini konuşan kabilelerin Aryana, Hind-Avrupa tarihsel ırkını oluşturan insan topluluklarında Ari olarak ifade edilmiştir. İran isminin “Aryana” veya “İryana” kavramlarından alınmış olduğunu ifade eden Said Paşa Aryanalıların dünya üzerindeki nüfuslarını sayısal olarak ifade etmiş ve yaşadıkları yerleri belirtmiştir.

“Baktriyana” başlığında, Baktriyana memleketinin öncelikle coğrafi konumu belirtilmiş. Baktriyana'nın günümüzde Türkistanda bulunan Belh hanlığı olduğunu, soy olarak Medler, Farıslar, Hind-Cermenlerin hepsi Arilerden sayıldığını, bazı rivayetlere göre Fürs devletinin doğduğu yer olduğunu ve Zerdüşt mezhebinin Baktriyana'da meydana çıktığı aktarılmıştır. Baktriyana kudret ve büyüklüğünden dolayı eski zamanlarda “Ümmü'l- Bilad” olarak şöhret bulmuştur. Zerdüşt'ün kutsal kitabı Avesta'da Baktriyana, “*Bayrakları her zaman yüksek dalgalanan*” anlamında kudretli bir ülke olarak geçmektedir.¹⁴⁸

Baktriya Asur Kralı Ninus ve eşi Semiramis tarafından zapt edilmiştir. Tarihi kaynaklara göre Semiramis, Babil kraliyet ailesine mensup “*Sammu-ramat*” olduğu fakat nasıl Asur kraliçesi olduğu hakkında kesin bilgiler yoktur. Asur kralı Ninus'un

¹⁴⁸ Zebiniso Kamalova, “Orta Asya'nın “Bin Şehir Ülkesi”: Baktria”, **JOTS (Journal of old Turkic Studies)**, Ocak-2020, s. 41.

ölümünden sonra oğlu *III.Adadnirari* 'nin küçük yaşta olmasından dolayı yönetimi ele aldığı rivayet edilmektedir.¹⁴⁹ Baktriya Furs hükümdarı Keyhüsrev zamanına kadar Asurluların ve Babillilerin yönetimindeyken daha sonra Furslerin eline geçmiş, Büyük İskender'in fetihleri sonunda Furslerin elinden çıkmış, İskenderin ölümünden sonra ise Selekkiye Devletinin yönetimine geçmiştir.

“Baktriya'da Siodots ve Eyusidemus Hükümetleri” başlığında daha önceki başlıkta yer aldığı üzere Selekiosların Baktriya valisi Siodots'un kurduğu hükümetdir. Grek- Baktriya Kralığı olarak bilinen bu yönetimin kurulma sebebi Selekiosların çok geniş topraklara sahip olmasından dolayı yönetimleri altındaki bölgelere atadıkları valilerin imparatorluk merkezinden uzak olmaları sonucunda bağımsızlıklarını ilan etmesine sebep olmuştur. Siodots bu durumdan istifadeyle M.Ö.250 tarihinde valisi olduğu Baktriya, Soğdiya ve Margiana (Margu) bölgelerinde bağımsızlığını ilan ederek Grek- Baktriya Krallığını kurmuştur.¹⁵⁰

Said Paşa'nın aktardığı üzere o dönemde Baktriya devleti yönetiminde bin kadar şehir vardı. Siodots'tan sonra bu krallık en parlak dönemini Mağinsalı Eyusidemus'un zamanında yaşamıştır. Ondan sonra gelen hükümdarlar zamanında da krallığın toprakları Hindistana kadar genişletilmiş. Müellif Strabon'a atıfta bulunarak, o dönemde Baktriya Krallığının Hindistan'da feth ettiği yerlerin İskender tarafından dahi feth edilemediğini aktarmıştır. Eşkâniyân Devletinin hücumlarıyla zayıflayan devlet yıkılarak Eşkâniyan Devletinin eline geçmiştir.

3.6. SEKİZİNCİ FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Sekizinci Fasl 142 ile 161 sayfa aralığında bulunmaktadır. Sekizinci Faslın konu başlıkları; Kıt'a-ı Mezkûrenin Coğrafyası (s.142), Haykanya Devleti (s.144), Arşakyan Devleti (s.153).

“Kıt'a-ı Mezkûrenin Coğrafyası” başlığında Haykanya Kıtasının Asya'nın batısında, 12 vilayet ve 180 nahiyeden meydana geldiğini aktaran müellif bu

¹⁴⁹ Emre Erten, “Antik Yazarlarda Bir Assur Kraliçesi: Semiramis”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırma Dergisi*, Nisan-2018, S. 16, s. 49.

¹⁵⁰ Kamalova, a.g.m., s. 44.

vilayetlerin isimlerini de belirtmiştir. Bahsi geçen bu vilayetlerin geçmiş asırlarda bulundukları mevkillerinin ve sahib oldukları isimlerin değiştiğini ifade etmiştir.

Bu kıtanın yüksek dağlarla çevrili olduğunu, Ararat dağının küçük ve büyük dağlar olduğunu, yüksekliği hakkında bilgiler aktarılmıştır. Yaygın olarak kullanılmayan “Ararat”günümüzdeki Ağrı Dağı’dır. *Ağrı dağı, çeşitli geleneklerde farklı şekillerde adlandırılmıştır. Yakut dilinde “Ağr”, Selçuklu Türkleri’nde “Eğri dağ”, bazan da “Ağır dağ”, İranlılar’da “Kûh-ı Nûh”, Araplar’da Büyük Ağrı’ya “Cebelülhâris”, Küçük Ağrı’ya ise “Cebelülhuveyris” isimleri verilmiştir. Ermeniler bu dağa “Massis” veya “Masik” derken, sadece Batı coğrafyacıları Ararat demektedirler.*¹⁵¹ Said paşa Ararat ismini tercih etmiştir.

Metnin devamında bu memleketin asıl ahalisinin yaşadığı değişiklikler sonucu Fürslerin, Türklerin, Rumların ve Kürdlerin arasına karışarak asıllarını muhafaza edemediği aktarılmıştır.

“Haykanya Devleti” başlığında bu devletin kurucusu Haykus’un soy olarak Hz. Nûh’un oğlu Yâfes’e dayandığı, Haykus bazı tarihçilere göre Babil Kulesinin inşasında görevli bir şahıs iken, Nemrut halktan kendisine tapmalarını istemiş fakat Haykus bunu red ederek Ararat (Ağrı Dağı) civarına yerleştiği aktarılmıştır. Mezopotamya’nın en kadim şehri olan Babil tarihte Hammurabi soyundan gelenlere başkentlik yapmış 80 bin kişinin yaşadığı sanılan ünlü bir şehirdir, hiç kuşkusuz Babil şehri “Babil Kulesi” mitosuyla dikkat çekmiştir. Babil kulesi ziggurat olarak tasarlanan 90 metre yüksekliğinde bir çeşit kule şeklindeki tapınaktır. Eski Ahit’te “Babil Kulesi” olarak isimlendirilen bu yapı günümüze de bu isimle anılmaktadır.¹⁵²

Haykus’un hükümdarlığı hakkında müverrihler arasında ihtilaf olduğundan Said Paşa’nın ifade ettiği üzere Haykus’un soyundan olan Hükümdar Aram’a kadar Haykanya Devleti hakkında açık ve dikkate değer bir bilgi bulunamamaktadır. Aram bu devletin başına geçtikten sonra siyasi birliğe önem vermiş ve devletin topraklarını Kapadokya’ya kadar genişletmiş burada daha sonra Kayserya ismini alacak olan “Mazaka” şehrini inşa ettirmiştir. Bu başlık altında Semiramis’ten tekrar bahs eden

¹⁵¹ Hikmet Tanyu, “Ağrı Dağı”, **İslam Ansiklopedisi**, C.1, s. 481.

¹⁵² Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)**, İletişim yayınları, İstanbul 2006, s. 203.

Said Paşa, Semiramis ve Ermeni hükümdarı Kara arasındaki rivayetlere dayalı aşk hikayesini konu etmiştir.

Metnin devamında Antik Ermeni tarihinde hükümdar Dikran'a kadar hükümdarlık yapmış şahısların isimleri ve tahta geçtiği tarihler verilmiştir. Dikran'ın Furs hükümdarı Keyhüsrev ile aynı asırda yaşamış olduğu ve müttefik oldukları aktarılmıştır. Ancak aralarına bir soğukluk girdikten sonra yol ayırımına gitmişlerdir. Dikran'ın soyundan gelen hükümdarlar da zikr edilmiş bunlardan “Van” adındaki hükümdar daha evvel Semiramis'in inşa ettirdiği “Şamiramgerd” şehrini yeniliyerek “Van” olarak isimlendirmiştir. Haykanya Devleti'nin son hükümdarı Vahe'dir. Bu şahıs Büyük İskender tarafından öldürülerek topraklarına el konulmuş bu tarihten sonra ise Haykanya Devleti yıkılmaya yüz tutmuştur.

“Arşakyan Devleti” başlığında, İskender Haykanya Devleti'ni istila etmiş ve İskender'den sonra bölge Selekoslara idaresine geçmiştir. Eşkâniyân Devleti bölgeyi Selekoslardan alarak kendi topraklarına ilave etmiştir. Böylece Eşkâniyân kökenli Ermeni hanedanlığı kurulmuştur. Ermeni Arşakyan Devleti hükümdarı I.Ardeşis zamanında Diyarbakır, Urfa, Resulayn, Nusaybin şehirleri alınarak genişlemiş ve hükümet merkezi “Nusaybin (Meppin)” olmuştur.

Metnin devamında Arşak hükümdarlarının uzun süre Roma devletiyle mücadele ettikleri aktarılmıştır. Çoğu zaman bu mücadeleden başarılı çıkan Arşak hükümdarları yinede bu savaşların sonunda bazı yerlerin idaresini Romalılara kaptırmışlardır. Abkar'ın hükümdarlığı zamanında hükümet merkezi Nusaybin'den çıkarak “Urfa (Edessa)” geçtiği ve bu tarihten sonra bölge Roma'ya bağlı bir eyalet haline geldiği aktarılmıştır. Abkar Hristiyanlığı benimsediği halde sonradan başa geçen oğlu Enam putperestlikte devam ederek Hristiyan olan Ermenileri de idam etmiştir. Arşak Devleti uzun süre Roma ile Erşâkyân Devleti'nin mücadele sahası olmuş Erşâkyân Devleti'nin yıkılışına kadar bu durum böyle devam etmiş bu süre zarfında başa geçen hükümdarların ismi ve başa geçtikleri tarihler aktarılmıştır. Sasaniler Erşâkyân Devletine son verdikten sonra Arşaklar, Sasanilerin idaresine geçtiler. Hicretin 16. Senesinde Hz. Ömer zamanında bölgenin bazı yerleri Müslümanların eline geçmiştir.

3.7. DOKUZUNCU FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dokuzuncu Fasl 162 ile 201 sayfa aralığında bulunmaktadır. Dokuzuncu faslın konu başlıkları; Asya-yı Suğrâ'nın İcmâlen Coğrafyası ve Akvâmı (s.162) Misya (s.167), Lidya (s.176), Karya (s.181), Lisiya (s.183), Bisinya (s.184), Pamfilya (s.187), Pisidya (s.189), Silisya (s.190), Kapadokya(s.191), Paflagonya (s.194), Frigya (s.196), Pontus (s.198).

“Asya-yı Suğrâ'nın İcmâlen Coğrafyası ve Akvâmı” başlığında müellif öncelikle “Asya-yı Suğrâ” deyiminin bölge olarak Anadolu için kullanıldığını ifade etmiştir. Antik dönemde Anadolu için kullanılan bu deyim ilk kez II. yüzyılda Ptolemaios kullanılırken V. yüzyılda ise modern anlamda coğrafi tanım olarak “*Asia Minor*” ifadesi kullanılmıştır. O dönem içinde kullanılan Küçük Asya kavramı aslında dar bir alanı ifade etmekteydi. Çoğu zaman bu bölge için kullanılan deyim Yunanca “*güneşin doğduğu yer*”¹⁵³ veya Said Paşa'nın da ifade ettiği gibi doğu anlamına gelen “Anadolu” ismiydi. Metnin devamında Asya-yı Suğrâ'nın coğrafi konumu, dağları, nehirleri ve gölleri hakkında bilgi verilmiştir. Said Paşa'ya göre bölgenin ilk sakinleri Kuhkaf, Aramiler, Ariler ve Sami kavimleridir. Daha sonraları bölgeye Hint-Avrupa kökenli Aioliler, İyonlar ve Dorlar göç etmişlerdir. Müellifin ifade ettiği üzere Yunan asıllı olan bu kavimler Anadolu'da Efes, Milletos, Foka, İzmir vb. birçok önemli şehirleri kurarak o zamana değin var olmayan medeniyeti de bir anlamda inşâ etmişlerdir.

“Misya Memleketi” başlığında sınırları birçok kez değişikliğe uğrayan Batı Anadolu'da kurulan önemli uygarlıklardan Misya'ya yer verilmiştir. Müellif, Küçük Misya ve Büyük Misya olarak bölgenin ikiye ayrıldığını, sınırlarını ve şehirlerinin isimlerini vererek bölgeyi konumlandırmıştır. Misya günümüzde Balıkesir'in tümünü, kuzey Manisa, kuzeybatı İzmir, güneybatı Bursa, batı Kütahya ve Çanakkale'nin doğu kısmından ibaretti. Misya Trak kökenli bir ırktır ilk yerleştikleri alan Olimpos dağı

¹⁵³ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2019, s. 3.

etekleridir. Strabona göre, Lidya dilinde “*misos*” sözcüğü “*kayın*” ağacı anlamına gelmekteydi ve Misya Olimpos’unda bu ağaçtan çok miktarda bulunmasından dolayı Misyalılar bu adı almışlardır.¹⁵⁴

Bu başlık altında Truva veya Troa şehri de anlatılmıştır. Said Paşa’nın Truva hakkında aktardığı bilgiler günümüzdeki bilgilerle uyushmaktadır. Müellifin şehrin konumu hakkında verdiği bilgiler Çanakkale (Biga yarımadası) iline işaret etmektedir. Arkeolog Heinrich Schliemann, Troa gezisi sırasında şehri bulmak için yaptığı kazılar sonucunda bulduklarının şehrinin konumu hakkında şüpheye yer bırakmadığı ifade edilmiştir. Şehrin kurucusu Dardanos’un Yunanistan’ın Arkadia bölgesinden gelerek bu bölgede “Dardania” adında bir kent kurarak yerleştiği aktarılmıştır. Metnin devamında Dardanos’tan sonra gelen hükümdarlar hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Truva savaşını Yunan mitolojisinden aldığı bilgiler doğrultusunda aktaran Said Paşa, Truva dışında Misya bölgesinde bulunan Küçük Asya’nın önemli şehri Bergama’nın İskender’den başlayarak III.Attalos’a ve Roma Devleti’nin hakkimiyeti altına girmesine kadar siyasi tarihi anlatılmıştır.

“Lidya Memleketi” bu başlık altında Lidya uygarlığını ele alan Said Paşa öncelikle Lidya devletinin günümüze denk gelen konumunu aktarmıştır. Bölge Küçük Menderes ve Gediz vadilerini ve içinde altın tozu bulunan Paktalos Nehri’ni de kapsamaktadır. Paktalos Nehri günümüzde Manisa’nın sınırları içinde bulunan Sart Çayıdır. Lidyalıların zenginliği bu nehrin alüvyonlarında altın bulunmasından ileri gelmektedir. Said Paşa, Lidya bölgesinde hüküm süren üç hanedanlık olduğunu zikretmiş. Bu hanedanlar Atiyadi, Heraklis ve Mermnard’dır. Müellif Lidya Devleti’nin Mermnard hanedanlığından kral Giges zamanında Lidya’nın sınırlarını genişlettiğini aktarmıştır. Kral Giges öldükten sonra yerine geçen oğlu Ardis zamanında Lidya topraklarının Türk kabilesinin (Kimmerler) saldırısına uğradığını ifade etmiştir. Lidya Devleti en parlak zamanının Mermnard hanedanlığının son kralı Kresüz zamanında yaşarken, Lidya devletinin yıkılışı da bu döneme denk gelmiştir. Keyâniyân hükümdarı Keyhüsrev (Kiros) ile yapılan muharebe sonunda yenilen Kresüz Lidya topraklarını Keyâniyân Devletine kaptırdığı aktarılmıştır.

¹⁵⁴ Sevin a.g.e., s. 49.

“Karya Memleketi” başlığında, Said Paşa kısaca ele aldığı Karya’nın Batı Anadolu’nun “Menteşe Bölgesi” denilen Aydın, Muğla ve Denizli’nin bir kısmını kapsayan antik bölge olduğunu ve coğrafi konumunu belirtmiştir. Bölgeye adını veren *Karlar*’ın kökenleri tam anlamıyla henüz bilinmemektedir. Hitit ve Mısır metinlerinde *Karakişa* veya *Karkışa* olarak geçer, Perslere ait kayıtlarda ise *Karka* olarak geçmektedir. Tarihçiler, Ege Adaları’nda oturan Leleglerle beraber yaşayan Karların daha sonra Anadolu’ya göç ettiklerini yazmaktadırlar. Fakat Karyalılar kendilerini Misya ve Lidyalılarla kardeş Anadolu’nun yerli halkı olarak görmektedirler.¹⁵⁵ Müellif daha sonra Med hükümdarı Keyhüsrev’in bölgeyi ele geçirdiğini aktarmıştır. M.Ö. 6.ve 5. yüzyıllar arasında Perslerin hakimiyetine giren Karya bölgesi Perslere bağlı bir satraplık olarak idare edildi. İskender, Anadolu’nun fethi sırasında M.Ö. 334’te Karya bölgesindeki Halikarnassos’u (Bodrum) yakıp yıkmıştır. Karya bölgesi Roma Devleti’nin hakimiyetine girdikten sonra Roma İmparatorluğuna bağlı Asya eyaletinin bir parçası olmuştur.¹⁵⁶ Said Paşa, Karyalılara bağlı olan en meşhur şehrin Milletus olduğunu zikretmiştir. Milletus, zamanının en ihtişamlı şehirlerinden olduğunu şehrin kalıntılarından anlaşıldığını ve dini bir merkez olan Milletus’ta Apollon Tapınağı’nın olduğunu aktarmıştır.

“Lisiya Memleketi” başlığında Said Paşa kısaca Lisiya veya Likya olarak bilinen Anadolu’nun güneybatısında Teke yarımadasını kapsayan Lisiya bölgesinin konumunu ve şehirlerini aktarmıştır. Bu şehirlerden günümüze kalıntıları ulaşan “Patara” Antik kentinin Lisiya bölgesinde olduğunu belirtmiştir. Müellif, bölge halkının “Milyadlılar” olarak bilindiğini zikretmiştir. Atina hükümdarı Pandion’un oğlu Lisus’un bölgeyi istilasını üzerine bölgeye kendi ismini vermesiyle “Lisiya” olarak anıldığı belirtilmiştir. Lidya kralı Kresüz tarafından istila edilen Lisiya daha sonra diğer Anadolu uygarlıkları gibi önce Perslerin daha sonra sırayla Makedonlar ve Romalılar tarafından istila edildiği aktarılmıştır.

“Bisinya Memleketi” Said Paşa’nın Bisinya olarak ifade ettiği bölge Trakya kökenli Bitinler tarafından kurulan Bitinya Krallığı’dır. Bölge İzmit (Nikomedea), Bursa, Sakarya ve Kadıköy (Halkidon) alanlarını kapsamaktadır. Müellif Roma

¹⁵⁵ Sevin, a.g.e., s. 125.

¹⁵⁶ Reyhan, Cengiz, a.g.e., s. 156.

tarafından istila edilene kadar bölgede hüküm sürmüş hükümdarların listesini aktarmıştır. Bursa isminin Bitinya hükümdarlarından I. Prusiyas'tan geldiğini ifade eden Said Paşa, Roma emperyalizmine karşı savaşıyan meşhur general Kartacalı Annibal'ın Bursa'ya sığındığını, II.Prusiyas tarafından Roma Devletine teslim edilecekken kendini zehirlediği ifade edilmiştir. Hükümdar III. Nikomedi öldüğünde Bitinya'yı vasiyetle Roma Devletine bırakmıştır.

“Pamfilya Memleketi” başlığında; Müellifin ifadesiyle Lisiya (Likya) ve Silisya (Kilikya) arasında kalan bölgeyi kapsayan Pamfilya, Yunancadan ismini almıştır. Said Paşa “Kabail-i Mühtelifi” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Farklı etnik grupların göçleri sonucu kurulan uygarlık bu ismi almıştır. Yunanca'da Pamfilya “*tüm oymaklar ülkesi*” anlamına gelmektedir.¹⁵⁷ Said Paşa Yunan mitolojisine göre ünlü kahin Mopsos'un Pamfilya bölgesini kurduğunun rivayet edildiğini aktarmıştır. Pamfilya da diğer bölgeler gibi Persler, Makedonlar ve Romalıların istilalarına uğramıştır.

“Pisidya Memleketi” başlığında, bölgenin coğrafi konumu ve önemli şehirleri kısaca aktarılmış. Bu bölgenin yukarıda zikr ettiğimiz bölgelerden farkı Toros Dağlarının yüksek kısımlarında yer almasıydı. Bundan dolayı halkı dağlı, Said Paşa'nın ifadesiyle vahşi oldukları için itaat altına alınmaları güçleşmiş ve bölgeyi istila etmeye çalışanlara karşı direnmiştir. Pisidya halkı için yağma bir yaşam biçimi idi.

“Silisya (Kilikya) Memleketi” başlığında, Yunanca Kilikya Latince Silisya olarak ifade edilen bölgenin konumu belirtilmiştir. Sula (Metzlu), Mallu, İsos (Ayazu), Anazarb (Kisarya), Teraşış (Tarsus) şehirleri ile Küçük Asya'nın güneyinde yer alan Silisya bölgesi aktarılmış. Said Paşa, bu bölgenin eski zamanlarda bazı Suriye kavimlerinin yurdu olduğunu, Keyâniyan Devleti'nin bölgeyi istilasına kadar yazılı tarihlerinin olmadığını ifade etmiştir. Bölgenin bir zamanlar kendi ifadesiyle “..bazı lüsûsun kemingâhları..” yani hırsızların pusu kurdukları yer olduğunu aktarmıştır.

“Kapadokya Memleketi” başlığında, Said Paşa bölgenin konumu ve kapsadığı şehirleri belirtmiştir. Kapadokya tarihinin hicretten önce 2449 yılına kadar meçhul

¹⁵⁷ Sevin, a.g.e., s. 198.

olduğunu, Haykanya hükümdarlarından Aram bölgeyi istila ederek, Kayseri'nin antik çağda adı olan “Mazaka” şehrini kurmuştur.

Keyâniyân Devleti zamanında da eskiden olduğu gibi bölgenin yönetimi Haykanya Devleti'nin elinde kalmıştır. Daha sonra İskender, Perslerle yaptığı savaşı kazanınca bölgedeki hakim güç olan Haykanya yönetimi İskendere itaat ettiği için İskender bölgenin yönetimini tekrar onlara bırakıyor ve hükümdar Aryaras zamanında Kapadokya'da “Aryaras” adıyla on hükümdar sırayla başa geçiyor. Kapadokya'yı daha sonra Pontus hükümdarı Mihrdad istila etse de Romalı komutan Lukillas, Mihrdad'la yaptığı savaşı kazanarak bölgeyi Roma Devleti'ne ilhak ediyor.

“Paflagonya Memleketi” başlığında, Müellif, bölgenin Karadeniz'in kıyı şeridinde Bisinya ve Pontus arasındaki alanı kapsayan, Amastris (Amasra), Sinop, Gangra (Çankırı) şehirlerinin en önemli şehirler olduğunu belirtmiştir. Güney kısmının dağlık, kuzey kısmının verimli topraklara sahip olduğu ifade edilmiştir. Troa savaşına katılmışlar ve Truvalıları desteklemişlerdir. Metnin devamında Perslerin hakimiyetine girmemek için cizye ödedikleri, İskenderin bölgeyi istila ettiğini fakat bölgeye hakim olamayarak ardıllarının bölgeye hakim oldukları aktarılmıştır.. Bölge konum itibarıyla Bisinya ve Pontus arasında çoğu kez iki devletin mücadele sahası olmuştur. Bölgeyi idarede eden hükümdarların sonuncusu olan Filemun öldükten sonra topraklarını Romalılara bıraktığını vasiyet ettiği aktarılmıştır.

“Frigya Memleketi” başlığında Said Paşa, Kısaca Frigya bölgesinin Coğrafi konumu, kökenleri ve siyasi tarihi hakkındaki bilgileri aktarmıştır. Kökenleri Trak boyu olan Phriglere dayanmaktadır, bu topluluk Avrupada sakinken “Brig” adıyla anılırdı fakat Anadolu'ya göç ettikten sonra isimleri değişerek “Frig” olmuştur.¹⁵⁸ Keyhüsrev'in bölgeyi istila ettikten sonra Büyük Frigya ve Küçük Frigya olarak iki vilayete ayırdığını, bu vilayetlerin kapsadığı şehirler belirtilmiştir.

“Pontus Memleketi” bu başlık altında Karadeniz'in doğusunda kurulan Pontus krallığı kısaca anlatılmış. Müellif, bu bölge halkının Yunan asıllı olduğunu, başlangıçta Kapadokya'nın bir kısmıyken Fürslerin eline geçmesiyle bölgeyi Kapadokya'dan ayırarak “Farnak” adında bir yönetici tayin ettiklerini ve Farnak'tan

¹⁵⁸ Sevin, a.g.e., s. 233.

başlayarak yıkılışına kadar hüküm sürmüş hükümdarların adlarını aktarmıştır. İskender'in Küçük Asya seferi sonunda bölge bağımsızlığını kayb ederek daha sonra Arşakyan Devletinin himayesine girmiştir. Emperyalist Roma bu bölgeye de göz dikince özellikle VI.Mihrdad Roma ile hayli mücadele etmiştir. Said Paşa bu başlık altında I.Mihrdad'ın oğlu III.Farnak'ın babasına ihanet ederek Romalıların itaatine geçtiğini aktarmış fakat burada bilgi yanlışlığı var. Doğrusu VI.Mihrdad oğlu Farnak tarafından ihanete uğramıştır. VI. Mithridatis, Mithridatis Eupator veya Büyük Mithridatis olarak bilinen Pontus kralı MÖ. 63 yılında Romalılarla birlik olan oğlu Farnak tarafından ihanete uğramıştır.¹⁵⁹ Çünkü bu krallık VI. Mihrdad döneminde güçlenmiş bundan dolayı Roma bölgeye gönderdiği komutanlarla bu gücü kırmaya çalışmış nihayetinde başarmış ve Said Paşa'nın ifadesiyle “*bu nehir de o deryaya dökülmüştür*”

3.8. ONUNCU FASLIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu Fası 202 ile 374 sayfa aralığındadır. Bu faslın konu başlıkları; Akvâm-ı Arab (s.202), Ceziretü'l-Arab Kıt'asının Coğrafyası (s.209), Yemen Memleketi Coğrafyası (s.212), Mülâhaza-ı Târihye (s.216), Yemen'de Kahtâniye Devleti (s.219), Yemen'de Habeşe Hükümeti (s.247), Yemen'in Bitekrâr Himyer Hükümetine Duhûlu (s.252), Yemen'de Marazba Hükümeti (s.253), Hadramut (s.256), Ahkâf (s.260), Uman (s.262), Bahreyn (s.264), Hicaz Coğrafyası (s.267), Bilâd-ı Hicaz'dan Mekke-i Mükere-me'nin Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târihi (s.270), Yesrib (Medine-i Münevvere) Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târihi Vakayı'-ı Târihyesinin Hulâsası (s.284), Yemâme (s.296), Tihâme (s.303), Necid Memleketi Coğrafyası (318), Necid'de Benî Kinde Devleti (s.322), Eyyâm-ı Mülûkü't- Tavâif Vak'a-ı Tenûh (s.331), Hire'de Menâzire Devleti (334), Karkisâ'da Benî Semidi' Devleti (346), Şam'da Gasâsine Devleti (348), Mülûk-ı Müteferrika-ı Arap (356), Arapların Avâid ve Sıfât ve Belâgat ve Diyânetleri (363).

¹⁵⁹ Murat Arslan, **Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı**, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 503.

“Akvâm-ı Arab” başlığında müellif Arabları köken olarak üç kısımda ele almıştır. Bunlardan birincisi Arab-ı Âribe-i Bâide çok eski devirlerde yaşamış Arablardır. Bu kısma mensup olanlar soy olarak Hz. Nûh (a.s.)’ın oğlu Sâm’a dayanır. Yazılı tarihleri olmadığı için daha çok rivayete dayalı olarak bilgi edinilmektedir. Said Paşa bu şu’benin soy ağacını ve yaşadıkları coğrafyayı etraflıca aktarmıştır. İkinci kısım olan Arab-ı Âribe-i Bâkiye neseb olarak Kahtânilere dayanır. Müellif, Kahtân’ın Ya’rub, Cürhüm, Hadramût, Âd ve Umân adında beş oğlu olduğunu, Yemen Araplarının hepsinin bu soydan geldiğini belirtmiştir. Üçüncü kısım Arab-ı Müsta’ribe ise soy olarak Hz. İsmâil (a.s.) dayanır. Bu kısım kök olarak Arab olmayıp sonradan Arablaşmıştır. Hz. İsmâil Kahtânilerin bir kolu olan Cürhümîlerle evlilik yoluyla Araplaşmıştır.

Arabistan ve Araplara ait olan en eski kayıtlar Tekvin kitabının onuncu bölümünde yer almaktadır. “Arab” ifadesi M.Ö. 853 tarihine ait Asur kitabelerinde rastlanmakta, Babil kitabelerinde ise *Aribi*, *Arabu* ve *Urbi* olarak geçmektedir. Asur kralı III.Salmanasar zamanında isyan eden prenslerle savaştığı ve bunların büyük ihtimalle Arap olduğu sanılmaktadır. Farslara ait vesikalarda “*Arabaya*” ifadesi geçmekte, Pers kumandanlarından Magos Arabos’un da Arab ismiyle bağlantılı olabileceği sanılmaktadır. Bunların dışında Herodot, Yunan ve Latin tarih yazarları Arap Yarımadasını tanımlarken *Arabia* ve *Arap* kelimelerini kullanmışlardır.¹⁶⁰

“Ceziretü’l-Arab Kıt’asının Coğrafyası” bu başlık altında Asya’nın güneybatı ve Afrika’nın kuzeydoğusunda bulunan Arapların anavatanı Arap Yarımadasının coğrafi konumu aktarılmıştır. Konumundan ötürü Ceziretü’l Arab ismini alan bölge Said Paşa’nın da ifade ettiği üzere Hz. İbrâhim (a.s) davetini gerçekleştirdiği ve İslam’ın doğduğu yer olması hasebiyle yeryüzünün en kutsal topraklarıdır. Bölge sıcak iklim kuşağında bulunduğundan iklimi oldukça sıcaktır. Sahil kısımları verimli tarım arazileri iken geri kalan topraklar ise çöl veya verimsiz çorak topraklardır. Müellif bölgenin Yemen ve Hicaz olarak iki ana kısma ayrıldığını, ilave olarak Tihame, Yemame, Necid, Hicr ve Hire bölgeleri olduğunu belirtmiştir.

¹⁶⁰ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Hakkı Dursun Yıldız (Çev.), Pegasus Yayınları, İstanbul,2019, s. XVII-XVIII.

“Yemen Memleketi Coğrafyası” bu başlık altında üç tarafı denizle çevrili, Yemame, Tihâme ve Bahreyn ile komşu olan Yemen’in coğrafi konumu aktarılmıştır. Yemen, Ka’be’nin sağ tarafında bulunduğu için Yemen ismini almıştır. Müellif, eski çağlarda Yemen memleketinin başkentinin Sebe şehri olduğunu daha sonra ve günümüzde San’a şehri olduğunu ifade etmiştir. San’a şehrinin dört mevsim hangi burçta olduğunu ifade eden Müellif, daha sonra meşhur “Gumdân sarayını” detaylı olarak aktarmıştır. Bu saray Arap şiirlerine konu olmuş görkemli yapısıyla bir çok tarihçinin ve coğrafyacının dikkatini çekmiştir.¹⁶¹ Müellif, Gumdân Sarayı’nın Hz. Osman’nın hilafeti zamanında yıkıldığını ifade etmiştir. Fakat daha evvel de Gumdân Sarayı tahribata uğramıştır. Habeşlilerin Yemen’i istilas zamanında olmuştur. Himyer hükümdarlarından Zü Nüvâs Yahudiliği benimsedikten sonra kendi halkına zulmetmesi üzerine Habeşe Yemen’i istila ederek hâkimiyeti ele geçirdikten hemen sonra Yemen yönetimine ait birçok bina ve Gumdân’ı yıktırmıştır.¹⁶²

Bu başlık altında Sebe krallığının başkenti olan Me’rib hakkında tarihi bilgiler aktaran Said Paşa şehrin ağaçlarının o kadar çok olduğunu bir kasabadan diğerine seyahat eden yolcuya gideceği yere varıncaya kadar güneş değmediğini ifade etmiştir. Me’rib şehri çok yağış aldığı için şehirde büyük seller olduğunu, bundan dolayı bir baraj yapıldığını ve ihtiyaca göre bu suyun kullanıldığını ifade eden Müellif, şehrin o vakitler çok müreffeh olduğunu fakat halkının şımararak Allaha ibadeti bıraktığını bundan dolayı Kuran-ı Kerimde Seylül-Arim olarak geçen sel ile helak olduklarını aktarmıştır. Kur’ân-ı Kerim’de bu olayla ilgili Sebe suresinin 15. ve 16. ayetleri şöyledir:

“Andolsun, Sebe halkı için kendi yurtlarında bir ibret vardı: Biri sağda biri solda iki bahçe bulunuyordu. Onlara şöyle denilmişti: “Rabbinizin rızından yiyin ve Ona şükr edin. Beldeniz güzel bir belde, Rabbiniz de çok bağışlayıcı bir rabdır.”

*“Fakat onlar yüz çevirdiler, Bizde üzerlerine Arim Selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve birazda sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik.”*¹⁶³

¹⁶¹ Hakan Temir, “Gumdân Sarayı Hakkındaki Rivayetlerin Tahlili ve İslam Mimarisi üzerindeki etkilerinin tartışılması”, **İslami İlimler Dergisi**, C.15,S.2, Kasım-2020, s. 273.

¹⁶² Hakan Temir, **a.g.m.**, s. 291.

¹⁶³ **Ku’rân-ı Kerim**, Sebe (34/ 15-16).

Müellif, San'a şehri dışında Zemâr şehrinin bir zamanlar Yemen'in gösterişli şehirlerinden biri olduğunu, Zemâr şehrinin de bahçelerinin ve ziraatinin çok olduğunu, Zebid şehri ve civarında kahve ağaçlarının fazla olduğunu, Yemen bölgesinde başta altın ve gümüş olmak üzere bir çok maden çıkarıldığı ifade etmiştir.

"Mülâhaza-ı Târihye" başlığında Said Paşa, Yemen'de hüküm süren yöneticiler hakkındaki bilgilerin Benî Kahtân'dan Himyer'e kadar nisbeten daha ihtilâfsız olduğunu fakat Himyer'den sonra ki hükümdarların isimleri ve soyları hakkında ihtilâfın çok olduğu ifade etmiştir. Bundan dolayı açık, güvenilir ve doğru yazılmış bir kaynak olmadığından bu konuyla ilgili mükemmel bir tarih kitabının yazılamayacağını ifade eden Said Paşa ancak en meşhurlarının ve çoğu tarihçilerin ortaklaşa itibar ettiklerinin dikkate alınacağını ifade etmiştir.

"Yemen'de Kahtâniye Devleti" başlığında Kahtân bin Âbir bin Şâleh bin Erfahşed bin Sâm bin Nûh (a.s.) soyundan gelen Kahtân'ın Yemen'de ilk hükümdar olduğu, Himyer'e kadar Kahtâniler denildiğini Himyer'den sonra çoğunlukla Himyeriler diye anıldıkları ifade edilmiştir. Said Paşa, Kahtân haricinde kırk tane hükümdarın ismini zikr etmiştir.

Kahtân'ın adaletli, cömert ve idare etme yeteneği olan bir hükümdar olduğu, başta Süryanice konuşan Kahtân'ın aynı dönemde yaşadığı Arab-ı Bâide'den Arapça öğrenerek kendinden sonra gelen soyuda Arapça konuştuğu belirtilmiştir. Said Paşa, İbn Haldûn'un, Kahtân'ı Arab-ı Müsta'ribe'den saydığını fakat bunun mümkün olmadığını çünkü Arab-ı Müsta'ribe'nin Hz. İsmâil'in soyundan geldiklerini aktarmıştır.

Kahtân'ın vefatından sonra oğlu Ya'rub'un başa geçtiğini ifade eden Said Paşa bu zatın Arap dili hakkında bazı tadilatlar yaptığını bundan dolayı Arapçanın edebi dil olduğunu, otuz üç yıl hükümdarlık yaptığını aktarmıştır. Ya'rub iyi bir yönetici ve güzel ahlak üzere bir hükümdar olduğundan vefat edince oğullarına altın değerindeki nasihatı şu şekildedir;

"Oğullarım! İlim öğrenüb onunla âmel olunuz. Hasûd olmayınız. Zirâ hased beyninizde fenâlıkların hudusunu da'vet eder. Şerden ve şerirden ihtirâz ediniz zirâ şer size şerden başka bir şey celb etmez. Siz halka munsıfâne muâmele göstermelisiniz

ki halk dahi bilmukâbele sizin hakınızda munsifâne muâmele göstereler. Kibirden ictinâb ediniz. Zira nasın kalblerini sizden teb'id eder. Tevâzu'-ı iltizâm ediniz. Zira tevâzu' size kalub nâsı celb eder. Birisi sizinle istişârede bulunur ise nefsinize nasıl ister iseniz onada öyle beyân ediniz. Zirâ meşveret boynunuzda cenâb-ı hakkın bir emanetidir.”¹⁶⁴

Ya'rub vefat ettikten sonra oğlu Yeşcüb Yemen hükümdarı olmuştur. Yeşcüb'ün etkili bir hükümdar olmadığı, vefatından sonra oğlu Abdüşems Sebe'nin hükümdar olduğu nakledilmiştir. Said Paşa, Abdüşems'in yiğitlik ve saygınlığıyla şöhret bulmuş bir padişah olduğu aktarılmıştır. Bir çok gazaya çıktığını, gaza dönüşünde esir ele geçirdiği için (sebâyâ) Sebe lakabını aldığı, Mısır, Horasan, Babil'e fetihler gerçekleştirmiş önemli bir hükümdar olduğu zikr edilmiştir. Sebe'nin vefatından sonra oğlu Himyer hükümdar olmuştur.

Bu başlık altında, Arap tarihinde Himyeriler olarak bilinen devletin kurucusu olan Himyer'in yiğit ve kahraman bir hükümdar olduğunu ifade eden Müellif, İbn Haldun'un Himyerle ilgili, Sebe'nin birçok evladı olduğunu ve bu evladlarının en meşhurlarının Himyer ve Kehlân olduğunu, bu iki şahsın soyundan Yemen'de sayı bakımından fazla, zengin ve şeref sahibi iki milletin meydana çıktığını aktarmıştır. Said Paşa, Yemen hükümdarlarından ilk defa taç giyen kişinin Himyer olduğunu zikr etmiştir. Himyer'in asıl ismi Zeyd olmasına rağmen neden Himyer ismini aldığıyla ilgili farklı görüşler vardır. Bunlar, giydiği taçın renginin kırmızı olması, elbiselerinin çoğunun kırmızı rengine olması, Himyer kelimesinin Habeş dilinde koyu manasında olması ve Kızıldeniz'e yakın oldukları için Kızıldeniz'in kızılığından dolayı bu ismi aldığı yönündeki rivayetlerdir.¹⁶⁵ Müellif, elli yıl hüküm süren Himyer'in devletini genişletmek için Yemen'de bulunan Yahudileri Hicaz'a sürdüğünü aktarmıştır.

Metnin devamında, Sebe'nin diğer oğlu Kehlân'ın Himyer'den sonra Yemen hükümdarı olduğu zikr edilmiştir. Said Paşa çoğu tarihlerde Yemen'de hüküm sürenlerin Himyer ve Kehlân'ın evladları olduğunu ifade ederek başlığın devamında ise şimdiye kadar zikr ettiği hükümdarlar kadar ön plana çıkmayan hükümdarların

¹⁶⁴ Diyârbekirli Sa'îd Pâşâ, **Mir'âtül İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul, 1304/1888, C. 2, s. 222.

¹⁶⁵ Halil Ortakçı, “Himyeriler (M.Ö. 115- M.S. 525)”, **İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.2, Aralık- 2017, s. 100.

isimlerini ve eldeki mevcut bilgileri kısaca aktarmıştır. Bu başlık altında son olarak zıkr edeceğimiz hükümdar Hicretten 700 sene evvel yaşamış Yemen hükümdarlarının en meşhurlarından, Kur’ân-ı Kerimde ismi geçen Tübba’ lakablı Ebû Kerib b. Kiligrib’dir.

Said Paşa’nın aktardığına göre Ebu Kerib, oğlu Ya’fur’u Rum tarafına, diğer oğlu Hassan’ı Soğd’a ve kardeşinin oğlu Şemmer’i Fürslerin üzerine göndererek büyük fetihler gerçekleştirmiştir. Ebû Kerib oğlunu Yesrib’e (Medine) vali tayin ettikten sonra Yesribliler oğlunu sebepsiz yere öldürmüşler. Bunun üzerine Yesriblilerin hepsini kılıçtan geçirmek istemiş. Fakat Kurayza Yahudilerinin bilginlerinden iki *kişi* “*Burası âhîrzamanda gelecek (Kureyşli) Peygamberin hicret yeri olacaktır*” diyerek onu fikrinden vazgeçirmişlerdir. Sonra Ka’be’yi ziyâret eden Ebu Kerib Ka’be’nin bakımını yapmış ve oraların yönetimini Yemen ülkesine katmıştır.

“Yemen’de Habeşe Hükümeti” başlığında Müellifin aktardığına göre Yemen hükümdarı Zûnuvâs Yahudiliği benimsedikten sonra Hristiyan ahaliye özellikle Hristiyan Necran halkına zulm ettiği için Habeş hükümdarı Yemeni istila etmiş daha sonra bölgenin yönetimini amcazadesi Eryat’a bırakmıştır. Eryat Yemen’in ileri gelenlerine kendi yerini sağlamlaştırmak için iyi muamele ederken halka eziyet ediyor bundan dolayı tepki çekince halk, Yemen’in önderlerinden Ebrehe başa geçsin diye Eryât’a karşı kışkırtılmıştır. İkiisi arasındaki mücadeleyi Ebrehe kazanarak Yemen hükümdarı olmuştur.

Said Paşa, Ebrehe’nin başa geçtikten sonra Yemen halkının hacc için Mekke’ye gitmesini engellemek için büyük bir kilise yaptırdığını fakat Araplardan birisi hacetini kilisede yapınca bunu bir hakaret sayarak Ka’be’yi yıkmak için Mekke’ye doğru yola çıktığını, öncü birliklerin Mekke halkının deve ve hayvanlara el koyduklarını aktarmıştır. Gasbedilen develerden ikiyüz tanesi peygamberimizin dedesi Abdülmuttalib’in develeri idi. Abdülmuttalib, develerini geri almak için Ebrehe’nin karşısına çıkmıştır. Ebrehe; ona ne istediğini sorunca develerimi istiyorum diyen Abdülmuttalib’in cevabına şaşırان Ebrehe kendisinden Ka’be’nin yıkılmamasını isteyeceğini düşündüm demiş, buna cevaben Abdülmuttalib “*Ben develerimin sahibiyim, Ka’be’nin himâye edecek sâhibî vârdır*” diyerek geri verilen develeriyle Ebrehe’nin yanından ayrılmıştır.

Bu başlık altında Fil vak'asını aktaran Said Paşa, bu olayın gerçekleştiği yıl Hz. Muhammedin dünyaya geldiğini zikr etmiştir. Metnin devamında ise Ebrehe öldükten sonra sırasıyla oğulları Yeksûm ve Mesrûk'un başa geçtiğini fakat halkın bundan hoşnut olmayarak Himyerilerden Seyf b. Zûyezen'i başa geçmesi için ikna ettikleri belirtilmiştir. Seyf, Yemen'i Habeşlilerden geri almak için önce Roma kayserinden yardım istediği fakat kayser Yemen'in İstanbul'a uzak olduğunu ve çıkarlarına uymadığı için yardımı red ettiği ifade edilmiştir. Roma'dan yardım alamayan Seyf bu sefer İran kirası Hüsrev'den yardım istediği, kisanın mahkûmlardan oluşan bir orduyla Yemenlilere yardım ederek Habeşlileri yendiği aktarılmıştır.

“Yemen'in Bitekrâr Himyer Hükümetine Duhûlu” başlığında İran Kısrasının gönderdiği mahkûmlar ve gemilerle deniz yoluyla Aden Körfezinden Yemene gidilerek Habeşlilerle yapılan savaş zikr edilmiştir. Yemen'in tekrar Benî Himyer'in eline geçmesinde yardımcı olan İran kirsâsına yıllık olarak vergi vermek şartıyla yönetimin Seyf b. Zûyezen'e bırakıldığı ve San'a'da bulunan Gumdân Sarayı'nın yönetim merkezi olduğu aktarılmıştır. Bu başlık altında son olarak Seyf b. Zûyezen'in yanında bulunan Habeşli köle tarafından öldürülmesiyle Yemen'de Benî Himyer Hükümetinin tamamen son bulduğu 16/575 tarihinden itibaren Yemen'in Fürslerin hakimiyetine geçtiği ifade edilmiştir.

“Yemen'de Marazba Hükümeti” yukarıda ki başlığın devamı niteliğinde olan bu başlıkta Yemen, Sasani devletine bağlandıktan sonra bir vilayet haline gelmiştir. Bölgenin yönetimi için Sasani Devleti, Marzbân (Merzüban veya merzban) denilen valileri atadığı için Marazba hükümeti denildiği aktarılmış. Yemen'de hükümet eden Marzbanların sonuncusu Bazân hicretin yedinci senesinde islâmı kabul ettiği ifade edilmiştir.

“Hadramut” bu başlıkta Hadramut'un coğrifi konumu, önemli şehirleri ve dağlara bitişik yerlerde verimli tarım arazilerinin olduğu zikr edilmiş. Said Paşa, Bi'r-i Muattal ve Kasr-ı Meşid'in bu bölgede olduğunu, Ress diye bilinen şehirde su sıkıntısı olduğunu bundan dolayı halkının su ihtiyacını çok uzaklardan temin ettiğini ifade etmiştir. Cenâb-ı Hakkın bu kavme bir kuyu ihsan ettiğini fakat halkın şükredib Allah'a inanmak yerine putlara tapmaya devam ettiğini ve peygamberleri Hanzale b. Safvân'ı katl etmeleri üzerine helak oldukları aktarılmıştır.

“Ahkâf” başlığında Kur’ân-ı Kerim’de geçen Ad kavminin yaşadığı yer olan Ahkâf coğrafyası ve tarihi aktarılmıştır. Ahkâf, sözlükte “*uzun, meyilli ve yüksekçe kum yığını*” mânasına gelen *hıkfin* çoğulu olup, “*eğri büğrü kum tepeleri*” anlamına gelir.¹⁶⁶

“Uman” Arap Yarımadası’nın güneyinde bulunan Uman’ın konumu, nüfusunun deniz sahilinde bulunduğu, çeşitli su kaynaklarını ihtiva eden bir dağın olduğu ve su ihtiyacının buradan karşılandığını zikr edilmiştir. Müellif, metnin devamında Uman’ın Nihilistân (Fidanlık) ve bahçelerinin çok olduğunu, tarım ürünlerini ve inci çıkarıldığını aktarmıştır.

Uman, ismini Umân b.Kahtân’dan almıştır. O dönemde hükümet merkezinin Suhâr şehri olduğu diğer önemli şehrinin ise Maskat şehri olduğu ifade edilmiş ve son olarak siyasi tarihi kısaca belirtilmiştir.

“Bahreyn” Said Paşa, Bahreyn’in Arap Yarımadası’nın Basra’dan Uman’a kadar olan alanı kapsayan takım adalardan oluşan bir memleket olduğunu en büyük adasının Bahreyn olmasından dolayı bu ismi aldığını zikr etmiştir. Aslında Bahreyn’in Ahsâ bölgesinin bir kısmını teşkil ettiğini, Ahsâ’da akarsular, güzel hurmalıklar ve sıcak su kaynaklarının bulunduğunu aktarmıştır. Metnin devamında çok verimli olan bölgede çeşitli tarım ürünlerinin yetiştiğini, konumundan dolayı da kaliteli inci çıkarıldığını, bu incilerin Haziran ile Eylül ayı arasında çıkarıldığını, bu incileri almak için tüccarların adaya geldiği ifade edilmiştir.

Müellif, Bahreyn’in tarihi kayıtlara göre yerlilerinin Amâlikalılar olduğunu fakat sonraları Ezd kabilesinin oraya yerleştiğini, Babil hükümdarı Buhtunnasr zamanında Araplarla yapılan savaşta Arap kabileleri arasına nifak girdiğini bundan dolayı bazı Arap kavimlerinin Bahreyn’e gittiğini ifade etmiştir. Bahreyn daha sonra Fürsler tarafından ele geçirilerek Hire’ye bağlı valilik olmuştur. İslâm dönemine kadar bu şekilde idare edilen Bahreyn, hicretin altıncı yılında Hz. Muhammed, islam daveti için Alâ b. Hadramî’yi görevlendirmiştir. İslâm davetini kabul eden Bahreyn cizyeye bağlanmış ve Alâ b. Hadramî bölgeye vali olarak atanmıştır.

¹⁶⁶ Emin Işık, “Ahkâf Sûresi”, İslam Ansiklopedisi, C.1, s. 549.

“Hicaz Coğrafyası” bu başlıkta Hicaz bölgesinin kuzeyden ve doğudan Arap çölüyle, güneyden Yemen, batıdan Kızıldeniz ile çevrili olduğu belirtilmiştir. Hicaz’ın Kızıldeniz sahilinde mercan olduğunu aktaran Müellif, bölgenin kuzeyinde ma’muriyetin az olduğunu bundan dolayı daha çok konargöçer bedevilerin yaşadığını ifade etmiştir. Güney yönünde Mekke, Medine ve meyvelerinin çokluğuyla bilinen Taif şehrinin bulunduğu zikredilmiştir. Eski coğrafya kitaplarında farklı görüşler yer alsa da Necid ve Tihâme arasını ayırdığı için bölgenin “Hicaz” olarak isimlendirildiği aktarılmıştır.

Said Paşa, önemli yerleşim bölgelerini zikrettikten sonra Hayber’in Mekke’nin doğusunda inşa edildiğini, Ketibe, Naim, Şakk, Kamûs, Ankâh, Sath, Sülâlim isimleriyle bilinen yedi tane kalesi olduğunu ve Hayber’de hurmanın çok olduğunu zikretmiştir. Son olarak Tebük şehri hakkında, Şam’dan gelen hacıların konaklama yeri olduğunu, Mekke (Bekke) ile Medine arasında bulunduğunu ve Tebük’te de hurmanın çok olduğunu aktarmıştır.

“Bilâd-ı Hicaz’dan Mekke-i Mükerrime’nin Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târîhi” adlı başlıkta Said Paşa, İslam dünyasının en kutsal şehri hakkında etraflıca bilgiler aktarmıştır. Mekke’nin uzunlamasına bir vadide konumlandığını, Mekke’de bulunan evlerin bazılarının siyah taşlardan, bazılarının ise beyaz taşlardan yapıldığını, eskiden Mekke’nin etrafının surla çevrili olduğunu fakat sonraları bu surun yıkıldığını aktarmıştır. Müellif, Sevr, Basir, Hafdame, Ebû Kubeys, Hirâ dağlarının Mekke’nin en önemli dağları olduğunu ifade etmiştir.

Beytullah ve Beytü’l-Haram isimleriyle anılan Kâbe-i Muazzama’nın Mekke’deki konumu ve bölümlerini detaylıca aktaran Müellif, eserini birinci cildinde Beyt-i Şerif’in başlangıcını Hz. İbrahime dayandığını ifade ettiğini belirtmiştir. Mekke’nin ilk sakinlerinin Cürhümiler olduğunu, Cürhüm kabilesinin birinci ve İkinci Cürhüm olmak üzere iki kabile olduğunu, birinci Cürhüm kabilesinin Arab-ı Bâide’den olduklarını fakat haklarındaki bilgilerin kesildiği ifade edilmiştir. İkinci Cürhüm kabilesinin Yemen’den gelerek Mekke’ye yerleştiği belirtmiştir. Hz. İbrahim’in eşi Hacer’i ve oğlu Hz. İsmâil’i Mekke’ye getirdiği vakit Mekke’de Cürhümilerin yaşadığını, Hz. İsmâil’in onların arasında büyüdüğünü ve daha sonra Muzâz b. Amr’ın kızıyla evlendiğini ve bu evlilikten on iki tane evladının doğduğunu ifade edilmiştir.

Müellif, Arab-ı Müsta'ribe'nin ilk atalarının Hz. İsmâil'in Sâbit ve Kaydâr adındaki evlatları olduğunu aktarmıştır. Metnin devamında uzun yıllar İsmâiloğullarının Mekke'de iyi ilişkiler içinde yaşadıklarını fakat sonra Cürhüm kabilesinin Kâbe'ye farklı şeyler dahil itmesinden dolayı İsmâiloğullarıyla aralarının açıldığı ifade edilmiştir. İsmâiloğulları, Kâ'be'yi ziyarete gelenlerin getirdiği malları korumak için Zemzem Kuyusunda saklayıp Mekkedden ayrılmışlardır. Onların gidişiyle Huzaâ kabilesi Mekke'ye yerleşip Cürhüm kabilesiyle mücadele etmiştir.

Müellif, Mekke'de ilk defa putperestliği başlatan kişinin Amr b. Lühay b. Hâris olduğunu belirtmiştir. Huzâa kabilesinden olan Lühay, bir iş için Belkâ denilen bölgeye gittiğinde orada yaşayan kavmin putlara taptığını, buna özenen Lühay'ın Hübel, İsâfe ve Nâile adındaki putları beraberinde getirip Kâbe'ye koyduğunu ve halkı tapmaya zorladığı zikredilmiştir.

Bu başlığın devamında Kâbe'nin yönetimi ve anahtarının Hz. Peygamber'in büyük dedelerinden Kusay'ın eline nasıl geçtiğini ve Peygamberimizin nesebi ve diğer dedeleri hakkında geniş bilgiler aktarılmıştır. Said Paşa'nın, bu bilgilerin tamamını İbnü'l Esir'in "el-Kamil fi't-Tarih" eserinden aldığını görmekteyiz.

"Yesrib (Medine) Coğrafyasıyla Kurûn-ı Ūlâ Târihi Vakayı'-ı Târihyesinin Hulâsası" adlı başlıkta Medine'nin eski isminin Yesrib olup, bu ismi Medine'nin ilk sakinleri olan Amalikan kabilesinin reisinin isminden aldığı zikredilmiştir. Medine, Uhud dağının kuzeyinde düz bir arazide kurulmuştur. Vadi-i Kanât, Vadi-i Buthân, Vadi-i Akik-i Kebir ve Vadi-i Akik-i Sagir adında dört tane önemli vadisi bulunmaktadır. Müellif, Medine'nin havasının sağlam olduğunu, sullarının, ekili alanlarının, hurma fidanlığının çok olduğunu ve Medine'ye özgü bir hurma çeşidinin Medine'de yetiştiğini aktarmıştır.

Said Paşa, Yesrib'de başlangıçta Amâlîka kavminin yaşadığını daha sonra Hz. Musa'nın (a.s.), israiloğullarıyla beraber Mısır'dan çıkarak uzun bir süre (40 yıl kadar) Tih çölünde yaşadından sonra bazı yahudi kabilelerinin Tih çölünden ayrılarak Yesrib taraflarına gittiğini, Hayber şehri civarında yaşadıklarını zikretmiştir. Hicretten önce 600 tarihine kadar Yesrib çevresi, Hayber şehri ve bölgede bulunan bütün kaleler ve topraklar Yahudi kabilelerinin elinde idi. Bu kabileler, Benî Nadir, Beni Kureyza, Beni Kaynuka, Benî Samule ve Zaûrâ kabilesiydi. Arap tarihinde bahsi geçen Arim

Sel'inden sonra Hârise b. Amr b. Sa'lebe öncülüğünde Evs ve Hazrec kabileleri Yesrib'e yerleşmişler. Said Paşa'nın aktardığına göre Evs ve Hazrec kabilelerinin yaşadığı yerler verimsiz araziler iken, Yahudilerin elindeki topraklar verimli ve bereketli idi, bundan dolayı Evs ve Hazrec kabileleri Yahudilere renc-berlik ediyorlardı. Bir süre sonra bu kabileler Yahudilerden ayrı ve bağımsız yaşamak için farklı yollara başvurmuşlardır. Bunun için başka bölgelerde yaşayan akrabalarından yardım istemişler. Mâlik b. Aclân önderliğinde başlattıkları hareket sonunda Yesrib'in idaresi Evs ve Hazrec'in eline geçmiştir.

Bu başlığın devamında Müellif, Yesrib'in idaresi yahudilerin elinden çıktıktan sonra Evs ve Hazrec kabileleriyle Yahudiler arasında meydana gelen olaylar ve daha sonra da Evs ve Hazrec kabilelerin birbirlerine düşman olmasına neden olan olaylar detaylı olarak aktarılmıştır.

“Yemâme” başlığında, Hicaz ve Necid arasında bulunan Yemâme'nin kuzeyden Arap Çölü, batıdan Hicaz, güneyden Tihâme, doğudan Bahreyn ile çevrili olduğu, Yemame'nin suyunun latif olduğu, bölgede birçok su pınarı bulunduğu aktarılmıştır.

Başlığın devamında Müellif, Arab-ı Bâideden Tasm ve Cedis kabilelerinin Tihâmede yaşadığını ve aslında akraba olan bu kavmin zaman içinde sayı olarak çoğalan Tasm kabilesi tarafından yönetildiğini zikretmiştir. Tasm kabilesinden Amlik ismindeki yöneticinin kötü ahlaklı ve zalim olduğu ifade edilmiş ve Amlik'in bir karı koca arasındaki mevzuda kendisine başvurulduğunda zalimce bir karar vererek karı kocayı mağdur etmiş. Onlarda Amlik'in bu hükmüne tepki olarak şu şiiri okumuşlar;

Aramızda hüküm versin diye Tasm'ın kardeşine geldik,

Fakat o Hüzeyle hakkında zalimce hüküm verdi.

Hayatım hakkı için sen adaletle hükmetmedin;

Ayrıca hüküm verdiğin kişi hakkında da bilgi sahibi değilsin

Amlik bu şiirden sonra öfkelenerek çok çirkin ve ahlaksız bir karar verir. Bu kararın mağduru Cedis kabilesinden Esved b. Gıfâr isminde bir şahsın kızkardeşi Ufeyre bu ahlaksızlığa karşı çıkarak kavminin de bu durumu ortadan kaldırmak için harekete geçmelerini söyler ancak sayı bakımından Tasm kabilesi çok olduğundan bir sonuca

varılmamıştır. Esved, verdiği bir ziyafette Amlık'i öldürür ve başına geleceklerden çekindiği için Tay dağlarına kaçmış. O dönemde Tay dağlarında henüz Tay kabilesi meskun değildi, bu dağ da Tay ismini henüz almamıştı, Said paşa Tay dağlarının Ecâ ve Selmâ isminde iki dağ olduğunu fakat bazı rivayetlere göre de Ucâ namında başka bir dağ daha olduğunu ve bununla ilgili bir hikaye aktararak Eca, Selmâ ve Ucâ isminin nerden geldiğini aktarmıştır.

Metnin devamında Tay kabilesinin Yemen'den çıkarak Tay dağlarına yerleşmeleriyle ilgili olay zikredilmiştir. Tay kabilesi, o zamanlar Fels adında bir puta tapıyorlarmış. Said Paşa, Hz. Ali'nin Tay kabilesi üzerine düzenlediği sefer sonucunda Fels'i yıkdığını ve Tay kabilesinin reisi Hâtem et-Tâî'nin kızının da esir edildiğini aktarmış. Ancak Hâtem et-Tâî'nin, dillere destan cömertliğinden dolayı kızına hürmet edildiği zikredilmiştir.

“Tihame” başlığında, Hicaz ve Yemen arasında, batıdan ise Kızıldeniz'in sahil kesiminde bulunan Arap Yarımadasının kadim bölgelerinden Tihâme zikredilmiştir. Çok sıcak anlamında “Tihame” ismini alan bölge Arapların ünlü Ukaz panayırına da yakın bir yerdedir. Said Paşa, Kus b. Sâide'nin Ukâz panayırında verdiği hutbenin Tevhid inancına uygun olduğunu, bundan dolayı bu hutbenin çok meşhur olduğunu ifade etmiştir.

Müellif, Tihame civarında ki Arabların Arab-ı Müsta'ribe soyundan Benî Nizâr kabilesi tarafından idare edildiğini, Beni Nizâr bin Mead'ın, Enmâr, İyâd, Rebîa, Mudar isminde dört oğlu olduğunu ve Arap kabilelerinin bir çoğunun bunların soyundan geldiğini aktarmıştır. Rebîa'nın Bekir b. Vail adındaki oğlunun hükümdarlığı zamanında Tihame'den çıkarak Amed, Meyyâfârkîn ve Siverek şehirlerine kadar Rebîa soyundan gelenleri yerleştirmiş ve Amed şehri Bekir b. Vail'e nisbetle Diyarbekir ismiyle anılmıştır. Müellifin aktardığına göre Benî Rebîa kabilesi çoğu zaman burada kalmayıp Irak, Necid, Yemame ve Tihame taraflarına dağılmışlar.

Bu başlığın devamında Said Paşa, Benî Bekir ve Beni Tağlib kabileleri arasında vuku' bulan olanları uzun uzun zikretmiştir. Bu olaylar hakkındaki bilgiler İbnü'l Esir'den alınmıştır. Özellikle Rebîa b. Mürre'nin oğlu Küleyb'in cesareti, şöhreti, kişiliği ve olayları detaylıca aktarılmıştır. Benî Bekir ve Benî Tağlib arasındaki fitne

kapısını açan olayın, Küleybin öldürülmesi olayı ve bu iki kabile arasında İslâm Devrine kadar devam edecek savaşların olduğu zikredilmiştir.

“Necid Memleketi Coğrafyası” başlığında Said Paşa, Ceziretü’l-Arab’ın bir kısmı olan Necid’in, kuzeyden yukarı Şam’a, doğudan Irak-ı Arab’a, batıdan Hicaz’a, güneyden Yemâme’ye bitişik olduğunu belirtmiştir. Necid, Arazi yönüyle Bilâd-ı Arab’ın en güzel bölgesidir. Bundan dolayı Arab şairleri Necid hakkında çokça şiir söylemişlerdir.

Müellif, Hicaz’ın doğusunun Necid-i Hicaz ve Hicaz’ın kuzeyinin Necid arzı olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Necid’in, Hicaz-ı Şuarâ, Diriyе, Hilek, Res, Nirbin-i Mersed, Kermusa-ı Temen, Beşher, Ribata isminde bölgeleri olduğunu ve bu bölgeler hakkında kısaca bilgiler aktarmıştır.

“Necid’de Benî Kinde Devleti” bu başlık altında Necid ve çevresinde yaşayan Bekir b. Vail kabilesinde nizam ve asayiş bozuk olduğundan kaviyyü’l-iktidar (iktidarı kuvvetli) bir hükümet için ileri gelenler Yemen hükümdarına başvurmuşlardır. Yemen hükümdarının Bekir b. Vail kabilesinin idaresi için Hucr b. Amr’ı görevlendirdiği zikredilmiştir. Hucr soy olarak Kehlân’a dayandığı asıl isminin de Sevr olduğu, Necid bölgesinde hakimiyeti sağladığı, zalimlere karşı zorba olduğu, mazlumlara karşı ise yardımcı olduğu aktarılmıştır. Said Paşa Hucr b. Amr’ın lakabının “Âkilü’l-mürâr” olduğunu ve bu şekilde anılmasına sebep olan olayı detaylı bir şekilde İbnü’l Esir’den aktarmıştır. Hucr’un yirmi üç yıl hükümdarlığından sora vefatıyla yerine oğlu Amr’ın geçtiğini, onun vefatıyla da oğlu Haris’in Beni Kinde Hükümetinin başına geçtiği, bu dönemde Hire hükümdarı Münzir ile mücadelesi anlatılmıştır.

Bu başlığın devamında Hucr b. Haris’in hükümdarlığı sırasında Benî Esed kabilesi ile şiddetli savaşlar yapıldığını ve iki kabile arasındaki bir savaşta Hucr b. Haris’in öldürüldüğü aktarılmıştır. Müellif, ünlü Arap şairi İmru’ü’l-Kays’ın Hucr’un oğlu olduğunu fakat aralarının şiir inşad ettiği için bozuk olduğunu hatta Hucr’un “hükümdar evladına şiirle meşkul olmak yakışmaz” diyerek İmru’ü’l-Kays’ı memleketinden kovduğunu fakat buna rağmen İmru’ü’l-Kays babasının vefat haberini aldığı anda onun intikamını almaya yemin ettiği aktarılmıştır. İmru’ü’l-Kays müttefikleriyle Benî Esed kabilesiyle savaşmış, istediği neticeyi alamayınca Roma kayserinden yardım almak için İstanbula gittiği fakat Kayser’in yardım isteğine cevap

vermediği ve bir takım fesat kişilerin İmru'ü'l-Kays ile kayserin kızı arasında bir münasebet olduğu fitnesini yaydıkları için kayserin İmru'ü'l-Kays'a bir zehirli gömlek hediye ettiğini, bunu giyen Kays'ın vücudunun yaralar dökerek Ankara yakınlarında vefat ettiği zikredilmiştir. Said Paşa bu ünlü şairin vefatıyla Benî Kinde devletinin yıkıldığını aktarmıştır.

“Eyyâm-ı Mülûkû't- Tavâif , Vak'a-ı Tenûh” başlığında Arab-ı Müsta'ribe'den Adnan'ın Babil kralı Buhtunnasr ile çağdaş olduklarını, bu dönemde bazı Arabların Irak'ın batısında bulunan Enbâr şehrine yerleştikleri zikredilmiştir. Adnan'ın oğlu Mead, Benî Nizâr kabilesinin atasıdır. Nizâr'ın soyundan gelen oğulları Arabistan'ın farklı yerlerine yayılmışlardır. Yine bu soydan gelen Fehm b. Gannem'in oğulları Malik, Amr, Kubeyş ve Gatafan b. Amr'ın yoldaşlarıyla beraber Bahreyn taraflarına giderek orada yerleşme kararı almışlardır. Bu kabileler kendi aralarında “karar kılma ve yerleşme” anlamında “tenûh” yani bir çeşit kabileler birliği kurmuşlardır. Bu Arap birliğinin amacının diğer kabilelere karşı beraber hareket etmek için olduğu aktarılmıştır.

“Hire'de Menâzire Devleti” başlığında, bu devletin Menâzire diye anılmasının sebebinin birçok hükümdarının Münzir ismine sahip olmalarındandır. Ancak dördüncü hükümdarın Beni Lahm kabilesinden olduğu, bundan dolayı da Lahmiler diye de meşhur oldukları aktarılmıştır. Menâzire Devletinin kurucusu olan Mâlik b. Fehm Kehlân'nın soyundan gelmiştir. Menâzire Devleti Eşkâniyân devletine tabii idi. Eşkâniyân Devleti yıkıldıktan sonra Sâsânilerin himayesine girdikleri zikredilmiştir. Malik b. Fehm öldükten sonra kardeşi Amr b. Fehm'in devletin başına geçtiği ve hükümet merkezini Hire'ye taşıdığı nakledilmiştir. Amr öldükten sonra Menâzire Devleti'nin başına Arap tarihinde önemli bir yeri olan Malik b. Fehm'in oğlu Cezime el-Ebrâş geçmiştir. Cezime, Baras (alaca) hastalığına yakalandığı için Ebrâş lakabını almıştır. Cezime Hîre ve Enbâr arasında kalan bütün bölgelerin kontrolünü ele geçiren güçlü bir hükümdardır. Said Paşa, Cezime'nin Tedmur hükümdarını öldürdükten sonra Tedmur kraliçesi olan Zebba ile aralarında gelişen olayı yine İbnü'l Esir'den aktarmıştır.

Bu başlığın devamında Menâzire Devleti'nin başa geçen Nu'mân el-A'ver zamanında yaptırılan “Havernak Sarayı” ve sarayın hikayesi zikredilmiştir. Daha

sonra Menâzire hükümdarlarından “muhrik” diye bilinen Amr b. Hind hakkında bilgiler aktarıldıktan sonra Amr b. Hind ve Tağlib kabilesinden Amr b. Külsüm arasında geçen olay aktarılmıştır. En son hükümdarları Münzir b. Nu’mân olup, bu devlet Hz. Ebubekir zamanında Halid b. Velid tarafından yıkılmıştır.

“Kırkîsâ’da Benî Semîdi’ Hükümeti” bu başlıkta çok eski devirlerde Amâlika kabilesinin bazı zarureten dolayı Necid bölgesinden Tihame’ye firar ettikleri zikredilmiştir. Amâlika kavmi, Hz. İsmâil zamanına kadar orada yaşamış, daha sonra Semîdi’ b. Laved hakimiyetinde Tihame’ye tabii iken Benî Cürhüm kabilesinin saldırıları sonucu dağıldıkları zikredilmiş. Semidi’ adıyla Yemen civarında bir hükümet kurmuşlar ancak bu hükümet de Yûşa’ b. Nûn (a.s.) tarafından yıkılmıştır. Semidi’ oğullarından Ezine, Irak taraflarına giderek Rakka civarında bulunan Kırkîsâ’da bir hükümet kurmuştur. Said Paşa, Semidi’ hükümetinin tarihi yazılı olmadığı için rivayetlere dayalı olarak bu bilgileri aktarmıştır.

“Şam’da Gasâsine (Gassânî) Devleti” bu başlıkta, Şam’da kurulan Gassani Devleti ele alınmıştır. Said Paşa, Gassanilerin Kehlân’nın soyundan geldiklerini, Arim Selinden sonra mensup oldukları kavmin lideri Müzeykiyâ’nın oğlu Cefne akrabalarıyla beraber Yemen’den Şam’a göç ettiğini, ilk yerleştikleri yerde Gassan denilen bir su kaynağından dolayı bu ismi aldıklarını aktarmıştır. Cefne’den dolayı Cefneliler diye de anılmışlardır. Şam’a ilk yerleştikleri zaman orada Selih kavminden Decâim kolu yerleşti. Başlangıçta Decâimlilere tabii olan Gassanlar daha sonra onları yenerek Şam ve civarını ele geçirmiş ancak buna rağmen Bizans’ın vasalı konumunda imişler.

Başlığın devamında Cefne’den sonra hükümet edenler kısaca zikredilmiş. Müellif, Gassanilerin son hükümdarı Cebele b. El-Haris’in Hz. Ömer zamanında islâma girdiğini fakat Mekke’yi tavaf ederken üzerine basan bir adamı tokatladığı için çıkarıldığı mahkemede suçlu bulununca “*Sizde büyük ve küçükün farkı ve imtiyazı yok mudur*” diye sorunca “*bizde hukukça padişah ile bir dilencinin farkı yoktur*” cevabı üzerine bundan duyduğu rahatsızlıktan dolayı irtidâd etmiştir. Daha sonraki süreçte pişman olursa af edileceği ancak irtidâdda ısrarcı olursa idam edileceği söylenince Cebele tekrar İslâma girmek yerine İstanbul’a kaçarak Kaysere sığınmıştır. Cebele bir müddet sonra ölünce Gassani Devleti de yıkılmıştır. Said Paşa’nın aktardığına göre,

Gassaniler bu dönemde mükemmel mimari eserler ve ihtişamlı saraylar inşa etmişlerdir.

“Mülûk-ı Mütferrika-ı Arab” adlı başlıkta Said Paşa, eskiçağda yaşamış dünya ümmetlerinden birinin de Araplar olduğunu ancak bazı tarihi olaylarının yazılı olmadığını aktarmıştır. Bu başlıkta Arapların birçok devlet kurduklarını fakat yukarıda bunlara değinildiği için tekrar edilmeyip bazı Arap şahsiyetler ve kabileler arasında meydana gelen savaşlar ve sebepleri kısaca aktarılmıştır.

“Arablar’ın Avâid ve Sıfât ve Belâgat ve Diyânetleri” başlığında ise Said Paşa Arapların bedevi ve hazari olarak ikiye ayrıldığını, bedevilerin çölde çadırlarda göçebe olarak yaşadığını, hazarilerin ise şehirlerde ve köylerde yaşadığını aktarmıştır. Arapların zeki, yiğit ve cömert olduğunu, kendilerine sığınan birini canları bahasına koruduklarını zikretmiştir. Müellif, Arapların kanunlarına ve şeriatlarına bağlı olduklarını, örneğin haram aylarda asla savaşmamalarını buna delil olarak göstermiştir. Kızlarını büyüdüklerinde kendilerini utandıracağına inandıkları için diri diri toprağa gömdüklerini ancak İslâm’ın doğuşuyla bu kötü geleneğin ortadan kalktığı ifade edilmiştir.

Metnin devamında, doğuştan belagat bakımından güçlü olan Araplarda şiir’in çok yaygın olduğu, Arap dilinde ilk şiir yazanın kim olduğu hakkında ihtilâf olduğu zikredilmiştir. Kimisi Âd, kimisi Semûd, kimisi Himyer b. Sabâ, bazıları Rebi’a, bazıları da Mudar kabilesinin şiir geleneğini başlattığı ifade edilmiştir. Fakat doğru olarak kabul edilen rivayet Himyeriler olduğudur. Müellif, en ünlü Arap şairlerinin isimlerini zikr etmiş, Arap şairlerinin zaman bakımından Müttekaddimin, Muhadramûn, Müvelledün ve Muhdesûn olmak üzere dört tabakaya ayrıldığını, Muallakât (beğenildiği için herkesin görebileceği bir yere asılan, sergilenen şiirler) şairlerinin yedi tabakadan oluştuğunu ve her tabakanın şairleri aktarılmıştır. Metnin sonunda kısaca Arapların mezhebine de değinilmiştir.

SONUÇ

Tarih, en kısa tanımıyla yaşanmış olay ve olguların geçmişini anlatan bilimdir. Geçmiş zamanda meydana gelen hadiseleri sebep-sonuç ilişkisi kurarak, yazılı veya yazısız belge ve bulguları toplayarak akademik bir disiplin olarak sunar. Her şeyin tarihinin olmasından hareketle tarih aslında herhangi bir bilim grubuna dahil değildir. Her alanın geçmişini inceleyebilecek kadar geniş bir disiplin olmakla başlı başına bir bilimdir. Tarih yazı ile başlar ilkesi doğurultusunda her devlet kendi siyasi, sosyal ve ekonomi tarihini kayıt altına almıştır. Diğer bilim alanları gibi tarihte zaman içinde gelişmiştir. Her topluluk sadece kendi tarihi ile değil genel tarih ile de ilgilenmiştir. Bu doğrultuda tarihçiler genel dünya tarihini de araştırarak kaleme almışlardır.

Tarih yazıcılığı, evrensel kurallara uygun, tarihi olaylar ve olgular karşısında objektif olarak yazılmalıdır. Bundan hareketle yazılan önemli genel tarih kitaplarından biride bizim coğrafyamızda yetişmiş Diyarbakırlı Said Paşa tarafından XIX. yüzyılda kaleme alınan “İbretlerin Aynası” anlamına gelen Mir’âtü’l- İber adlı eserdir.

Said Paşa, Diyarbakır’ın birçok fikir ve kalem adamı yetiştiren eski bir ailesine mensup olup, edebiyatımızda önemli bir yer alan Süleyman Nazif ve Faik Ali Ozansoy’unda babasıdır. Said Paşa, doğduğu yıl (1832) babasını kayb etmiş ancak bütün imkansızlıklara rağmen Diyarbakır’da öğrenimini tamamlamıştır. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra 1849’da Diyarbakır tahrirat kaleminde memurluğa başladı. 1857 de Hacegânlık rütbesi verildi ve dört yıl sonra da vilâyet tahrirat baş kitabetine getirildi. 1872’de Mîrmiranlık payesiyle Mamuretülaziz (Elâzığ) Mutasarrıflığına tayin edildi. 1881’de emekliye ayrılarak sadece okuyup yazmakla ve bilhassa tarihini yazmakla meşgul oldu. Fakat 1888 yılında İkinci Abdülhamid’in kendisine Rumeli Beylerbeyi rütbesi vermesinin ardından tekrar Muş Mutasarrıflığına atandı. Buradan Mardin mutasarrıflığına getirildi ve bu görevdeyken 1890 yılında Mardin’de vefat etmiştir

Said Paşa, dürüstlüğü ve çalışkanlığıyla tarihe mal olmuş, edebiyat alanındaki çalışmalarının yanı sıra tarihi çalışmaları özellikle İslam tarihi alanında derin bir bilgi birikimine sahipti.

Said Paşa'nın genel dünya tarihini yazdığı Mir'âtü'l-İber adlı eseri, dokuzu matbu biri el yazması olmak üzere on cilt şeklinde yazılmış, müellif, 1 ile 4 arası ciltleri birinci kitap olarak, 5 ile 9 arası ciltleri ikinci kitap olarak yazmıştır. İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında ilk olarak 1304'te (1888) basılan eser mekana ve zamana göre tarih anlayışıyla oluşturulmuştur. Said Paşa eserinin birinci cildine besmele ile başlayarak ve dönemin padişahı II. Abdülhamid'e övgülerde bulunarak islami bir tutum sergilemiş ve en önemlisi kendi ifadesiyle kaleme aldığı bu genel tarih kitabında maksadının vatana hizmet olduğunu belirtmiştir.

Tez çalışmamız Mir'âtü'l-İber'in 2. cildini kapsamış olup, 382 sayfadan meydana gelen bu eser muhteva olarak Hind coğrafyası ve tarihinin anlatıldığı Dördüncü Fasılla başlamaktadır. Devamında Çin Coğrafyası, tarihi, medeniyeti, gelir ve mezhebî, Suriye, Tataristan ve Türkistan, Küçük Asya (Anadolu) ve Arap Yarımadası coğrafyası, Arapların gelir, belagat ve diyanetlerine yer verilmiştir. İçerik bakımından oldukça zengin olan eserin dili ve üslubu bazen sade ve anlaşılır bazende oldukça ağırdır. Arapça ve Farsça tamlamalar sıklıkla kullanılmış, olaylar kronolojik olarak aktarılmıştır.

Said paşa'nın bu eseri eski Arap tarihi hakkında geniş bilgiler içirdiğinden akademik olarak Arap tarihi çalışmalarında istifade edilebilecek özelliktedir. Arap Yarımadasının coğrafi, siyasi, sosyal ve demografik yapısı hakkında verdiği bilgiler eski Arapların kadim bir millet olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yemen bölgesinde hüküm sürmüş olan Kahtaniler, Himyeriler ve Kehlaniler Arap kültür ve medeniyetinin inşasında etkili olmuş kavimlerdir. Müellif, Yemen bölgesinde hüküm süren hükümdarların isimlerini ve faaliyetlerini aktararak Arap medeniyetinin geçmişte kalan izlerini tarih açısından görünür kılmıştır.

Dolayısıyla Mir'âtü'l-İber'in 2. cildi transkript edildiğinde Said Paşa'nın bu eseri inşa ederken tamamen tarihe hizmet amaçlı olarak yazıldığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ADSOY, Şerefettin, “Said Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri”, **E-Şarkiyet İlmi Araştırma Dergisi**, Kasım 2015 C. 7, S. 14, 351-368.
- AYDOĞAN, Saliha, “**Said Paşa Mizânü’l- Edeb İnceleme- Metin- Dizin**” (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- ALBAYRAK SAK, Vesile, “Said Paşa’nın Kaside-i Bürde Tahmisi “, **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish Turkic**, 2013, S. 8/9, 523-559.
- ARSLAN, Murat, **Mithradates VI Eupator Roma’nın Büyük Düşmanı**, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007.
- BALTA, Nuran, “**Türk Edebiyatı Tarihi Edebiyat Nazariyesi Geleneğinde Mîzânü’l-Edeb’in Yeri**” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, Edirne 2009.
- BARLAK, Yasemin, “Yemen’de Bir Osmanlı-Arap Şehri: San’a”, **İSTEM**, Aralık 2017, S. 30, 333 -354.
- BAUER, Susan Wise, **Antik Dünya Tarihi**, Mehmet Morali (Çev.), Alfa yayınları, İstanbul, 2013.
- CİĞA, Özkan, “Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa’nın Bibliyografyası”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 1-6.
- ÇALIŞKAN AKÇETİN, Nurhayat, “İbn-i Haldun’un Tarih, Devlet ve Toplum Anlayışının Günümüz Açısından Değerlendirilmesi, **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, S. 24, 353-375.
- ÇERÇİ, Faris, “Hunlar’da Sosyal, Siyâsî Hayat Ve Devlet- Halk İlişkileri”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, Haziran 2003, C. 5, S. 1, 59-98.
- Diyârbekirli Sa’id Paşa, “**Mir’atü’l İber (Mufasssal Târih-i Umumi)**”, Karabet ve Kasbar Matbaası, İstanbul 1304/1888, C. 1.
- Diyârbekirli Sa’id Pâşâ, “**Mir’âtül İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**”, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul, 1304/1888, C. 2.

- ERCAN, Ayşe Beyza, “Satranç: Doğu Medeniyetinin Batı’ya Bir Hediyesi”,
HUMANITAS - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran-2021
- ERDOĞAN, Kenan, “Klasik Mi'râciyyelerden Farklı Bir Mi'râciyye: Said Paşa Ve
Mi'râciyyesi” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dergisi**, Erzurum 1999, S. 12, 163-185.
- ERTEN, Emre, “Antik Yazarlarda Bir Assur Kraliçesi: Semiramis”, **İstanbul
Üniversitesi Kadın Araştırma Dergisi**, Nisan-2018, S. 16, 45-95.
- GÜÇ, Ahmet, “Konfüçyüs Ve Konfüçyüsçülük”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi**, Haziran 2001, C. 10, S. 2, 43-65.
- GÜÇ, Ahmet, SERT, Ekrem, “ Budizm’de Dört Temel Gerçek, Sekiz Dilimli Yol ve
Nirvana” **İslam Medeniyetleri Araştırma Dergisi (İMAD)**, Haziran 2020,
C. 5, S. 12, 3-28.
- HOURANİ, Albert, Arap Halkları Tarihi, Yavuz Alogan (Çev.), iletişim yayınları,
İstanbul, 2016.
- IŞIK, Adem, **İlginç Yönleriyle Eski Çağ Milattan Önce**, Yitik Hazine Yayınları,
İstanbul, 2013.
- IŞIK, Emin, “**Ahkâf Sûresi**”, İslam Ansiklopedisi, C. 1.
- İbn Haldun, “**Mukaddime**, (Çev), Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007
- JOHNSON, Gordon, **Hind Dünyası (Atlash Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi-10)**,
Müfide Pekin (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- KADIOĞLU, İdris, “Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler Ve
Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi’nin Yazdığı Nazireler “, **Dicle
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, Nisan 2009, S.
1, 1-12.
- KAHYA, Esin, MACUN, İnci, “Hint Biliminin Günümüz Bilimine Katkılarının Kısa
Bir Değerlendirmesi”, **Belleten Türk Tarih Kurumu**, Nisan 2001, C. 65,
S. 242.
- KAMALOVA, Zebiniso, “Orta Asya’nın “Bin Şehir Ülkesi”: Baktria”, **JOTS
(Journal of old Turkic Studies)**, Ocak-2020, 39-49.
- KARAGEÇİ, Mustafa, “Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal
Bilimler Dergisi**, Ekim-2019, S. 20, 205-238.
- KAYA, Murat, “Budizm’in Misyon Anlayışının Temelleri “, **IBAD Sosyal Bilimler**

- Dergisi**, Şubat 2020, 24-44.
- KILIÇ, Atabey, “ Said Paşa Divanı’nın Neşri Üzerine Notlar ”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016 S. 15, 27-41.
- KOÇOĞLU, Turgut, “Said Paşa’nın Tahmidî Üzerine Düşünceler, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 42-62.
- KONCU, Hanife, “Vardır Söyleyecek Çok Sözüm Sana Said Paşa’nın Bir Şiir Defteri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 63-85.
- KÖROĞLU, Kemalettin, **Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar)**, İletişim yayınları, İstanbul 2006.
- Kur’ân-ı Kerim**
- KÜÇÜKÖNER, Halide Rumeysa Küçüköner, “Hint Alt-Kıtasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Mayıs-2018, S. 2.
- LEWIS, Bernard, **Tarihte Araplar**, Hakkı Dursun Yıldız (Çev.), Pegasus Yayınları, İstanbul 2019.
- LLOYD, Seton, **Türkiye’nin Tarihi – Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları**, Ender Varinlioğlu (Çev.), Tübitak Popüler Bilim Kitapları Yayınları, Ankara 2012.
- MERMUTLU, Bedri, “Tarihsel Belgeler Işığında Diyarbakırlı Said Paşa’nın Hayatı ve Hizmetleri”, **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Aralık 2022, C.14, S. 3, 1389-1414.
- ORTAKÇI, Halil, “Himyerîler (M.Ö. 115- M.S. 525)”, **İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. 2, Aralık, 2017, 92-124.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü’l Esir, İzzeddin”, İslam Ansiklopedisi, C.21, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2000.
- REYHAN, Esmâ, CENGİZ, Tülin B., **Eski çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı**, Grafiker yayınları, Ankara, 2015.
- SEVİN, Veli, **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2019.
- ŞAHİN, Ömer Faruk, “İbnü’l Esir’in el- Kâmil Fi’t Târih Adlı Eserinde **Selçuklular ve Moğollar**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzincan 2019.

- TANYILDIZ, Ahmet,” Saîd Paşa’nın Nuhbetü’l-Emsâl Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S.15, 86-95
- TANYU, Hikmet, “Ağrı Dağı”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 1.
- TEMİR, Hakan, “Gumdân Sarayı Hakkındaki Rivayetlerin Tahlili ve İslam Mimarisi üzerindeki etkilerinin tartışılması”, **İslami İlimler Dergisi**, C. 15,S.2, Kasım-2020, 269-302.
- TOGAN, M. Zeki Velidi, Tarihte Usul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- TUĞLUK, İbrahim Halil, “Said Paşa’nın Mir’âtü’l-İber Adlı Eseri Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, 96-105.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- ZEYDAN, Corci, **İslâm Uygarlığı Tarihi Cilt-1**, Nejdî Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

